ANTONIO CARLO

Sovyetler Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Karakteri

KAYNAK YAYINLARI

Antonio Carlo
Sovyetler Birliği'nin Sosyo Ekonomik Karakteri

Bu kitabın yayın hakları
Sistem Ofset Matbaacılık Yayıncılık ve
Ticaret Limited Şirketi'nindir
Birinci Baskı : Şubat 1985
Kapak Düzenleme : Sungu Çapan
Kapak Baskı : Matbaa 70
Dizgi Baskı : Dizerkonca Matbaası
KAYNAK YAYINLARI : 45

SİSTEM OFSET MATBAACILIK YAYINCILIK ve
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Nuruosmaniye Cad. 3/2 Cağaloğlu - İSTANBUL Tel.: 520 66 27
Konur Sok. 14/24 Kızılay ANKARA Tel.: 25 44 01

İÇİNDEKİLER

I. SOVYETLER BİRLİĞİNİN KARAKTERİ ÜZERİNE TEORİK TARTIŞMA 9

1. Troçki'nin Tezleri 17
2. Bir Kapitalizm Tanımı Denemesi 26
3. Wittfogel ve Hilferding'in Tezleri 35
4. H. Marcuse'nin, Djilas'nin, Burnham'ın ve Çinlilerin Tezleri 39
5. Bordiga'nın Tezleri 42
6. Sovyet Sisteminde Ücretli Emek ve Üretici Emek Kavramları 53
7. Bir kere Daha Bordiga'nın Tezleri 63
8. Devlet İle Ekonomi İlişkisi Üzerine 72
9. Sovyet Sisteminde Özel Ekonomi Kalıntıları 75
10. Devlet Mülkiyetinin Karakteri Üzerine Tartışma 87
11. Sonuçlar

II. BÜROKRATİK KOLLEKTİVİZM SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ, ÇELİŞMELERİ VE PERSPEKTİFLERİ

1. Bruno Rizzi'nin Tezleri 97
2. Sovyet Sisteminin Tarihi-Toplumsal Kökenleri 104
3. Sistemin Dinamiği ve Temel Çelişmesi 107

4. Plan İle Tek Tek İşletmelerin Merkezkaç Eğilimleri Arasındaki Çatışma 118
5. Çözülemeyen Düşük Emek Verimliliği Problemi 124
6. Köylü Sorunu 129
7. Revizyonist Ekonomi Teorileri 135
8. Bürokratik Kollektivizmin Perspektifleri 141
9. Son Notlar 148

III. 1965-66 REFORMLARI SSCB NEREYE GİDİYOR?

1. Varsayımlar 151
2. Sovyet Endüstrisinde 1956'dan 1965'e Kadarki Reformlar 153
3. 1966-67 Tarım Reformları 162
4. Reformların Bilançosu ve Perspektifleri 164
5. Varılan Sonuçların Çekoslovakya Örneğinde Gözden Geçirilmesi 170
6. Gelecekteki Gelişme Üzerine Tezler Çeşitli Toplumsal Güçlerin Eğilimleri 175

EK : DOKUZUNCU BEŞ YILLIK SOVYET PLANI (1971 - 1975) ÜZERİNE 181

BAŞLICA KAYNAKLAR 191

I. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN KARAKTERİ ÜZERİNE TEORİK TARTIŞMA

Sovyetler Birliği'nin toplumsal karakteri ve ekonomik yapısı sorunu, bilindiği üzere daha 1930'larda uzun uzadıya tartışıldı. Bu sorun, Rus-Çin bölünmesi ve SSCB'nin gittikçe belirginleşen kuvvet politikası karşısında, bugün her zamankinden daha güncel hale gelmiştir[1]. Sovyet gelişiminin günümüzdeki ve uzak geçmişteki nedenleri probleminin teorik yönden berraklaştırılması açıkça önemli ölçüde ihmal edildiği için, Sovyetler Birliği'ndeki yozlaşmanın tarihî kökenini tahlil etmek gerekli gözüküyor. Sovyetler Birliği'nin karakteri hakkındaki tartışmayı konuyu bilen seçkin çevrelerden dünya politikası arenasına çıkarma başarısı Çinlilere aittir; ayrıca Çinliler, Sovyet toplumunu sosyalist değil sınıflı toplum olarak nitelemektedirler. Bütün bunlara rağmen, onların tutumları da zaman zaman oldukça şematik ve çok geneldir (özellikle de Stalin zamanını ele aldıklarında)[2]. Çinliler, Sov-

1 Sovyet ekonomisi ve onunla ilgili çeşitli değerlendirmelere ilişkin yazılar kitabın sonundaki «Başlıca Kaynaklar» bölümündedir.

2 Bu konuda Pekin'de yayınlanan **Halkın Günlüğü** gazetesi ile 13.9.1963 tarihli **Kızıl Bayrak'ın** «Stalin Meselesi Üzerine

yetler Birliği'nde kapitalizmin geri getirilişi sürecinin devam ettiği tezi ile bu sürecin şimdiden tamamlandığı yolundaki farklı tez arasında yalpalıyorlar[3]. Gene bazı Çin metinlerinde, Stalin zamanı ekonomisinin sosyalist olduğu doğal olarak ifade ediliyor. Oysa başka metinlerde, Sovyetler Birliği'nin, henüz o kadar açık biçimde olmasa da daha önce başladığı anlaşılan yozlaşmasının, ilk kez Stalin'in ölümünden sonra gözle görülür biçimde ortaya çıktığı söyleniyor[4].

Marx, Engels ve Lenin'in Paris Komünü ve proletarya

—SBKP Merkez Komitesine Açık Mektubun İkinci Yorumu» başlıklı başyazılarındaki tutuma bakınız. Çinlilerin tutumlarının tasvir edilen karakteri, E. Colotti-Pischel tarafından da kısaca vurgulanıyor: "La posizione Cinese", **Problemi del Socialismo**, Nr. 35-36 (1968), s. 1268 ve devamı.

3 Bu konuda kitabın sonunda bulunan «Başlıca Kaynaklar» da yer alan **Lavoro Politico** dergisinde yayınlanmış iki yazıyı karşılaştırınız: Bir Fransız Marksist-Leninistler grubunun yazdığı birincisi, açıkça SSCB'deki yeniden inşa sürecinin tam da yeni başladığından hareket ederken, bir İtalyan Marksist-Leninist grubunun yayınladığı ikinci yazı, sürecin esas olarak daha şimdiden tamamlanmış olduğunu sezdiriyor.

4 Lin Biao, 3.11.1966 günü Kızıl Muhafızlar toplantısında yaptığı konuşmada, SSCB'deki kapitalist yeniden inşanın kökeninin Kültür Devrimi ile karşılaştırılabilir bir tecrübenin olmayışında, daha doğrusu geniş bir taban üzerine inşa edilmiş bir işçi demokrasisinin bulunmayışında aranması gerektiğini açıklıyor (**Peking Review**, Nr. 46, 1966). Bu eleştiri, Lenin dahil tüm Sovyet tarihine yöneliyor, fakat en başta 25 yılı aşan hakimiyeti sırasında etkin bir işçi demokrasisi inşa etmekten «kaçınmış» olan Stalin'i hedef alıyor (Bu tür kaçınmaların tek bir kişiye yüklenebileceği bir zamanlar kabul edilmiş). Lin Biao'nun akıl yürütmesinden, Sovyet yozlaşmasının köklerinin, besbelli en önce Kruşçev zamanında değil, tarihin çok daha öncelerinde aranabileceği anlayışına sahip olduğu açıkça çıkıyor. Konunun tümüne ilişkin olarak F. Stame ve diğerlerinin makalesine bkz. "Die Dialektik Von Partei und Massen in der chinesischen Theorie", **Classe e State**, Berlin (Merve Verlag, IMD 20) 1971, özellikle s. 13 ve devamı.

diktatörlüğü üzerine yazılarına[5] göre, sosyalist bir devletin esas ayırıcı niteliği çoğunluğun azınlık üzerindeki diktatörlüğüdür. Bu diktatörlük şu noktalarda ifadesini bulur: a) Seçilmiş organların, aktif katılımda bulunan taban tarafından denetimi ve her zaman görevden alınabilmeleri (yani burjuva demokrasilerinde karakteristik olan delegasyon, kooptasyon*, görevden alamama ve üste karşı hiyerarşik olarak kademelendirilmiş sorumluluk ilkesine karşı mücadele)[6], b) delegeler toplantısının, (sadece) dekoratif bir «gevezelik yeri» olmasını önlemek için, yalnız yasama değil, aynı zamanda bir yürütme organizması olması, c) ekonomik eşitlik (daha hâlâ görecelidir) ve ayrıcalıklara karşı mücadele, d) bürokratik ve topluma karşı bir aygıt olarak kabul edilen düzenli ordunun kaldırılarak halkın silahlandırılması. Böylece askerî baskı gücü düzleminde de devletle toplum arasındaki ayrılık giderilir ve iktidarın tabanda paylaşılması ve yayılması şartları yaratılır.

Bu teori, hiçbir şekilde yalnız kitaplarda kalan bir hikmet değildir. Daha çok Komün'ün tecrübesinden hareketle, proletaryanın önderlik ettiği bir halkın büyük çoğunluğunun çıkarını dile getiren[7] bir devletin ayırdedici niteliklerini be-

5 Bu yazılar, literatürde kaynak olarak gösterilmeleri zorunluymuş gibi, çok bilinirler. Burada kısa ve gerektiği kadar basitleştirilmiş bir özetle yetiniyoruz.

* Kooptasyon: Bir organın kendi üyelerini ataması (ç.n.)

6 Burjuva demokrasisinin bu ayırdedici özellikleri konusunda daha etraflı açıklama için bkz. L. Coletti, "Stato di diritto é sovranità popolare", **Società**, Nr. 6 (1960) s. 905. ve devamı.

7 K. Korsch'un kısa süre önce yeniden yayınlanan 1931 yılına ait yazısında ["Revolutionaere Kommune", K. Korsch, **Schriften zur Sozialisierung**, Frankfurt M (EVA) 1969, s. 100-108], Lenin ve Marx'ın tezleri formalist olarak niteleniyor; çünkü bu tezler, iddia edildiğine göre, Paris Komününün devlet yapısının toplumsal özünü değil, fakat bir dizi biçimsel-hukuk özelliğini öne çıkarıyor. Korsch gibi o kadar esaslı bir yazarın böyle bir eleştiride bulunması şaşırtıcıdır: **Marx ve Lenin'in ortaya koydukları Paris Komününün** "biçimsel" özellikleri, artık kesinlikle kitlelere karşı bir elitin aleti olmayan, fakat sivil toplum tara-

lirler: Karar ve denetim iktidarının mümkün olan en büyük ölçüde tabana yayılması, ayrıcalıklara karşı mücadele, aşağıya karşı da sorumlu olan ve her zaman görevden alınabilen tüm görevlilerinin seçimle iş başına gelmesi, yani toplam olarak doğrudan demokrasinin en kuvvetli biçiminde vurgulanması. Her seçimin içerdiği delegasyon ilkesi, büyük dikkat ve açık güvensizlikle ele alınır ve ancak denetim ve her zaman görevden alınabilirlik ilkesi ile tamamlandığı sürece kabul edilebilir.

Sovyet devleti gerçeğinin bu ölçütlere tümüyle yabancı olduğunu saptamak zorundayız.

Planlı ekonomi sisteminden (kendisini sosyalist diye adlandıran her devletin temel niteliğinden) başlayalım: Tabanın gerçek katılım ve denetimi olmaksızın, yukarıdan aşağı kumanda ve delegasyon ilkesi itirazsız egemendir. Stalin sonrası döneme ait çeşitli reformlar da hiçbir şey değiştirmemiştir. 15.7.1958 tarihli Yasa, işçilere ve organlarına (üretim toplantıları ve sendika komiteleri) işletme kantinlerinin, sağlık hizmetlerinin ve benzerlerinin örgütlenme ve yönetimiyle ilgili bazı sınırlı haklar vaadediyor. Ancak bu haklar, bilemedin danışma türündendir ve bu nedenle işletmelerin ve tüm ekonominin hiyerarşik yapısına hiçbir şekilde dokunmazlar[8].

fından özümlenip yokedilmek üzere olan bir devletin toplumsal özüne uyar. Görevlilerin her tür ayrıcalıktan arınmış olarak genel yurttaşlık düzenine tabi olması, halkın silahlandırılması için sürekli ordunun kaldırılması, vb. bu nedenledir. Lenin'in **Devlet ve Devrim**'i son zamanlarda birçok kez eleştirildi. Örneğin, R. Miliband, "Stato e rivoluzione", **Monthly Review**, Edizione Italiana, Nr. 6/1970, s. 26 ve devamı. Bkz. R. Miliband, **Marx und der Staat**, Berlin (Merve, IMD 15) 1971. Bu eleştiri, Lenin'in kanıtlamasındaki, özellikle proleter iktidarının siyasal aracılığı problemiyle ilgili bazı sınırları ve eksikleri vurgulamakla birlikte, Miliband da, Lenin'in anti-bürokratik çıkışlarının önemini koruduğunu kabul ediyor. Ve merkezinde yukarıda anılan noktanın bulunduğu çıkış, işte bu çıkıştır.

8 1965 reformları öncesinde Sovyet ekonomisinin işleyiş tarzı konusunda daha geniş bilgi için bkz. A. Nove, Die Sow-

Basitleştirilerek anlatılırsa, plan şöyle ortaya çıkmaktadır: İlk önce, bugün büyük ölçüde birbiriyle kaynaşmış olan Partinin ve hükümetin tepelerinde hazırlanır. Proletarya bu aşamada etkili olamaz (1965'in «liberal» reformlarından sonra da). Plan, daha sonra Parti Kongresince onaylanır ve yürütülmesi için gerekli malî kaynaklara rıza gösterilerek Yüksek Sovyet'te kabul edilir[9]. Burada, Yüksek Sovyet ile Parti Kongresinin etkili olması nedeniyle planın oluşması sürecinde «demokratik» unsurların varolduğu itirazı ileri sürülebilir. Ancak böyle bir itirazın kesinlikle hiçbir ağırlığı olamaz; Yüksek Sovyet, pratikte artık hiçbir yürütme işlevi görmeyen, bütünüyle içi boş ve gözden düşmüş bir kurumdur. Ancak yılda iki ya da üç kez, iki, en çok on gün süren kısa toplantılara çağrılır. Oylamalar normal olarak oybirliğiyle sonuçlanır. Toplantılarda denetim sorunları ve ek önergeler he-

jetische Wirtschaft, Wiesbaden 1962, s. 67 ve devamı. İşletme içi gerçek demokrasinin eksikliği konusunda bkz. M. Mouskhély, L'U.R.S.S., Bd. II. s. 1235 ve devamı. Gene bkz. İtalyan K.P. mensubu ve Unita muhabiri G. Boffa'nın raporu, Dopo Kruşçev, Torino 1965. Boffa'nın raporunun 235. sayfasında şöyle deniyor: «İşçilerin işletmelerin yönetimine fiili bir katılımından söz edilemez. Sendikalar, bürokratik bünye içinde, bir dernekten çok, resmi bir daire olarak kalmışlardır.» İşçilere en iyi ihtimalle "danışılır"

Ekonomik planın onaylanmasındaki biçimsel-hukukî işleyiş konusunda bkz. D.J. Scott, Russian Political Institutions, London 1958, s. 244 vd. Özellikle tarımsal işletmelerde, planın hazırlanmasında demokrasinin bulunmayışı konusunda bkz. Gaddi, age, s. 71 vd. s. 102 vd; s. 219 vd.; H. Schwartz, age, s. 324 vd., s. 345 vd. Parti ve hükümet bugün birbiriyle o derece sıkı kaynaşmıştır ki, (Bakanlar kesinlikle yüksek parti görevlileridir), birleşik bir devlet-parti zirvesinden sözedilebilir.

9 Scott, planın biçimsel onay anında, hattâ sık sık epey öncesinden, uygulama aşamasına çoktan girmiş olduğunu saptıyor. Özet olarak "egemen" organların oldubittilerle karşı karşıya bırakıldıkları söylenebilir.

men hemen hiç görülmez. Nerdeyse hiç tartışma yapılmaz[10]. Bütün bunlar, uzun süreden beri gerçektir ve İtalyan Komünistlerinin resmî görevlilerince de, Sovyetler Birliği sorunları uzmanlarınca da açıkça kabul edilmiştir[11].

Benzeri yozlaşma görünümleri Partide saptanabilir: En

10 Bu konuda bkz. Mouskhély, age, c. II, s. 1232 vd. Ayrıca İtalyan KP gazetecisi Boffa'nın anlattıkları (age, s. 234): «Yüksek Sovyet'in oturumları son derece kısadır. Gündem birkaç nokta ile sınırlıdır. Tartışmalar yüzeyde kalır, ara soruları hiç sorulmaz. Ve Sovyet yasalarının epey ciddi ve eskiden gelen eksikleri ile boşlukları bulunduğu halde, Yüksek Sovyet'in en önemli işlevi olan yasama faaliyeti asgari düzeydedir. Anayasaya göre, hükümeti seçmek yüksek Sovyet'in görevidir. Buna rağmen Kosigin, Kruşçev'in yerine Bakanlar Konseyi Başkanlığına geldiği zaman, Yüksek Sovyet'in toplantıya çağrılmasına gerek görülmedi.»

Boffa, birkaç satır ileride, Sovyetler Birliği'nde seçimlerin, «bütün oyların daima daha önce belirlenmiş adaylara çıktığı», «siyasal tartışmanın ötesinde plebisit niteliğinde bir gösteri» olduğunu yazıyor.

1959'da —Paris Komününün ilkelerini hatırlatır biçimde— seçilmiş temsilcilerin görevden alınabilmelerini güvence altına alması gereken bir yasa kararlaştırıldı. Bununla birlikte durum, doğallıkla değişmedi. Eğer Marx, Engels ve Lenin görevden alınabilmeden yeni bir ayırdedici özellik olarak söz ettilerse, bu, halen iktidardan büsbütün yoksun bırakılmış olan Yüksek Sovyet'in ifade ettiğinden bütünüyle farklı bir bağlamdaydı. Bu, Korsch'un açıkça iddia ettiği gibi, (bkz. dipnot 7) görevden alınabilmenin daima biçimsel-hukuki bir ilke olduğu anlamına gelmeyecekse de, eğer Lenin'in Devlet ve Devrim'de taslağını çizmiş olduğu bağlamdan koparılırsa, hiç şüphesiz öyle olur. Ve proletarya için ne eşitliğin, ne halkın silahlanmasının, ne de söz özgürlüğü ve siyasal karar özgürlüğünün bulunduğu bugünkü Sovyet bağlamında, gerçek bir "sosyal" planlı ekonomi de asla yoktur. 1959 Yasası, orada yalnızca bir propaganda oyunu olacaktır.

11 Örneğin daha önce anılan G. Boffa, İtalyan KP gazetesi Unita'nın Moskova muhabiridir. Gaddi de Sovyet yanlısı bir yazardır.

önemli kararlar (destalinizasyon, Kruşçev'in görevden alınması, Çekoslovakya'ya giriş) çok küçük bir elitin tekelindedir. Bu elit, kararları tabanın herhangi bir gerçek katılımı olmaksızın, tek başına alır[12]. Aynı derinlikte tarihî kökleri bulunan bürokratik yozlaşma sürecine sendikalarda da yaygın ve kapsamlı ölçüde tanık olunur[13].

Son olarak, «halkın silahlandırılması» hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Kızıl Ordu, hiyerarşik olarak inşa edilmiş ve sivil toplumdan ayrılmış geleneksel tarzda bir askerî yapıya sahiptir[14]. Kızıl Ordu'nun havarileri, Batı ordularıyla aralarındaki farkı belirlemek zorunda kalsalardı çok güç duruma düşerlerdi («Sosyalist anayurdu» savunduğu dışında).

Marksizm-Leninizm'in başka bir temel sorunu olan kol emeği ile kafa emeği arasındaki farkın giderilmesi -Çin pratiğinde son derece canlı bir biçimde ortaya konurken- Sovyetlere yabancıdır (propaganda açıklamaları dışında). Sovyet pro-

12 Bu konuda gene G. Boffa, age, s. 204: en yüksek parti organları şekilsiz toplantılarda feshedildiler; gene Yüksek Sovyet'inki gibi toplantılarda parti yönetiminin aldığı bütün kararlar oybirliği ile onaylandı.»

13 Boffa'nın dipnot 8'de anılan açıklamalarına bkz. Bu konuda gene bkz. I. Deutscher, **Die Sowjetischen Gewerkschaften**, Frankfurt (EVA) 1969. Polonyalı tarihçinin bu çalışması gerçi ancak 1949 yılına kadar geliyor, fakat Sovyet sendikalarının karakterinde o zamandan beri hiçbir önemli değişiklik olmadı. Bu konuda Lisa Foa'nın Deutscher'in kitabına yazdığı Giriş'e bkz.

14 Bu konuda özellikle L. Trotzki, Die Verratene Revolution, s. 199 vd. ve özellikle s. 211 vd. Gene Troçki, Kızıl Ordunun her halükârda başından beri öncelikle geleneksel, "sürekli" ordu karakterine sahip olduğunu kabul eder. Stalin yalnız bu karakterin ifadesidir ve halefleri onu izlediler.

SSCB'nin dış politikası da, Sosyalist bir devlete yön vermesi gereken çizginin bütünüyle dışındadır. Bu arada devrimci hareketler, SSCB tarafından kendi kuvvet politikasının çerçevesi içinde bir baskı aracı olarak kullanılır, aksi halde sınırlı olarak ve yalnızca birer alet olarak kullanılabildikleri sürece desteklenirler. Bu konuda bkz. Schmiederer, **Die sowjetische Theorie der friedlichen Koexistenz**, Frankfurt/M (Neue Kritik) 1968.

fesörü Liberman İtalya'daki bir konferanslar dizisinde, Sovyetler Birliği'ndeki ücret kademelendirmesinde, en düşük ve en yüksek ücret arasındaki oranın 1/10 olarak hesaplanabileceğini itiraf etmek zorunda kaldı. Üstelik bu oran 1965 reformlarıyla daha da düşme eğilimindedir[15].

Gerçekte Sovyet gelir merdiveninin alt ve üst basamakları arasındaki açıklık şüphesiz daha fazladır. Vergi sistemi, ayda 100 rubleden 7000 rublenin üstündeki miktarlara kadar olan gelirleri düzenliyor[16]. Sovyet bakanları şimdiden bir kol işçisinin nominal olarak aşağı yukarı 100 katını kazanıyorlar. Doğal biçimdeki ayrıcalıklar bu hesaba katılmamıştır bile[17].

Marx'taki eşitlik kavramı, geçiş döneminde şüphesiz göreli bir kavram olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda, Bettelheim'ın 1/5 oranında olduğunu bildirdiği[18] Çin ücret merdiveninin açıklığı da haydi haydi haklı nedenlere dayanır. Çünkü göreli ola-

15 Gene bkz. L. Colletti, "Il Metodo Liberman", **La Sinistra**, Nr. 1 (1967) s. 18 vd. Sovyet işçilerinin ücret farklılıkları konusunda gene bkz. E. Mandel, **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 633 vd. ile A. Brodersen, **L'operaia Sovietico**, Roma (Casini editore) 1968, s. 203 vd.

16 Bkz. R. Dumont, **Sovkhoz, Kolhoz ou le problématique communisme**, Paris (Seuil) 1964, s. 305 vd. Yalnız bir kolhozun tarım işçileri arasında, ücret merdiveni 1'den 10'a kadar uzanıyor (Dumont, age, s. 102). Kaldı ki, Fransızların bu kitabı, yapıcı eleştiriye örnek olarak Rusçaya çevrildi. Dumont, bu arada Sovyet tarım işçilerinin ücret merdiveninin kapitalist Fransa'dakinden daha geniş olduğunu gösterir!

17 Bu konuda bkz. S.D.'Angelo L. Pladini, **age**, s. 87 ve 65 vd. ile G. Blumer, **Die chinesische Kulturrevolution** 1965/67, Frankfurt/M (EVA) 1968, s. 70. En düşük ücretlerin yükseltilmesi talebi, gerçi genel olarak ve bütün Sovyet yöneticileri tarafından kabul edildi ve desteklendi, fakat buna rağmen Kosigin, öngörülen ücretin 50-60 ruble bir yana, 1964 yılında 40-50 rublede karar kıldığını itiraf etti. Bkz. A. Levi, **age, s. 496.**

18 Bkz. C. Bettelheim ve diğerleri, **Der Aufbau des Sozialismus in China**, München (Trikont) 1969, s. 354; G. Blumer, 1/6 oranında bir ücret merdiveninden söz ediyor **Die chinesische Kulturrevolution, s. 70).**

rak gelişmemiş bir ülkede eşitlik çok daha zor gerçekleştirilebilir[19]. Ancak, dünya üretiminde ikinci güçlü endüstri devleti olan Sovyetler Birliği'ndeki ücret merdiveninin olağanüstü aşırılıklar gösterdiği inkâr edilemez. Buradan da, bu tür bir «göreli» eşitliğin, çözülemeyen sosyal çelişmelerle parçalanmış bir toplumdaki göreli eşitlikten hiçbir farkı olmadığı açıkça ortaya çıkar[20].

1. Troçki'nin Tezleri

Sovyet devletinin üreme hücrelerinin bozulmuş olduğu, daha 1930'ların ortalarında Troçki tarafından esaslı biçimde temellendirildi[21]. Onun tahlili, üstyapının eleştirisi olarak anlaşılırsa, bugün hâlâ benzerlerinin en iyisi olarak görünüyor[22].

19 Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Huberman, Sweezy, "La rivoluzione culturale in Cina", **Monthly Review** (ed. İtal.) Nr. 1-2 (1968), s. 46 vd. [Makale birkaç ay önce **Monthly Review**'un Amerika baskısında yayınlandı. (çev. notu).]

20 Gerçekte bölüşüm ile üretici arasında doğal olarak sıkı bir bağ bulunduğu için, toplam gelirin dağılımında önemli eşitsizliklerin ortaya çıkması —özellikle bu eşitsizlikler daha da büyüyorsa— antagonist bir toplumun işareti olarak görülebilir. Üretim, dağılım, dolaşım ve tüketim vb. arasındaki kopmaz ilişki konusunda bkz. Marx, **Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie**, Berlin (Dietz) 1953 s. 10 vd.

21 Trotzki, Mandel, Naville ve Deutscher'in çalışmaları birinci notta [bkz. Başlıca Kaynaklar] belirtildi. Tamamlayıcı olarak: J.—J. Marie, **Staline**, Paris 1967, s. 168 vd.; A.Illuminati, **Sociologia e classi sociali**, Torino 1967, s. 100 vd. (Illuminati daha sonra kuşkusuz Çinlilerin tezlerine yaklaştı.)

22 L. Colletti'nin tartışmış olduğu ekonomik temel ile üstyapı arasındaki fark, en son S. Timpanaro tarafından yeniden vurgulandı («Engels, Materialismo e 'libero arbitrio'», **Quaderni piacentini**, Nr. 39 (1969), s. 110 vd.). Bu özel halden onun gerekçelerini paylaşıyoruz: Colletti'nin, iki düzlemin birbirinden koparılmasında ısrar edilirse, üretimin toplumsal karakterinden şüphe edileceği şeklindeki tezi, ikna edici değildir. Toplum, her biri tarihi-toplumsal türde olan çeşitli düzlemlerde (ekonomi, politik, ideolojik vb.) organik bir birliktir.

Rus devrimcisi, olumsuz yargısını Sovyet devletinin ekonomik yapısını içerecek biçimde genişletmeye kuşkusuz hazır değildi: Ona göre anti-sosyalist yozlaşma siyasal düzeyde gerçekleşmişti, ama ekonomik düzeyde değil.

Troçki'ye göre, Sovyetler Birliği'nde, Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire*'inde tahlil ettiğinin benzeri oldu:

Hiçbiri iktidarı tek başına elinde tutacak durumda olmayan çeşitli sınıfların zayıflığı, devlet aygıtına, başlıca sınıflara karşı belli bir serbesti kazanma imkânı verdi. Sonuç olarak bürokrasi, siyasal düzeyde despotik bir iktidar uyguladı ve millî gelirin gözle görünür bir bölümünü de ele geçirdi. Bu arada, Troçki'ye göre Sovyetler Birliği'ndeki mülkiyet ilişkileri en azından eğilim olarak sosyalist kaldı; tıpkı Louis Bonaparte Fransasında, burjuvazinin bürokratik devlet makinasının «vesayeti» altında bulunmasına rağmen üretim ilişkilerinin kapitalist olması gibi. Sovyetler Birliği olayında «vesayet altına alınan» işçi sınıfıydı. Sorunun özü burada yatmaktadır.

Troçki, bürokrasinin tek tek üyelerinin hiçbir devlet mülkünü bireysel çıkara göre elden çıkaramadıklarına ya da devredemediklerine, ayrıca mülkiyetin biçimsel-hukukî tanımının devrimden sonra değiştirilmediğine özellikle işaret etti. İkinci gerekçe bir şey ifade etmiyor. Çünkü biçimsel-hukukî tanımlar, çoğunlukla gerçek ilişkileri yansıtmayıp, tersine propagandaya yönelik ve ideolojik amaçlı nedenlerle gerçek ilişkileri örtbas ederler (belli anayasaların ilan ettiklerini düşünmek yeter). Buna karşılık Troçki'nin ilk gerekçesi, burjuva özel mülkiyetinin kendi tarihî çağlarından birindeki karakteristik niteliklerinin, mülkiyetin karakteristik nitelikleriyle kesinlikle özdeşleştirilebileceği varsayımından hareket eder[23]. Ancak Sovyet gerçeğinden üretim araçlarının mül-

23 Problem, biçimsel-hukuki düzlemde ele alınamaz. Marx şuna işaret etmişti: «Aynı ekonomik temel —başlıca şartlar açısından aynı— sayısız farklı deneysel durumlar, doğal şartlar, ırk ilişkileri, dıştan gelen tarihi etkiler vb. yoluyla sonsuz sayıda varyasyon ve nüans halinde kendini gösterebilir...» (Kapital, c. III, s. 800). Aynı şey doğal olarak üstyapı için de geçerlidir. Önü-

kiyeti (kendi çıkarı doğrultusundaki ve herhangi bir denetimle sınırlanmamış tasarruf kudreti olarak anlaşılmalı[24].), bir bütün halinde sınıf olarak görülmesi gereken bürokrasının ellerindedir. Bu nedenle, tek tek bürokratların hiçbir bireysel tasarruf kudretlerinin olmayışı, bir karşı-kanıt oluşturmaz. Ortak mülk üzerinde kimsenin tek başına tasarruf sahibi olmadığı «grup mülkiyetindeki» benzer durumlar binlerce yıldır vardır; örneğin eski Cermen komünündeki (*Gemeinde*) kollektif mülkiyette. Sovyet toplumunda, bütün malların, aynı zamanda bütün ekonomik aygıtın kollektif sahibi, ekonomiyi belli üretim ilişkilerine göre yöneten bir toplumsal sınıftır. Bu ilişkilerin karakteristik nitelikleri, bu çalışma boyunca anlatılacaktır. Troçki'nin tezi Bruno Rizzi tarafından temelden eleştirildi[25]. Rizzi, bürokrasinin ekonomik plan hazırlanmasından, üretimin yönelişini belirlemesinden, fiyatları saptamasından, millî geliri bölüştürmesinden, kısacası üretim araçlarına tasarruf etmesinden hareket eder. Dolayısıyla bu bürokrasi, üretim araçlarının sahibi olan sınıf olarak görülmelidir. Rizzi'ye göre, eğer bütün olarak işçiler yalnızca işletmelerdeki mikro ekonomik düzeyde değil (çünkü o

müzdeki örnekte, birbirinden farklı da olabilen belli biçimsel hukuki özelliklerin ortaya çıkıp çıkmadığı değil, Sovyetler Birliği'nde üretim ilişkisini yönlendiren temel kuralların hangi türden olduğu incelenmelidir.

24 Burada mülkiyetin böyle kavranışının, tamamen belirsiz olduğu ve doğrudan doğruya mülkiyet kavramının kullanılmasında "belirlilik" gereğinin (Marx, **Das Elend der Philosophie**, MEW 4, s. 165) görmezden gelindiği itirazı yapılabilirdi. Böyle bir itiraza, daha önceden bürokratik mülkiyetin bazı özel niteliklerini, yani bir sınıfın tek tek üyelerine değil bütününe ait ve tâbi olmasını belirttiğimiz şeklinde karşı çıkılabilirdi. Bu araştırmanın II. Bölümünde bu bürokratik mülkiyetin özünü, biçimsel-hukuki açıdan değil, fakat üretim ilişkilerini belirleyen temel ilkeler açısından iyice araştıracağız.

25 Bruno Rizzi, **Il Collettivismo burocratico**, Imola 1967, s. 47 **vd.**; gene bkz. Kuron, Modzelewski, **age**, özellikle II-IV Bölümler. İki Polonyalı yoldaş da «bürokratik kolektivizm» anlayışını izliyorlar.

zaman, belirleyici olan işletme kantinlerinin sorunlarıymış gibi görülmek istenir), ama en önemli ekonomik kararlara katılamıyorsa, sosyalist yapılardan ya da -aslında mülkiyetin, bir bütün olarak işçilerin ellerinde olmasını ifade etmesi gerekenişçi sınıfının mülkiyetinden sözetmek saçmadır.

Bürokrasinin işçilerce yaratılan tüm artı-ürüne sahip olamadığı itirazı da, gene anlamsızdır. Gerçekte bunun nedeni, kesinlikle işçilerin bir tür kollektif mülkiyetinin bulunmasında değil, fakat genişletilmiş yeniden-üretim şartlarındadır: Geriliğin aşılması zorunluluğu ve kapitalist ülkelerle arasındaki çelişki[26], artı-ürünün en büyük bölümünün yeniden yatırılmasını gerekli kılar.

Bu olgu, Batı Avrupa ya da ABD'de de pek farklı değildir: Kapitalistlerin lüks tüketimi, artı-ürünün ancak mütevazi bir bölümünü yutacak çaptadır. En büyük bölüm normal olarak genişletilmiş kapitalist yeniden-üretimi sürdürmek için tekrar yatırılır. Eğer ölçü bu olsaydı, Fiat'ın patronu, Angelli ya da Rockefeller de sosyalist olurlardı.

Bürokrasi Sovyet halkının büyük kesiminden çok daha iyi yaşıyor olsa da, kapitalistlerden daha az tükettiği itirazının da, bir Marksist için değeri yoktur. Çünkü Marksistler için birinci derecede önemli olan bir toplumsal grubun üretimdeki işlevidir. Demek ki, bürokratik aygıtın üretime hükmettiği, üretimi kendi çıkarlarına göre yönettiği ve artı-ürünü ele geçirdiği (en büyük bölümünü genişletilmiş yeniden-üretimi sürdürmek amacıyla tekrar yatırmak, geri kalanını da hâkim elitin ayrıcalıklı tüketimine harcamak için) açıkça ortada olduğuna göre, bize öyle gözüküyor ki, bu ba-

26 Burada rekabetten değil, fakat zıtlıktan söz etmeyi yeğliyoruz. Çünkü rekabet, kavram olarak piyasaya bağlıdır ve Sovyetler Birliği'nin hiçbir zaman dünya pazarıyla özel güçlü bağları olmadı (bkz. Bölüm, III. Kısım 4). Sovyetler Birliği ile kapitalist ülkeler arasındaki zıtlık, uzaydaki rekabette, silahlanma harcamalarında, genel büyüme oranlarında, yoksul ülkelere gelişme yardımı verilmesinde (bu noktada iki süper devlet şüphesiz pek gayretli değiller) vb. ifadesini buluyor.

kış açısı altında, bürokrasinin bir sınıf olarak görülebilmesi konusunda hiçbir kuşku kalmaz.

Elitin tüketim davranışı özel bir tahlile konu olabilir. Burada bu konuyla daha az ilgileniyoruz. Çünkü bu nokta, öncelikle toplumsal artı-ürünün dar bir grup tarafından tekelleştirilmesini açıklamaya bağlıdır. Bu grup, üretimin yönelişini belirlemek yanında, üretimi sevk ve idare etmek için iktidara tek başına sahiptir ve bu yüzden nesnel olarak sömürücü bir sınıf durumundadır.

Bir kez daha: Bürokratların üretim aygıtı üzerinde yalnız yönetme kudretleri olduğu, fakat tasarruf kudretleri bulunmadığı görüşü ayakta tutulamaz. Öyle bir kudret, güçlü bir anonim şirketi, hiçbir hissesi ve bu nedenle mülkiyeti bulunmadığı halde, hissedarlar hesabına ve çıkarına yöneten batılı bir «menecerinkiyle» karşılaştırılabilirdi. Böyle bir menecer mülk sahibince her zaman görevden alınabilir ve yerine bir başkası geçirilebilir (gerçekte de olan budur). Buna karşılık Sovyetler Birliği'nde proletarya bürokrasiyi ancak devrimle görevden alabilir. Bu gerçekleşmeden, Sovyet işçisi, bürokratın -doğallıkla belli durumlarda her hâkim sınıfın sömürdüklerine veregeldiği daha az önemli olan ödünler dışında- ekonomik planın temel kararlarını kendi çıkarına göre almasını hiçbir şekilde önleyemez. Bunun, nasıl olup da, kendi çıkarı doğrultusunda tasarruf kudreti (yani aynı zamanda mülkiyet) olarak değil, fakat yalnız yönetme kudreti diye nitelendiği bir bilmece olarak kalıyor. Ve Sovyet işçi sınıfının anti-bürokratik devriminin, nasıl olup da toplumsal değil, fakat yalnızca siyasal karaktere sahip olması gerektiği de Troçki tarafından izah edilmez. Troçki'nin içine düştüğü çelişmelerin başka bir kanıtı da şu pasajda görülebilir: «Plan, bürokrasinin çıkarları yerine üreticilerin çıkarlarına göre şekillenecek olsa, o zaman üretici güçlerin ekonominin çeşitli sektörlerine dağılımının ve genel olarak planın içeriğinin bütününün köklü biçimde değişeceğini vurgulamak gereksizdir. Ancak asalak oligarşinin yıkılması sorunu, kamulaştırılmış mülkiyetin korunmasına bağlı kaldığı

sürece, gelecekteki devrimi *politik* bir devrim olarak adlandıracağız.»[27] (Altını çizen Troçki)

Görüldüğü gibi Troçki, bürokrasinin çıkarlarına göre belirlendiği için, «genel olarak planın içeriğinin bütünün» «köklü biçimde değiştirilmesinin» zorunlu olduğunu reddetmiyor. İyi ama, ekonominin işleyişi ve yönü bürokratik çıkarlar tarafından belirlendiğine göre, bu tür bir olgu toplumsal ve hattâ yapısal-ekonomik bir karaktere sahiptir. Buna karşılık, büyük bir anonim şirketteki hissesiz[28] menecerin durumunda, şirketin sevk ve yönetimini yalnızca hissedarların çıkarı belirler[29].

Bir işçi demokrasisinin işletmeler düzlemine ve planın oluşmasına kök salması, bu nedenle yalnız siyasal açıdan önemli olmakla kalmaz; aynı zamanda sosyalist üretim ilişkilerinin de temel bir unsurudur[30]. Bu olmadığı zaman, «sosyalist mülkiyet», hiçbir tarihî-pratik önemi bulunmayan, boş bir biçimsel-hukukî formül haline gelir

Troçki, mülkiyetin kamulaştırılmasını sosyalizmle, işçilerin mülkiyetiyle eşanlamlı saymakla işte bu yanılgıya düşer. Kesinlikle yozlaşmış bir devletten hangi temelde işçilerin devleti diye sözedebildiği başka türlü anlaşılmaz. Ekonomik plana bürokrasinin irade ve çıkarının hükmettiği (bunu Troçki'nin kendisi de kabul ediyor) ve bunun sonucunda iş-

27 Troçki'nin 25 Eylül 1939'da yazdığı **In Defence of the Marxsizm** (New York, 1941) adlı İngilizce derlemede «SSCB Savaşta» başlığıyla yayınlanan makalesinden. Buradaki alıntı İtalyanca baskıdan: **In Difensa del Marxismo**, Roma (Samona e Savelli) 1969, s. 41.

28 Gerçekte bu seyrek oluyor, fakat menecer, kural olarak daima kendisine görev verenin denetimi altında hareket eder.

29 Küçük hisse sahipleri çoğunlukla kenara itilir ve iktidar daha sonra «kontrol grubu»nu oluşturan az sayıda büyük hisse sahibinin elinde toplanır.

30 Aynı görüş: J. Vallier, «L'économie cubaine quelques problemes essentiels de son fonctionnement», **Les Tempes Modernes**, Nr. 262/1968, s. 1590 vd.; Almancası için bkz. **Sozialistisches Jahrbuch I**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 20) 1970.

çilerin üretim aygıtına yabancılaştıkları ve temel kararlara katılamadıkları bir yerde, kamulaştırılmış mülkiyetin sosyalist mülkiyetle özdeşleştirilmesi, olsa olsa işçi sınıfının aslında temel kararları bağımsız olarak belirleme konusunda iktidardan yoksun olduğunu maskelemeye hizmet eden biçimsel-hukukî bir elçabukluğudur. Bu zorlamayı Troçki yapmıştır, burada belirtilen alıntılarda esas olarak karşıtlarının tezlerini kabul eder, kendi tanımını yalnız biçim olarak korur[31].

Troçki'nin, bürokrasinin ve onun ortaya çıkardığı sistemin uzun bir ömrü olamayacağı (nedenini göreceğiz) şeklindeki savı da hiçbir şeyi değiştirmez. Eğer belli bir insan grubu, hem de belli ekonomik kanuniyetlere göre başkalarının artı-ürününü kendi çıkarı için belirli bir tarzda ele geçiriyorsa, bunun tek bir anlamı olabilir: Sınıflar vardır; önümüzde özel bir antagonist üretim sistemi bulunmaktadır. Bu sistemin uzun ya da kısa ömürlü olması bu noktada önemli değildir (Asyatik üretim tarzı hemen hemen hiçbir sosyal sarsın-

31 Kaldı ki bu, Troçki'nin açıkça büyük bir çelişme içine düştüğü tek yer değildir. Die verratene Revolution'da şöyle diyor (s. 242): «Bürokrasi, Sovyet toplumunun kelimenin tam anlamıyla biricik ayrıcalıklı ve kumanda eden tabakasıdır. Diğer bir fark [faşist bürokrasiyle, (yazar)] daha az önemli değildir. Sovyet bürokrasisi, proletaryanın sosyal fetihlerini kendi yöntemleriyle savunmak için, onu siyasal açıdan mülksüzleştirdi. Ancak başlıca üretim araçlarının devletin elinde olduğu bir ülkede, bürokrasinin siyasal iktidarı ele geçirmesi, bürokrasi ile ülkenin zenginlikleri arasında o zamana kadar görülmemiş, yeni bir ilişki yarattı. Üretim araçları devlete aittir. Fakat devlet bir ölçüde bürokrasiye 'ait'tir.» Troçki burada kalır. Fakat devlet bir ölçüde bürokrasiye «ait» ise ve bu devlet üretim aygıtının sahibi ise, mantık, bürokrasinin gerçek hakim sınıf olmasını, «mülk sahipleri» sınıfı olmasını gerektirir. Bürokrasi için «kelimenin tam anlamıyla» hakim tabaka olduğu formülünü kullanırken, Troçki'nin kendisi de buna işaret eder (bir Marksist için bir hakimiyet ilişkisinin «tam anlamıyla» olması, bir sınıfın var olduğunu da içerir).

tı olmaksızın binlerce yıl sürdüğü halde, kapitalizm daha ilk yüzyılından sonra son derece şiddetli toplumsal ve ekonomik bunalımlara yol açtı). Eğer kendi kanuniyetleri olan bir sistem varsa, bu kanuniyetler, kuşkusuz, öncelikle sistemin zaman açısından uzunluğundan bağımsız olarak, bilimsel şekilde tahlil edilebilir.

Son olarak; Troçki'nin tezinin Huberman ve Sweezy tarafından yapılan en son formülasyonu da kabul edilemez[32]. Her iki Amerikalı yazara göre, Sovyet bürokrasisi ile ilgili olarak, bir sınıftan değil, olsa olsa bir tabaka ya da «kast»tan söz edilebilir; çünkü bir sınıf olarak «pekişmesi» için zaman yetmemiştir.

Buna karşılık Marx'ta sınıf kavramı, bir özne grubunun üretim araçlarıyla ilişkisinden ve bu grubun, bu ilişki temelinde üretim ilişkileri içinde gördüğü işlevden kaynaklanıyordu. Bu arada Marx, özel olarak «kendiliğinden sınıf» ve «kendisi için sınıf» ayrımını yapar. «Kendisi için sınıf»ın varlık şartı, ilk olarak bir özne grubunun üretim ilişkileri içindeki işlevinden doğan ortak çıkarlara sahip olmasıdır (Bu şart, «kendiliğinden sınıf»ın varlığından söz edebilmek için

32 Sweezy'nin makalesi için bkz. «Lezioni dell'esperienza Sovietica» (Sovyet Tecrübesinin Dersleri), **Monthly Review** (ed. İtal.), Nr. 1-2 (1968), s. 13 vd. Almancası için bkz. Bettelheim ve diğerleri, **Zur Kritik der Sowjetökonomie**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 11) 1969, s. 127 vd. (Gerçi Sweezy bu arada Çin tezlerini benimsedi). Troçki'ninkine benzer görüşleri birçok kez Troçkist olmayan yazarlar da açıkladılar. Örneğin bkz. M. Duverger, **Les Partis politiques**, Paris 1951, s. 318; K. Kosik **La nostra crisi attuale**, Roma 1968, s. 88 (Çekçeden çeviri); T.B. Bottomore, **Elites and Society**, London 1964, s. 55 ve 109; Yugoslav Komünizminin teorisyeni E. Kardelj de, çalışmalarında, kaba taslak Troçkist olarak tanımlanabilecek bir analitik çıkışı izler (bkz. **Kardelj, Buroçrazia e classe operaia**, Roma 1969, s. 97 vd. (Sırpçadan). Bununla birlikte, bürokrasi konusunda vardığı sonuçlar çok daha ılımlıdır: Bürokrasiyi, sosyalizmin inşası için gerekli olan ve yavaş yavaş kendiliğinden çözülen bir kast olarak görür.

yeter). İkincisi, ilgili öznelerin bunun bilincinde olmalarıdır. Ve üçüncüsü, kendi çıkarlarını savunmak için örgütlü olarak birleşmeleridir[33].

Bütün bu unsurların Sovyet bürokrasisinde bulunduğu açıkça gözüküyor: Özel türdeki mülkiyetini savunmada ortak

33 Bilindiği üzere Marx'ın sınıf kavramı, birçok yoruma konu oldu. Genellikle üretim yapısı ile sınıf arasındaki bağlantıyı vurgulayan «ekonomist» ya da «objektivist» anlayış ağır basar. Bu konuda çoğunu temsilen bkz. N. Bucharin, **Theorie des historischen Materialismus, Gemeinverstaendliches Lehrbuch der marxistischen Soziologie**, Hamburg 1922 (1968'den beri çeşitli «korsan baskılar») Bu unsurun havada asılı olmadığı, fakat üretim yapısına kök saldığı gerçeğini silmeksizin, bilinci ve örgütlenmeyi vurgulayan Marksist açıklamalar da eksik değildir: Özellikle G. Lukacs, **Geschichte und Klassenbewusstsein**, Berlin 1923 (yeni baskı Luthterhand 1968), s. 57 vd; L. Goldmann, **Geselischaftswissenschaften und Philosophie**, Frankfurt/M (EVA) 1971; S. Ossowski, **Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein**, Neuwied (Luchterhand, ST 11) 1962, s. 93 vd., özellikle s. 95 vd.

Lenin, Buharin ile aynı yönde hareket etmiş gibi görünüyor. Bkz. 1919 yılındaki makalesi: «Die grosse Initiative», **Ausgewaehlte Werke III**, s. 255.

Üstyapının bir unsurunu, siyasal davranışı vurgulayan «sübjektivistlerin» konumuyla ilgili olarak N. Poulantzas'ın eleştirisine de bkz. **Pouvoir politique et classes sociales de e'état capitaliste**, Paris (Maspero) 1968 ile A. Glucksmann'ın bu konudaki cevabı: «A propos de la théorie Marxiste de e'état capitaliste. Vers une conception nouvelle de la politique», **L'homme et la société**, Nr. 11, s. 199 vd. ve s. 202 vd.

Marx'a gelince, her iki anlayışa da, hem «objektivist» olana (örneğin **Kapital**, c. III, s. 892 vd. —Gerçi metin kesiliyor!) hem de «sübjektivist» olana (örneğin **18. Brumaire**'de, MEW 8, s. 198 vd.) yer veriyor. Bu iki bakış açısı şüphesiz birbiriyle çelişmeli değildir, çünkü Marx'ın, yapıda varolan fakat henüz bilinçli ve örgütlü olmayan «kendiliğinden sınıf» ile bilinçli ve örgütlü olan «kendisi için sınıf» arasında yaptığı ayrımla bağlantılıdır. Marx'ın kavramsallaştırması nasıl yorumlanırsa yorumlansın, bir şey açıktır: Sovyet bürokrasisi **kendisi için sınıfın** bütün özelliklerini gösteriyor.

bir çıkarı vardır. Kendisini pekiştirmek için gerekli her şeyi yapmıştır. Ve son olarak, devletin ve partinin siyasal, askerî ve ekonomik örgütlenmesini kullanmaktadır. Sovyet bürokrasisinin oluşma süreci, gerçi kapitalist burjuvazininkinden çok daha hızlı geçmiştir; fakat bu, bürokrasiyi oluşmuş bir sınıf olarak görmemek için bir neden değildir[34].

2. Bir Kapitalizm Tanımı Denemesi

Sovyet yozlaşmasının yapısal türde olduğunu savunan tezlerin incelenmesine geçmeden önce, kapitalizmden ne anlaşılacağını açıkça belirlemek zorundayız. Çünkü birçokları, Sovyetler Birliği'ne kapitalizmin belli bir biçiminin alındığını (ya da geri getirildiğini) düşünüyorlar. Böyle bir düşüncenin kanıtlanması için, SSCB'deki eşitsizliğe, adaletsizliğe ve sömürüye işaret etmek elbette yetmiyor. Çünkü antagonist toplumların bütün türleri bu özelliklerle nitelendirilebilir. Daha önce Engels, son zamanlarında, haklı olarak, Ateş Ülkesinin* üretim ilişkileriyle İngiltere'ninkilerin aynı kefeye konmasına karşı uyarıda bulunmuştu. Çünkü aksi halde yalnızca bayağı totolojilere yol açan tehlikelere düşülür[35].

Kapitalist üretim tarzının temel yasası ve aynı zamanda karakteristik ve dikkat çekici niteliği, artı-değer için üretimdir. Marx şöyle yazar: «Kapitalist üretim sürecinin ürünü ne yalnız *ürün*dür (kullanım değeri), ne de yalnız *meta*, yani değişim değeri olan ürün; onun *kendine özgü ürünü artı-değer*dir. Onun ürünü, üretimi için para ya da meta biçiminde elden çıkarılandan daha çok değişim değeri taşıyan, yani

34 Burada, aşağı yukarı 1928-29'dan beri varolan Sovyet bürokrasisinin kastedildiği açıktır; yoksa üretim ilişkilerinin dışında olduğu için, doğallıkla sınıf olarak görülemeyen, Batı'daki komünist partilerin siyasal bürokrasisinin değil.

* Güney Amerika'da vahşilerin yaşadığı adalar grubu (ç.n.).

35 **Antidühring**, MEW 20, s. 136.

daha çok emeği temsil eden *metalar*dır. Kapitalist üretim sürecinde, *iş süreci* yalnız *araç* olarak, *değer katma süreci* ya da *artı-değerin üretimi* ise amaç olarak görünür. Ekonomi bu anlamı kazanınca, sermaye 'kâr' amacıyla üretimde kullanılan zenginlik olarak açıklanır.»[36]

36 Marx; **Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses**, Frankfurt/M (Neue Kritik) 1969, s. 28 vd. Bu anlayış, Kapital'deki tahlilin tümüne nüfuz etmiştir. Bkz. c. I (MEW 23), s. 243, 247, 281, 315, 338 vd, 267 vd, 859. Kuşkusuz Marx bir yerde (**Grundrisse**, s. 654), mutlak ve göreli artı-değer arasında, birincisi kapitalizm-öncesi toplumlarda da görülürken, yalnız ikincinin kapitalizm için tipik olduğunu söyleyerek açık bir ayrım yaptı. Benzer şekilde J. Semprun, «La rivoluzione scientifica e tecnologica: un mito revisionista» (Bilimsel-Teknolojik Devrim: Revizyonist Bir Efsane), **Il Manifesto**, Nr. 2. (1970), s. 56. Ancak bize öyle geliyor ki, Marx'ın burada, kapitalizmin özel karakterini doğrudan doğruya artı-değer kategorisi açısından kavrayışı berrak değildir. Bu kategori, meta biçimini alan bir katma (artı-değer) aracılığıyla sermayenin sürekli yeniden üretimini sağlayan bir sermayeye değer katma sürecinin varlığını şart koşar. Buna karşılık, meta kategorisi, kapitalizm-öncesi sistemlerde hakim değildir; daha doğrusu belli tarihi dönemlerde merkantil dolaşımda bir genişleme beliren yerde, meta kategorisi kapitalizmden tamamen başka bir hal alır (bu konuya Kula özellikle işaret etmiştir: **Teoria del modo di produzione feudale**, Torino 1970, s. 24 vd.). Bu, özellikle feodalizm için geçerlidir; çünkü bu sistemde pazar, sermayeye değer katma sürecine (artı-değerin gerçekleştirilmesi) bağlı değildi. Esasen Marx da, daha sonraki çalışmalarında, örneğin **Grundrisse**'den yedi-sekiz yıl sonra yazılmış bulunan «Resultaten»deki bölümlerde, artı-değerden, kayıt koymaksızın kapitalizmin özgün-ayırdedici (**spezifisch-exklusiv**) karakteristiği diye söz eder. Ve Marx, değişik toplum tiplerindeki gelir biçimlerinin gerçekten birlikte betimlenebileceğini kabul ettikten sonra, Kapital'in III. cildinde gerçi bunun aynı zamanda ancak «belli bir dereceye kadar yanlış olmadığını» şu sözlerle açıklığa kavuşturur: «... hem iş ücreti, hem de artı-değer, gerekli-emek ile artı-emek özgün kapitalist karakterlerinden sıyırılırlarsa, geriye artık bu biçimler değil, yalnızca bütün toplumsal üretim tarzlarında ortak olan temelleri kalır.» (s.

Başka örnekleri de olan bu alıntıdan üç sonuç çıkar: Birincisi, artı-değer (kâr) üretimi kapitalizmin temel yasasıdır. İkincisi, bu artı-değer, elden çıkarılan sermayeye oranla metalardaki bir artışın özel biçimi olarak ortaya çıkar. Ve üçüncüsü, bunların sonucu olarak artı-değer, piyasayla en sıkı bağı olan bir kategoridir.

Artı-değer-meta-piyasa; öyleyse bunlar kapitalizmin belirleyici nitelikleridir. Bir ülke, ancak bunlar hâkimse, kapitalist olarak nitelenebilir.

Devam edelim: Marx'a göre, piyasa, aynı ölçüde kâr çabasına yöneltilmiş çok sayıda sermayenin anarşik rekabetiyle belirlenir. Genişletilmiş yeniden-üretimin basit üretime hâkimiyetini içeren artı-değer üretimi süreci, plansız, körce ve kendiliğinden oluşan bir piyasa aracılığıyla işler. «Soyut olarak *rekabet*» -diye saptar Marx[37]- «*sermayenin* iç *doğası*ndan başka bir şey değildir; onun önemli bir niteliğidir; çok sayıda sermayenin karşılıklı etkileşimi olarak görünür ve gerçekleşir; olağanüstü zorunlu iç eğilimidir. Sermaye, çok sayıda sermaye olarak varolur ve yalnız öyle varolabilir. Sermayenin kendini belirlemesi, bu nedenle sermayelerin birbirleriyle karşılıklı etkileşimi olarak görünür.»

Grundrisse'teki bu anlayış, *Kapital*'de yeniden doğrulanır: III. ciltte, genel kâr payının dengelenmesi yasasının sermayenin zorunlu önkoşulu olduğu söylenir[38]. Şüphesiz bu yasa, Marx'ın modelinde, çok sayıda bağımsız sermayenin anarşik rekabetini varsayar.

883). Acele genelleştirmelere ve tarihi özellik temel ilkesinin vurgulanmasına karşı, uyarı, (bu durumda) gözardı edilemeyecek kadar açıktır: Artı-değer kapitalizme özgü bir kategoridir.

37 Marx, **Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie**, Berlin (Dietz) 1953, s. 317. Marx başka yerlerde de, «sermaye»nin çok sayıda bağımsız sermayenin içiçe geçmesi ve karşılıklı etkileşimi olarak tanımlanabileceğini vurgular; hattâ «toplumsal toplam sermaye»den söz ettiği zaman (örneğin **Kapital**, c. II, s. 108), hepsi aynı hareket yasalarına tabi olan çok sayıda bağımsız sermayenin toplamını kasteder.

38 **Kapital**, c. III, s. 182 vd.

Kapitalizm, insan işgücünü sömürür. Ancak bu sömürünün her durumda ücret ilişkisi biçimini alması zorunlu mudur?

Birçok bölüm, Marx'ın gerçekten bu anlayıştı olduğunu söylemeye elverişli görünüyor[39]. Şüphesiz, yazılarının daha dikkatli bir irdelemesi, özellikle sistemin en berrak biçimini oluşturmuş bulunan ülkelerde, ücret ilişkisinin, Marx'a göre, kapitalizmin *normal* biçimi olduğunu gösterir[40]. Bunun yanında, örneğin kölecilikte olduğu gibi, kâr için üretimin anormal sömürü biçimleri almış olduğu durumlar da vardır. Ve buna rağmen Marx, anormal, tipik olmayan biçimlerde olsa bile, bu durumlar için de kapitalizmden söz eder[41]. Açıktır ki, veri bir durumda, sermayenin ekonomik kanuniyetlerinin hâkim olması ve böylece anormal biçimde de olsa kapitalizmden söz edilebilmesi için belirleyici ölçüt, Marx'a göre, kâr çabasıdır[42].

39 **Kapital**, c. I, s. 743; c. II, s. 42.

40 Marx ilk birikim konusundaki araştırması vesilesiyle, onun «klasik biçiminin» İngiltere'de olduğuna önemle dikkat çeker (**Kapital**, c. I, s. 744).

41 Bkz. **Kapital** c. I, s. 250. ABD'nin güney eyaletlerindeki siyah kölelerin artı-değer üretimi için kullanıldıkları söyleniyor. Benzer şekilde c. I, s. 787'de Birleşik Devletlerin ataerkil köle ekonomisinin, dünya pazarının etkisi altında ticari bir sömürü sistemine dönüştüğü belirtiliyor. Bu ifade, bu bağlamda kapitalizmle eşanlamlıdır. «Köle ve kuli vb. kullanılarak» daha yüksek bir kâr oranı amaçlanan sömürgelerdeki sermaye yatırımlarından söz edilen **Kapital** c. III, s. 248'de daha da açık belirtilir.

Keza Lenin, artı-değer üretmek için ücretli emek yerine eskimiş feodal yöntemler kullanan kapitalist girişimleri ele alır «Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland», **Werke 3**, s. 187 vd. (özellikle s. 189 vd, s. 234 vd.) Lenin'inkine benzer örnekleri Perulu Marksist Mariategui de öne sürer: «Il problema della terra ed il problema dell'indio», Critica marxista, Sömürge devrimi konusunda özel sayı, Rom 1965, s. 159 vd.

42 Gerçekte iki yönü olan ilişkilerin araştırılmasında, sorun hakim ilişkinin ne ölçüde oluştuğunu saptamaktır. Çünkü

Buraya kadar söylenenler doğruysa, Marx'ın yazılarından kapitalizmin şu tanımı çıkarılabilir: *Genişletilmiş yeniden-üretime dayanan, amacı artı-değer olan ve çok sayıda bağımsız üretici birimin (sermayeler) anarşik rekabeti aracılığıyla piyasada gerçekleşen, özel ve çelişmeli üretim tarzı.*

Bu tanım, kuşkusuz oligopolün hâlâ istisnayı temsil ettiği 19. yüzyıl kapitalizmiyle ilgili yazılardan toparlanmıştır. Buna karşılık oligopol bugün kural haline geldiğinden[43], bu tanımın aşıldığı kuşkusu su yüzüne çıkabiliyor.

Kuşkusuz yeni olgular çıkmıştır. Örneğin bireysel mülkiyet şirket mülkiyetinin (anonim şirketler, tröstler) gerisinde kalmıştır. Marx, daha o zaman, kapitalist sistemin, büyük anonim şirketlerin kurulmasıyla birlikte «kapitalist üretim tarzının sınırları içinde, sermayenin özel mülkiyet olarak kalkmasına» yol açtığını yazdı[44]. Fakat Marx'taki bu ifade tarzı, yalnızca bireysel özel mülkiyetin yerine şirket mülki-

nicelik olarak hakim olan, verili tarihi-toplumsal formasyonu nitelik olarak da etkiler (Bu konuda bkz. Bölüm I. Kısım 10).

43 Bkz. J.K. Galbraith, **Der amerikanische Kapitalismus im Gleichgewicht der Wirtschaftskraefte**, Stuttgart/Wien/ Zürich (Walter) 1956, s. 45 vd.

44 **Kapital**, c. III, s. 452 ve 454. Marx, anonim şirketlerden söz ettiği zaman, özel sermaye ve şirket sermayesi arasında hangi bağlantının kurulduğunu şurada ayrıntılı olarak anlatır: «Spekülasyon yapan toptancının riske soktuğu, **kendi** mülkiyeti değil, şirketinkidir.» (s. 455) Fakat her halükârda merkántil-kapitalist sistem içinde, artı-değer üretimiyle belirlenen ve piyasa hareketleri aracılığıyla gerçekleşen şirket mülkiyeti de işlemde bulunur. Buna göre anonim şirket, kapitalizmin tarihinde gerçekten de, büyük kapitalistlere küçüklerin mülkiyetlerini, en sonunda onların fiilen «işvereni» haline gelinceye kadar ellerinden alıp birleştirme imkânı veren yeni bir unsurdur. Ancak bununla birlikte bu unsur, Marx'ın **Kapital**'de çizdiği ve bizim burada mümkün olduğu kadar sadık kalarak kopya etmeyi denediğimiz çerçeve içinde düzenlenmiştir (Bkz. benzer şekilde: R. Milliband, **Lo stato nella societa kapitalista**, Bari (Laterza) 1970, s. 47. Almanca: R. Milliband, **Marx und der Staat**, Berlin (Merve) 1971).

yetinin geçtiği anlamına gelir. Bu elbette merkantil rekabetin daha az önemli hale gelmiş olduğunu ifade etmez (daha önce Marx zamanında olduğu gibi bugün de tutunamayacak bir iddia). Rekabet yeni biçimler almış olsa da, mekanizma ayakta kalmıştır: 19. yüzyılın tam rekabeti gerileyerek, fiyatların büyük ölçüde kartel görüşmeleriyle düzenlendiği bugünkü eksik rekabet halini almıştır. Doğal olarak bu eksik rekabet -«eksik» çünkü fiyatları artık tek başına belirleyemiyor- geçen yüzyıldakinden daha az anarşik değildir; hattâ tersine daha da şiddetlidir. Çünkü piyasayı etkilemek için muazzam siyasal ve ekonomik araçlar kullanan devler arası rekabete indirgenmiştir[45]: Alıcıları rakibe kaptırmamak amacıyla yapılan reklamlar için sonu gelmez harcamalar, yapay olarak inip çıkan borsa kurları, uluslararası entrikalar, darbeler için sübvansiyonlar ve koca toprak parçalarını rakipten koparıp kendi sömürüsü altına almak amacıyla savaşlar vb. Bu nedenle Engels'in son zamanlarına ait, çeşitli anlamları olan birkaç alıntıya[46] dayanarak «örgütlenmiş» bir kapitalizmden söz etmek doğru olmaz.

45 H. Magdoff tarafından böyle açıklanıyor. **Das Zeitalter des Imperialismus**, Frankfurt/M (Neue Kritik) 1969, s. 81 vd., özellikle s. 83; aynı şekilde S. Amin, **L'accumulation a l'échelle mondiale**, Paris (Maspero) 1970, s. 290 vd. «Eksik rekabet» konusunda gene bkz. J.K. Galbraith, age. s. 52 vd. Fiyat rekabetinin oligopolist sistemde de tekrar tekrar yeniden ve yeni özelliklerle ortaya çıktığı şüphesiz saptanabilir; bkz. Galeano, «La denazionalizzazione dell'industria in Brasile» (Brezilya'da Endüstrinin Millileştirilmesinin Tasfiyesi), **Monthly Review** (ed. İtal.), Nr. 12 (1969), s. 5 vd. Bu, sermayenin anarşik karakterinin bir kez daha doğrulanmasından başka birşey değildir.

46 Özellikle **Antidühring**'te, MEW 20, s. 259. Ancak Engels'in aynı yerdeki notuna da bakınız. [Yazar burada özellikle Raniero Panzieri'nin 1960'lı yıllarda İtalya'da yeni sol için büyük önem taşıyan **Quaderni rossi** dergisinde çıkan bazı yazılarındaki teorik denemelerine dayanıyor; Almanca seçmeler için bkz. **Spaetkapitalismus und Klassenkampf**, yayınlayan C. Pozzoli, Frankfurt/M (EVA) 1972. «Örgütlenmiş kapitalizm» te-

Devlet müdahalesi rekabeti ortadan kaldıramaz. Çünkü rekabet, sermayenin iç doğasıdır; ister küçük işletme, ister dev oligopol olsun, her üretici birimin, kendi kârı için, rakiplerinin ve toplumun bütünsel çıkarları aleyhine davranması olgusuna dayanır[47]. Rekabeti ortadan kaldırmak için, tüm sistemi ortadan kaldırmak gerekirdi. Bunu kapitalist devlet elbette yapamaz. Onun yapabileceği tek şey, sermayenin anarşisinin bütün sistemi havaya uçurmayacak biçimde kendini ortaya koyabileceği hukukî-siyasî bir biçim yaratmaktır. Tipik olay İngiltere'deki On Saat Yasasıdır. Elbette, devlet müdahalesinin miktarı ve ağırlığı, 19. yüzyılın ortasından beri ekonomik alanın kendisinde de artmıştır. Ancak, rekabet, sistemin iç doğasını temsil ettiği ve doğrudan mülkiyetin özünden, burjuva üretim tarzından kaynaklandığı için, bütün müdahaleler ancak sistemdeki anarşinin doğrudan etkilerini hafifletebiliyor. Eksik rekabet de, anarşinin giderilmesinden tamamen farklıdır[48].

zinin çeşitli varyantları için gene bkz. M. Dobb, **Organisierter Kapitalismus**, Frankfurt/M (der. Shurkamp) 1966; R. Kühnl, Formen bürgerlicher **Herrschaft**, Reinbek (Rowohlt) 1971, s. 51 vd. (Almancaya çevirenin notu).]

47 Bu anlamda gene bkz. O. Lange, **politische Ökonomie**, c. I, Frankfurt/M (EVA) 1970; E. Mandel, **Marxistische Virtschaftstheorie**, s. 448 vd. Kaldı ki klasiklerde «örgütlenmiş kapitalizm» tezine hiçbir dayanak bulunmaz. Marx, tekellerin sermayenin anarşisini bertaraf etmediğini, hattâ tersine daha yüksek bir basamakta yeniden ürettiğini saptar (**Elend der Philosophie**, MEW 4, s. 163). Aynı anlayış Lenin tarafından da savunuldu («Der Imperialismus as höchstes Stadium des Kapitalismus», **Ausgewaehlte Werke**, c. I).

48 Rekabetin ortaya çıktığı yerde, anarşinin hakim olması zorunluluğu, eşyanın doğasındandır; bu, hele olağanüstü büyük araçlara hükmeden ve kâr uğruna bu araçları devreye sokmaktan çekinmeyen devler arasında rekabet sözkonusu olduğu zaman, özellikle doğaldır. Anarşinin günümüzde kapitalist örgütlenmenin gerisinde kaldığını iddia etmek de doğru olmazdı. Gerçekte modern rekabet geçen yüzyıldakinden yalnızca farklı türdedir, fakat hiçbir şekilde daha az şiddetli

Elbette önemli olan bazı şeyler bile değişmiştir; özellikle de, daha önce söylediğimiz gibi, rekabetin tarzı ve kapitalist mülkiyetin tipi; bireysel mülkiyetten şirket mülkiyetine. Ayrıca kapitalizmin, açıkça 19. yüzyılın tam rekabeti ile ilişkili bazı kanuniyetlerinin aşılmış olarak görülmesi zorunludur: Kâr oranlarının düşme eğilimi yasası (bilimsel değerinden yazar kuvvetle şüphe ediyor[49]) ve fiyat-değer ilişkisi yasası[50] böyledir. Piyasanın hâkim durumuna bağlı diğer bütün yasalar gibi bu ikisi de kuşkusuz Sovyet sistemi için geçerli değildir. Bir metanın fiyatının değişim değerinin önemli ölçüde üstüne çıkması olgusu, elbette işçinin ağır ölçüde sömürüldüğü gerçeğini (ücretlerin verimlilikten daha yavaş yükseldiği biliniyor) hiçbir şekilde geçersiz kılmaz. Bu olgunun bir tek anlamı vardır: İşçi yalnızca üretim sürecinde artı-değer üretmeye değil, aynı zamanda edinmek zorunda olduğu metaları değerini aşan bir fiyatla satın almaya zorlanır. Kartel fiyatlarının anlamı, pratik olarak, kapitalistlere kârlarını tam rekabet çağına göre daha da yükseltme imkânı vermesinde yatar. İş sürecindeki sömürü için eşit olmayan değişim aldatmacası da devrededir; böylece kâr daha da büyür. Bütün tecrübenin gösterdiği üzere, bu aldatmaca, oynak ücret merdiveni ya da ücret yükselişleri için sendikal mücadele aracılığıyla bertaraf edilemez, ancak biraz hafifletile-

değildir. Bu konuda gene bkz. P. Baran P. Sweezy, **Monopolkapital**, Frankfurt/M (Suhrkamp) 1967, s. 59 vd; M. Kidron, **Rüstung und wirtschaftliches Wachstum** (ed. Suhrkamp Nr. 464); A. Carlo E. Capecelatro, «Imperialismo, sottosvilluppo e perequazione del tasso di profitton, **Giovane critica**, Nr. 27, Roma 1971, s. 27.

49 Burada yasanın ilk başta, Marx'ın formüle ettiği biçimi kastediliyor (konu başka yerde ele alınacak). Son zamanda yasayı başka terimlerle formüle etmek için bir deneme yapıldı: J. Gilman, **Das Gesetz des tendenziellen Faalls der Profitrate**, Frankfurt/M (EVA) 1969 (İngilizceden).

50 Marx'ın kendisi, değer yasasının ancak hiçbir «tesadüfi» tekel hakim olmadığı zaman işleyeceğini saptadı (**Kapital**, c. III, s. 187).

bilir. İşçilerin ürettiği mallar, meta olarak, yani piyasada değişilecek ürünler olarak kalmaya devam ederler. Piyasa belli ürünler için bir kez ortadan kalkarsa, üretim «telaşa kapılır» ve bir kriz oluşur. Bundan dolayı, piyasa için üretim, insan işgücünün piyasada gerçekleşen kâr amacıyla sömürülmesine bağlı olarak, sistemin kilit unsurudur ve öyle kalır. Buna ek olarak, işçinin tüketici karakteri nedeniyle dolaylı olarak sömürülmesi, pratikte üstü kapalı bir ücret kısmadan başka bir şey olmayan oligopol fiyatlarının şişmesi yoluyla daha da ağırlaştırılır.

Genel kâr oranlarının eşitlenmesi yasası, sonuç olarak öncelikle değer yasasının bir ifade biçimiydi. Rudolf Hilferding'in ilginç tezi izlenecek olursa, yasanın bugün yeni bir temelde etkili olacağı söylenebilir[51]. Şimdi bütün söylenenlerden sonra, kapitalizmin yukarıda verilen tanımının, kontrol edilirse, çağdaş kapitalizmi de kapsaması açısından yeteri kadar esnek olduğu açıktır. Tanımda öne çıkarılan nitelikler, hâkim olmaya devam ediyorlar: Artı-değer için üretim, insan işgücünün sömürülmesi, piyasada çok sayıda bağımsız sermayenin anarşik rekabeti vb. Bunlara bazı önemli unsurlar eklenmiş olsa da, eski ile yeni sistem arasındaki süreklilik unsurları elbette ağır basıyor. Öyleyse, kapitalizm tanımımız yeteri kadar «ortodoks» ve bunun yanında neo-kapitalizmi içermek açısından da kendine özgü görünüyor. Sovyet sistemi, bu tanımın ölçüsüne vurulmalıdır[52].

51 R. Hilferding, **Das Finanzkapital**, Wien 1920, son baskı: Frankfurt/M (EVA) 1968, 11, ve 15. Bölümler. Avusturyalı Marksist, oligopolist sistemde sermayelerin düşük kâr oranlı sektörlerden yüksek oranlılara kolayca geçemeyeceğine, çünkü zor yer değiştiren sabit sermayenin olağanüstü ağırlık kazandığına işaret eder. Öyleyse sermaye kenara itilmemek için, geri sektörlerde mutlaka «birşeyler yapmak» zorundadır. Burada iki olağan davranış tarzı şunlardır: a) Geri sektöre daha yüksek kâr gerçekleştirme imkânı veren kartel fiyatları oluşturulması ve b) çok sayıda endüstrinin katılmalar yoluyla ileri sektörde bir araya toplanması.

52 Burada yapılan tanım henüz her noktada çok derin

3. Wittfogel ve Hilferding'in Tezleri

Alman-Amerikan Marksisti (dönek) K. A. Wittfogel, Sovyet sisteminin, kendisinin «Asyatik despotizm ya da doğu despotizmi» veya «hidrolik toplum» terimleriyle nitelediği[53] eski Asyatik üretim tarzının yeni bir baskısından başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. Wittfogel'in tezleri, büyük ölçüde katıldığımız eleştirilerden oluşan bir çığın altına gömülmüştür[54]. Gerçeklerin burada tek tek açıklanması gerekmez. Sovyetler Birliği gibi içsel niteliği genişletilmiş yeniden-üretim olan, endüstriyel açıdan ilerlemiş bir toplum ile basit yeniden-üretimin, doğrudan kullanım için üretimin hâkim olduğu «doğal» üretime dayanan bir toplumun karşılaştırılmasının (sözgelişi özel elverişli iklim şartları nedeniyle, genişlemiş yeniden-üretimin tohum halindeki olguları bütünüyle yok değilse de[55]) hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğinin altını çiz-

olmasa da, gene de bu tanımın özü konusunda bütün Marksistler arasında tam bir görüş birliği hakim olabilir: Artı-değer için üretim ve piyasanın hakim konumu. Ve (dolayısıyla ancak bu ayırdedici özelliklerin bulunduğu yerde kapitalizmden söz edilebileceği üzerinde de görüş birliği olabilir.

53 K.A.Wittfogel, **Die oriantalische Despotie**; gene Wittfogel'in makalesi: «Risultati e problemi nello studio del dispotismo orientale», L'Est, Nr. 1 (1968), s. 7 vd.

54 G. Sofri, **Il modo di produzione asiatico**, Torino (Einaudi) 1969, s. 92 vd. ve s. 134 vd. (Almanca: G. Sofri, **Über «Asiatische Produktionsweise». Zur Geschichte einer Streitfrage in der Kritik der politischen Ökonomie**, Frankfurt/M (EVA) 1972; J. Chesnaux, **L'Asia nella storia di domani** (Makaleler derlemesi), Bari (Laterza) 1967. s. 45 vd. Chesnaux burada kuşkusuz Sovyetlerin konumunu yüceltiyor.

55 Marx'ın kapitalizm-öncesi toplumlarda genişlemiş yeniden-üretimin görülmesini ancak az rastlanır bir istisna olarak gördüğü, G. Sofri'nin akıl yürütmesinden açık olarak çıkar: Marx, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının çeşitli türlerinin (ve doğrudan özellikle Wittfogel'in ele aldığı Asyatik üretim tarzının) üretici güçlerin düşük düzeyi tarafından belirlenmiş olduklarını, bu yüzden üretimin esas olarak toplumun tek

mek yeter. Tahlilimiz gösterecektir ki, Sovyet sisteminin gelişme dinamiğini ve çelişmelerini belirleyen temel problemler, endüstrinin birincil ve ikincil sektörleri (yatırım ve tüketim malları endüstrileri) arasındaki olumsuz ilişkiden kaynaklanır ve ayrıca endüstriyel gelişmenin belirli bir düzeyinde, bütün koşulları ve neden-sonuç ilişkilerini bir planda kavramanın imkânsızlığından ileri gelir. Açıktır ki, böyle bir problem, «doğal» toplumun her türüne tamamen yabancıdır ve dahası, ancak bir plan aracılığıyla etkili olan belli gelişme yasalarının karakterini belirlediği, dinamik bir endüstri toplumunda ortaya çıkabilir. Bu tür bir toplumun hızla bir kriz içine girme eğiliminde olduğunu ve bu nedenle bir geçiş toplumu olarak nitelenebileceğini, ileride tahlilin akışı içinde göreceğiz. Hattâ denebilir ki, onun «geçiş» karakteri, «doğu despotizmi»nin binlerce yıllık duraganlığının tersine, diğer bütün toplumsal formasyonlardan daha göze çarpıcıdır. Şüphesiz bu zıtlığın temelinde, Wittfogel'in karşılaştırdığı iki toplumsal formasyonun çok farklı türdeki hareket yasaları yatar.

Eski Çin'in mandarin bürokrasisinin ekonomik müdahalelerini, boyutları ve amaçları açısından, Sovyet devletininkilerle karşılaştırmak da gene imkânsızdır. Doğu sisteminde devlet, özellikle set ve kanal yapımı gibi önemli kamusal çalışmalar geliştirmişti («hidrolik toplum» adı buradan geliyor). Artı-ürünün ancak küçük bir bölümü mütevazi bir pazara gelirken, öncelikle kendi tüketimi için üretim yapan tarım ekonomisinin güvence altına alınması gerekiyordu[56]. Kırda, üretim ilişkilerinde önemli bir yeri olan zengin toprak sahiplerinden oluşan etkili bir tabaka vardı[57]. Buna karşılık Sovyet

tek üyelerinin kişisel ihtiyaçlarının giderilmesine hizmet ettiğini açıkça ortaya koydu. Buna karşılık genişletilmiş birikim ve yeniden-üretim kesinlikle ikincil planda ve üreme hücresi olarak kaldılar.

56 Bu nokta için bkz. Barrington Moore Jr., **Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie**, Frankfurt/M (Suhrkamp) 1969, s. 196 vd.

57 Gene Barrington Moore, **age.** Hattâ Wittfogel, şunları ya-

sisteminde, endüstriyel bir üretimin gelişmesindeki temel problem, tüketimin kısılması ve tarımsal ürünün kaymağına el konması üzerine inşa edilmiş olan zora dayanan birikim yoluyla orantısızlaştırılmış gelir merdiveninden ibarettir. Demek ki, Sovyet devletinin ekonomik müdahaleleri, anlam ve amaç açısından eski mandarinlerinkinden bütünüyle farklıdır. Çok az gelişmiş de olsa, Sovyet ekonomisinin bazı temel unsurlarını gene de içeren Hilferding'in tahlili[58], Wittfogel'in tezlerinden çok farklıdır: Her şeyden önce, merkantil kategorilerin neredeyse hiç bulunmayışı karşısında, planın piyasaya açıkça hâkim olması Sovyet sisteminin tekelci devlet kapitalizminin bir biçimi olarak nitelenmesine izin vermez; fiyatlar ve ücretler, bu bağlamda tamamen farklı bir anlam kazanır[59]. Bu noktada Hilferding bütünüyle onaylanabilir. Buna karşılık, onun Sovyet ekonomisini, yalnız eğilimi bakımından da olsa, faşist İtalya'ya veya nazi Almanya'sına yaklaştırma denemesi reddedilmelidir[60]. Hilferding'in tahlilinin Sovyet ekonomisinin içine gömüldüğü çelişmelere hiçbir yerde işaret etmeyişi de saptanmalıdır[61].

zarken bu zengin köylülerin varlığını inkâr etmez: «Fakat tarımsal-despotik devlet yönetim işlevini azami ölçüde yürüttüğü zaman bile, elbette bütün ekonomiyi elinde tutamadı, her zaman ancak kısmen yönetici güç olarak kaldı.» (Risultati e problemi..., age, s. 17).

Asyatik devletin seyrek olmayarak sınırlı endüstriyel faaliyetler geliştirdiği (örneğin E. Balacs'ın vurguladığı gibi, demir dökümhaneleri —**La bureaucratie céleste**, Paris (Gallimard) 1968.) de ayrıca dikkate alınsa bile, genel görünüş değişmez: Bu kadar sınırlı tipte endüstriyel faaliyetin, hiçbir zaman Sovyet endüstri planının boyutlarına ve problemlerine erişemeyeceği kuşkudan uzaktır.

58 R. Hilferding, «State Capitalism or Totalitarian State Economy» (1940'ta yazıldı), C. Wright Mills'in **The Marxists** adlı derlemesinde yeniden yayınlandı. Harmondsworth (Penguin) 1963, s. 323 vd.

59 Bu konuda daha etraflı bilgi için bkz. Bölüm I, Kısım 7.

60 Anılan makalesinde böyle. age, s. 327.

61 Bu konuda daha etraflı bilgi için bkz. Bölüm II, Kısım 3 vd.

Son olarak Hilferding'in akıl yürütmesindeki diğer bir nokta da kesinlikle tartışılmalıdır: Avusturyalı Marksist, bürokrasinin üretim aygıtının sahibi olmadığını, tersine (1936 - 38 yıllarının acımasız temizlik yargılamalarından beri uysallaştırılarak) Stalin'in elinde iktidarsız bir aygıt, yalnızca bir alet durumunda olduğunu iddia ediyor[62].

Tarihte kuşkusuz tek kişinin kişisel iktidarının örneği yoktur. Hiç kimse kendi başına koskoca bir topluma hükmedemez. «Kişisel iktidar», tek kişiyi, soyutlanmış birey özelliğiyle değil, fakat hiyerarşik olarak en yüksek ifadesini temsil ettiği belli güçlerin üstü olarak şef yapan yüksek derecede bir merkezîleşmenin ifadesinden başka bir şey değildir. Örneğin Birleşik Devletler Başkanı bugün öyle iktidar yetkilerine sahiptir ki, 1936-38'deki Büyük Temizliğin yürütülmesi bu yetkiler yanında çocuk oyuncağı kalır (kaldı ki, 1936-38 temizliği, bürokrasinin Stalin'in kişiliğine boyun eğmesi olarak değil, fakat bürokrasi içindeki çeşitli gruplar arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak açıklanabilir). ABD Başkanı, Vietnam'daki gibi savaşlar yürütebilmektedir ve atom silahlarının düğmesine basabilecek bir parmağa sahiptir. Gene de insan ABD'yi «kişisel» devlet olarak niteleme eğiliminde olamaz, fakat «kapitalist» diye niteleyebilir. Buna karşılık, öne sürdüğümüz sorun açısından önemli olan şudur: Stalin'in ölümünden sonra, Sovyetler Birliği'ndeki temel ekonomik yapılar *değiştirilmedi* (her halükârda, 1965'e kadar, özü etkilememiş olan bazı düzeltmeler dışında değiştirilmedi); üstelik «kişisel iktidarın», burada dayanılmaz ölçüde bir disiplini gerektirmesi nedeniyle yeniden kurulmamasına rağmen (kişisel iktidarın yerine Partinin ve merkezî bürokrasinin adamlarından oluşan bir kollektif yönetim geçirildi) Stalin zamanı ve sonrası, nitelik bakımından bir süreklilik gösteriyor (bu konuya döneceğiz). Tek fark şundan ibarettir: Sistemin kahramanca inşası dönemi, Stalin'in «kişisel iktidarı» denen şeyin temsil ettiği bir jakoben disiplini ve sıkı hiyerarşik merkezîleşme kadar, muhalefetin fizik olarak yok edilmesini de

62 Hilferding, age, s. 326.

gerektiriyordu. Ancak bunlar, mutlak bir tiranın keyfî hâkimiyetinin işlevsel unsurları değil, fakat sistemin inşasının dayattığı zorunlulukların ifadesiydi. En sonunda bu sistem, Stalin'den ve onun «kişisel iktidarı»ndan uzun ömürlüydü.

4. H. Marcuse'nin, Djilas'ın Burnham'ın ve Çinlilerin Tezleri

Herbert Marcuse açısından[63] SSCB'nin yapısındaki yozlaşma olguları sabittir. Fakat o, bu yapının niteliğini hangi temel özelliklerin belirlediğini hiçbir yerde açıklamıyor. Marcuse'nin tahlili üstyapı düzeyinde kalıyor. Gerçi bu konuda sık sık ilginç şeyler söylemeyi biliyor -teorik Marksizmin taşlaşması konusunda söyledikleri böyle-, fakat sosyo-ekonomik karakter sorunsalını ele almıyor. Yugoslav M. Djilas'ın çalışması[64] kuşkusuz daha aşağı bir düzeydedir. İyice incelendiğinde gerçekten yeni bir şey söylemediği görülüyor. Gerçi bazı kesin belirlemeler yok değil; fakat bunlar daha önce Bruno Rizzi'nin Troçki'ye karşı polemiğinde ortaya çıkardıklarından öteye geçemiyor.

J.Burnham 'ın tezleri de Rizzi'ye dayanır (hattâ kendisine «apartmacılık» suçlaması yöneltilmiştir). Şüphesiz Burnham tartışmaya ayrı bir unsur getirmiştir: Bürokratlarla teknokratlar arasında, aynı sınıfın iki ayrı tabakası olarak bir ayrım yapılması. Ona göre bu ikisi arasında teknokratlar itici güçtür[65]. Gerçekte olan ise biraz farklıdır: 1928-29'dan beri

63 H. Marcuse, **Die Gesellschaftslehre sowjetischen Marxismus.**

64 M. Djilas, **age.**

65 J. Burnham, **Das Regime der Manager**, s. 257 vd. Burnham aynı zamanda, menecerlerin Batıda da iktidarı ele geçirmek ve bu yoldan kapitalizmi iktidardan yoksun bırakmak üzere olduklarını iddia eder. Bizim burada açıkladığımız tahlilin vardığı sonuç, bu tezi reddeder: Sovyet sisteminin Batıda hiçbir şekilde «dıştan» alınmak ya da «içten» oluşmak yoluyla gelişemeyeceği gösteriliyor.

Bununla birlikte, «menecerizm» tezi kısa süre önce Prof.

ekonomik iktidar Stalin'in temsil ettiği merkezî bürokrasinin ellerinde toplanmaktadır. Stalinci aparatçiklerin* kararlarına uymaya hazır olmayan teknokratlar idarî önlemlerle bertaraf edildiler[66]. Stalin'in ölümünden sonra teknologlar, kapitalizmin yeniden inşasını hedefleyen bir dizi talep yükselttiler. Bu aynı zamanda bürokrasinin de mülksüzleştirilmesi anlamına gelecekti. Bu olgu, teknologlar tabakasının, bürokrasinin dışında ve ona karşıt bir güç olduğunu daha iyi gösteriyor[67].

Son olarak, Sovyetler Birliği'nin karakteri konusundaki tartışmayı, konuyu bilen seçkin çevrelerden dünya politikası arenasına çıkarma başarısı, hiç kuşkusuz Çinlilere aittir. Bununla birlikte onların tutumları, bazı noktalarda şematik ve çelişkili görünüyor. Sovyetler Birliği'nin bugün içinde bulunduğu dönemin kapitalizm, Stalin döneminin ise sosyalizm kategorisine sokulması ikna edici değildir. Bu, birbirinden çok farklı olan ve mantıkî sonuçlarına götürülmeyen Çin açıklamaları bakımından da böyledir: Örneğin bu alanda en ileri giden Lin Biao, Sovyet yozlaşmasının esas nedeni olarak, daha Stalin zamanında proleter-demokratik organların yaratılmasının ihmal edilmiş olduğunu ileri sürmekten çekinme-

Galbraith tarafından battığı yerden yeniden çıkarıldı. Bkz. J.K. Galbraith, **Die moderne Industriegesellschaft,** München Droemer/Knaur) 1968. Yeni bir terimin («Technostruktur») bulunması dışında bu eserde kuşkusuz yeni birşey yok. Ve bugüne kadar menecerizm teorisine yöneltilen eleştirilere de hiçbir ciddi cevap verilmiyor. Bu eleştiri için özet olarak bkz: Salvati, «Note Sulla 'rivoluzione manageriale'», **Problemi del Socialismo,** Nr. 5, s. 909 vd; T. Mason, «Una nuova classe dirigente?» (Yeni Bir Hakim Sınıf mı?), **Monthly Review,** ed. İtal. Nr. 5-6 (1968), s. 36 vd.

* Aparatçik: Aygıtın adamı (ç.n.).

66 Bu konuda bkz. C. Bobrovski, **Formation du systeme soviétique de planification,** Paris 1956, s. 90 vd; Cafagna, **L'economia dell'Unione sovietica,** Milano 1960, s. 34 ve 37.

67 Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Bölüm II ve III.

miştir. Bu organlar olmayınca, devrimin kazançları ekonomik alanda da zorunlu olarak krize düşüyordu[68]. Bu anlayıştan mutlak bazı sonuçlar çıkarılmalıdır: Eğer proleter demokrasisi yoktuysa, o zaman bunun nedenleri tahlil edilmelidir ve aynı zamanda Stalin döneminin sosyalist karakterde olduğu tezi reddedilmelidir. Bizim açımızdan sosyalizm, Lenin'in *Devlet ve Devrim*'de belirttiği anlamda proleter demokrasisi olmaksızın düşünülemez (yukarıda ikinci bölüme bkz.).

Lin Biao'nun tahlilindeki olumlu unsurları geliştirmeyen, tersine sonuç olarak Stalin'in «demir» çağının amiyane ve bayağı bir şekilde yüceltilmesini diriltmekten başka bir şey bilmeyen bizim buradaki Marksist-Leninistlerimizin savları çok daha düşük bir düzeydedir. Bu günümüz Stalincileri, Sovyetler Birliği'ndeki bir dizi olguya tamamen karşıdırlar. Eşitlik ilkesine karşı mücadele edilmesi, sendikaların bürokratlaşması, işçilerin plan üzerinde etkili olmayışları, maddi teşvikler vb. tarihin derinliklerine uzanıyor; Lin Biao bunu kuşkusuz gördü. Sovyet tarihinin belli bir anında, Liberman ya da Nemençinov gibilerinin kâr oranları ve «maddi çıkar» teorileriyle ortaya çıkmalarının nasıl ve niçin mümkün olduğu, onların tahlilinde tamamen açıklamasız kalıyor. Eğer gerçekten, Stalin zamanında, belli «önemsiz sapmalara» rağmen, proletarya diktatörlüğü hükmetti ise, eğer Rus proletaryasının 25 yıl iktidarda olduğu doğru ise, o zaman nasıl oldu da şu «kötü dönekler kliği» doğrudan doğruya proletaryanın tüm gücü ile kozları paylaşmaksızın iktidarı fethedebildi[69]? Tarihin şu ya da bu betimlemesi ciddiye alınsaydı,

68 Yukarıda 4. dipnota bkz.

69 Böyle bir anlayış gerçekte İtalyan «Marksist-Leninistleri»nin yazılarından çıkıyor; ancak bugün tarihi bağlamla diyalektik ilişki içine oturtmaksızın, tamamen genel olarak «yanılgılar»dan söz etmeye herhalde hazırdırlar. Onlara göre Sovyet sisteminde kapitalizmin yeniden inşası süreci dümdüz ve çelişmesiz ilerler (Bkz. Huberman/Sweezy, **La controrivoluzione globale**, Torino 1968, s. 302). Buna karşı, bu sürecin de somut olarak bürokrasi ile teknokrasi arasında, tam anlamıyla sınıf

hemen, gerçek toplumsal hareketlerin sınıf mücadelesinin ürünleri değil, kaderin keyfî darbeleri olduğu izlenimi edinilirdi.

5. Bordiga'nın Tezleri

Amadeo Bordiga'nın* kavrayışı da ikna edici değildir. Bu kavrayışın sonucu olarak Sovyet sistemi tekelci devlet kapitalizminin özel bir biçimi olarak izah edilebilir[70]. Daha önce Troçki'nin doğru olarak anlatmış olduğu gibi[71], Lenin'in

çatışması olarak yorumlanabilecek bir çatışma aracılığıyla diyalektik tarzda ilerlediği öne sürülebilir (bu konuda daha etraflı bilgi için bkz. Bölüm II ve III). 1968'de Çekoslovakya'da olan çatışmalar da, bu ML'ler tarafından ancak çeşitli türden revizyonistler arasındaki anlaşmazlıklar olarak görüldü; oysa söz konusu olan, değişik sınıfsal konumlardaki gruplar arasında bir mücadele idi (şu makalede de böyle yorumlanıyor: «Dialettica della restaurazione», Classe e Stato, Nr. 5, s. 9 vd).

70 Bordiga'nın bu konudaki en önemli yazıları kitabın sonundaki Başlıca Kaynaklar'da gösterilmiştir. Bunlara Bordiga'nın görüşlerine yakın olan (ek olarak «işçiliğin önderliğinde» bir kapitalizm teorisi ile birlikte) Rita Di Leo'nun gene Başlıca Kaynaklar'da gösterilen çalışmaları eklenebilir.

Esasen Sovyet devlet kapitalizmi teorisi pek çok yaygındır. Örneğin: E. Balacs, **Labureaucratic céleste**, Paris (Gallimard) 1968, s. 312; S. Malet «Bureaucratie et technocratie dans le pays socialistes», **L'homme et la société**, Nr. 10, s. 147 vd; A. Rosenberg'in açıklamalarına da bkz. **Geschichte des Bolschewismus**, Frankfurt/M (EVA) 1966, Bölüm 8 ve 9, özellikle s. 202 vd. Bu teoriye taraftar başka yazarlar hakkındaki diğer bilgiler, P. Naville'de bulunabilir: **Le Salaire socialiste**, c. II, Paris 1970, s. 281 ve devamı. Chaulieu'nün çalışması da bu görüş açısından temel önemdedir: «Les rapports de production en Russie», **Socialisme au barbarie**, Nr. 2 (1949), s. 1 vd.

71 Bu konuda bkz. **Die Verratene Revolution**, s. 238 vd. Mandel, Naville, Deutscher, Illuminati vb. buna katılırlar.

* **Amado Bordiga**: (1889-1970), Gramsci ve Togliatti ile birlikte 1921'de İtalyan Komünist Partisini kuranlardan biriydi ve daha sonra partinin «aşırı sol» kanadını temsil etti (ç.n.)

geliştirdiği devlet kapitalizmi kavramı bir burjuvaziyi şart koşar. Onun namına devlet, kapitalist üretimi anarşik rekabetin çizdiği sınırlar içinde örgütler. Ancak devlet bu burjuvaziyi de yıkıp üretim aygıtını kendi ellerinde topladıysa, o zaman piyasanın tam bir altüst oluşundan hareket edilmelidir. Dolayısıyla kapitalizmin yukarıda verilen tanımı artık duruma uymaz. Hiç kimse, en azından Marksizme dayanan hiç kimse, meta, piyasa ve kâr (artı-değer) kategorilerinin kapitalizm kavramı için vazgeçilmez olduklarını inkâr etmek istemeyecektir. Öyleyse bu unsurların kapitalizme olduğu gibi Sovyet ekonomisine de hâkim olup olmadıklarını inceleyelim.

İki Polonyalı aydın, J. Kuron ve K. Modzelewski, bu konuda «Polonya Birleşik İşçi Partisi Temel Örgütleri Üyelerine Açık Mektup»larında[72] şöyle yazıyorlar: «Kapitalizmin tersine bürokrasi, artı-ürünü ve toplam ürünün sabit sermayedeki sürekli aşınmayı karşılayan bölümünü piyasada gerçekleştirmek zorunda değildir. Bürokrasi, bütün girişimlerin ve tüm üretimin sahibidir. Bu nedenle kendi kendisinden satın almaya ihtiyacı yoktur. Çelik fabrikasının çeliği metal işleyen fabrikaya ya da madendeki kömür çelik fabrikasına gittiği zaman, bu, defterlere üretim araçlarının satışı olarak geçer. Gerçekte söz konusu olan, aynı sahiplik ilişkileri çerçevesinde basit biçimde bir transferdir, yoksa gerçek bir alım-satım işlemi değil.»

Eğer bu açıklamalar doğruysa, bunların tutarlı sonucu meta-piyasa ve artı-değer-kâr kategorilerinin Sovyet ekonomisinde bulunmadıkları ya da en azından hâkim durumda olmadıklarıdır. Gerçi işçiler bir artı-ürün üretirler, fakat Marksist anlamda *artı-değer* değil. Çünkü bu kategori piyasaya sımsıkı bağlıdır[73].

İki Polonyalının tezleri, kuşkusuz daha da derinleştirilebilir. Onların kanıtlamasına çeşitli biçimlerde karşı çıkılıyor,

72 Kuron, Modzelewski, age, Bölüm III.

73 Yukarıda Kısım 3'e bkz.

özellikle Charles Bettelheim tarafından[74]. Deniyor ki, bu tür kanıtlama denemeleri biçimci ve acelecidir; çünkü birincil endüstri sektörü (yatırım malları üretimi) alanında para, yani değişim işlemlerini şart koşan bir piyasa kategorisi kullanılır. Ancak bu gerekçeye, bütünüyle paranın her durumda aynen kapitalizmdeki işlevi görmesi gerektiği yolunda bir kabule dayandığı itirazı yöneltilmelidir. Bu kabul tutunamaz. Sovyet ekonomisi çerçevesi içinde, para, genel bir eşdeğer, değişim işleminde bir aracı işlevi yüklenmez. Yalnız tek bir mülk sahibinin bulunduğu bir yerde, değişim (alım-satım), şu dünyanın bütün fantazisine rağmen teorik olarak tasavvur olunamaz (kaldı ki, bu hiçbir şekilde bayağı olmayan, fakat basit bir kanıttır!).

Sovyet sisteminde paranın, daha önce başkalarınca gösterildiği üzere[75], planın bölüşüm için öngördüğü zenginliklerin

74 C. Bettelheim, **Planification et croissance accéléree**, Paris (Maspero) 1967, s. 17 vd. Aynı yazar, «İmpresa e proprieta statale nelle societa di sizione», **Il Manifesto**, Nr. 1 (1970), s. 63 vd. aynı yazar, **Ökonomischer Kalkül und Eigentumsformen**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 12) 1970; G. Martinet, **La conquete des pouvoirs**, Paris (Seuil) 1968, s. 86 vd.

Daha önce Stalin, kısmen Kuron ve Modzelewski ile aynı kanıtlara dayanarak şu tezi savunmuştu: Devletleştirilmiş endüstri sektörlerinin ürünleri meta karakterine sahip değildirler, çünkü el değiştirdikleri zaman mülkiyet ilişkilerinde değişiklik olmaz (**Ökonomische Probleme des Sozialismus in der Ud SSR,**) s. 16 vd. Che Guevara bu tezin özünü benimsedi ve Bettelheim ile tartışmasında ilerletti (bkz. E. Che Guevara, **Qeuvres choisies**, c. II, Paris (Maspero) 1968, s. 146 vd. [Almanca: E. Che Guevara, «Die sozialistische Planung und ihre Bedeutung», Bettelheim Castro, Guevara ve diğerleri **Wertgesetz, Planung und Bewusstsein. Die Planungsdebatte in Cuba**, Frankfurt/ M (Neue Kritik) 1969, s. 145 vd.; E. Che Guevara, **Ökonomie und neues Bewusstsein**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 8) 1969].

75 Bkz. B. Minc, **Economia politica del socialismo**, Milano (Feltrinelli) 1967, s. 252 (Lehceden çeviri).

E. Mandel, **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 601 vd. B.

ölçümü amacıyla bir hesap aracı ve değer ölçütü işlevi vardır. Bu işlev, paranın bir piyasa ekonomisi içindeki işlevinden açıkça farklıdır. Bürokrasinin işletmeler arasındaki ilişkiler alanında muhasebe aracı olarak niçin paraya sarıldığını anlamak zor değildir. Para ile hesaplamayı ortadan kaldırabilecek alternatif bir muhasebe temeli, emek-zaman birimlerine göre hesaplama olabilirdi. Ancak bu da, bugüne kadar çözülemeyen bir dizi pratik güçlük arzeder. Bunu Bettelheim'ın kendisi de kabul eder[76]. Gene de bu güçlükler sosyalist bir toplumda elbette bir tarafından yakalanabilir ve adım adım çözülebilirdi. Emek-zaman birimine göre muhasebe kuşkusuz toplumsal ilişkileri saydamlaştıracaktı. Bu nedenle, bir sınıfın diğerinin artı-emeği ile yaşadığı ve bu gerçeğin üstünün örtülmesi için bütün nedenlerin bulunduğu antagonist bir toplumdaki hâkim gruplar, toplumsal ilişkileri saydamlaştıracak ve sömürüyü açığa çıkaracak olan muhasebe yöntemleri de getirmeyeceklerdir.

Kolhozlar açısından iş biraz daha farklı gözüküyor. Bunların kooperatif maskesi altındaki devlet girişimleri olarak görülebilecekleri aşağıda daha etraflı olarak açıklanacaktır. Eğer gerçek kooperatifler söz konusu olsaydı, Stalin'in de ileri sürmüş olduğu gibi, kolhozlar ile devlet arasında gerçek ticaret ilişkileri bulunması gerekirdi. Ve gerçekten de kolhozların devletle olan para ilişkileri 1958'den beri büyümüş-

Minc, paraya açıkça daha başka işlevler yüklemek istiyor ve böylece anlayışı Bettelheim'ınkine çok yaklaşıyor. Bu noktada kuşkusuz ona karşı çıkmak zorundayım: Sovyet ekonomisinde endüstrinin birincil sektöründe para ancak yalnızca bir hesap aracı ve değer ölçüsü işlevine sahip olabilir. Marie Lavigne, «gerçek» ödeme işlemlerinin bulunmayışı yüzünden Sovyet endüstri yöneticilerinin sık sık temel donatımlarını «bedava» almışlar gibi davrandıklarının farkında görünüyor (**Le capital dans l'economic sovietique**, s. 71). Bu davranış sürekli bir işlevsizlik ve israf kaynağı haline gelmiş.

76 Bettelheim, **Ökonomischer Kalkül und Eigentumsformen**, s. 29 vd.

tür[77]. Bununla birlikte iyice bakıldığında, bu değişim ilişkisinin yalnız görünürde merkantil tarzda olduğu gözüküyor: Fiyatlar genellikle yalnızca nominaldir ve ileride gösterileceği gibi, çoğu zaman üretim giderlerini bile karşılamaz. Bu görünürde değişim aslında bürokratların ürüne tam anlamıyla sahip oldukları gerçeğini maskeler. Bunun herhangi bir türden ticaretle hiçbir ilgisi yoktur. Devlet tarafından yapılan «ödeme», ancak kolhozun gerekli stoku tamamlamasını mümkün kılmaya yarar; aksi halde kolhoz, çalışmasını durdurmak zorunda kalırdı (bu konuda aşağıya bkz.).

Tüketim malları endüstirisinde problem daha zordur. Kuşkusuz bu sektör, Sovyet ekonomisinde, yatırım malları sektörü ile karşılaştırıldığında, eskiden beri ikincil önemde olmuştur. Burada satıcı olarak devlet ile alıcı olarak tüketimde bulunan yurttaş arasında gerçekten bir değişim işlemi vardır. Ne var ki, bu değişim, kapitalist ve merkantil değişimden temelde farklıdır. Bronislaw Minc, tüketim için belirlenmiş sosyalist ürünleri anlatırken, bu konuda şöyle diyor: «Bu ürünün ikili bir karakteri olduğu saptanmalıdır: Biri, sosyalist üretimi, planlanan biçiminde gerçekleştirme amacıyla bağıntılı, doğrudan, kendine özgü nitelikleri içerir; diğeri ise meta özelliğini içerir. Modern sosyalist ekonominin ürünü, artık basit meta üretiminin ya da kapitalist üretim sürecinin ürünü gibi yalnızca meta değildir. Saf metanın yapımcısı, yalnız piyasada bir alıcı bulmaya ve mümkün olan en yüksek kazanca (basit meta üretiminde) veya kâra (kapitalizmde) yönelmeye dikkat etmek zorundadır. Buna karşılık sosyalist üretim, seçilmiş bir dönem içinde toplumsal ihtiyaçların mümkün olan en yüksek düzeyde giderilmesini, (yani sosyalist üretimin toplumsal amacını) gerçekleştirmesi gereken bir devlet planı temelinde yürür.»[78]

Son iddia açıkça ideolojik niteliktedir : Bürokrasinin yüreğinde yatan, doğal olarak, toplumun ihtiyacını değil, ken-

77 Bkz. Scoutto, **Rublo, credito e banche nella Russia sovietica**, Pozzuoli 1967, s. 255 vd.

78 B. Minc, **age.** s. 93.

di ihtiyacını gidermektir. Gene de bu ifade, propaganda laflarının ötesinde, bazı önemli bilgileri de içerir. Doğu bloku ülkelerinde, tüketim mallarının satışı, kapitalist ülkelerde olduğu gibi mümkün olan en yüksek fiyat ve kârı gerçekleştirmeyi değil, fakat plana göre tüketicilerin ihtiyaçlarını gidermek için gerekli olan şeyleri sağlamayı amaçlar. Yani kullanım değeri unsuru, satıştan kâr sağlama amacına ağır basar; kapitalist sistemdekinin tam tersi olur.

Bir örnek bunu açıklayabilir. Birkaç yıl önce Moskova' da şunlar oldu Plan belli bir tür ayakkabının üretimini öngörmüştü. Fakat tüketiciler bu ayakkabıyı istemediler ve az sayıda imal edilmiş olan başka bir tipi talep ettiler. Bir iyi niyetlinin, planı talep edilen ayakkabı türünün üretimi yönünde değiştirme girişimi başarısızlığa uğradı : Satılmadığı için yığılıp kaldığı halde, yanlış ayakkabının üretimi sürdürüldü[79].

Bu durum gösteriyor ki, kullanım değerleri üretimi ilkesinin hakim olduğu bir ekonomide, tüketim malları endüstrisi alanında bile değişime set çekilmiştir. Plan, sistem için gerekli işgücünün yeniden üretimini güvence altına almak için, tüketim malları endüstrisi sektöründe hangi kullanım değerlerinin imal edileceğini kendi kapsamlı görüş açısına göre saptar. Ancak eğer böyle üretilen değerler tüketicilerin ihtiyaçlarına uymuyorsa, yani eğer yukarıda anlatılan ve kesinlikle pek ender rastlanmayan[80] olaydaki gibi bir «tüketici grevi» varsa, en yüksek piyasa yasası artı-değerin gerçekleştirilmesi olan kapitalist bir ekonomiye özgü olmayan olaylar ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmde üretim fazlası, yalnız bazı metaların satılamaması anlamına gelmez, bunun ötesinde kapitalizm için tipik olan bir sürecin

79 O.K. Antonov, **La pianificazione sovietica**, Firenze 1968, s. 52 vd.

80 Benzer durumlar çeşitli gazeteciler tarafından sık sık bildiriliyor. E. Mandel'deki bilgiler için bkz. **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 625 vd; Ciofi, «L'edificazione dell'economia sovietica» **Critica marxista**, Nr. 4-5 (1967), s. 208.

işlediğini ifade eder : Kârların ve ücretlerin düşüşü, işsizlik, iflaslar, yakın sektörlere genişleme vb. Kısaca: Krizler.

Küçük sanayili merkantil üretimde de durum aynıdır : Üretilen değerlerin piyasada gerçekleştirilemeyişi, zanaatkârı, ya dükkânı kapatmaya ya da talebe uygun davranmaya zorlar.

Buna karşılık Sovyet sisteminde durum başkadır : Orada bir üretim fazlası sonucu bu tür görünümlerin olmayışı, ancak artı-değer kategorisinin varolmayışıyla ve değişimle birlikte tüm merkantil unsurların ancak çok ikincil bir rol oynamasıyla açıklanabilir[81].

Gerçekten de plan, tüketiciler için gerekli kullanım değerlerini, satış unsuru olmaksızın bürokratik-idarî yoldan, hem de kolayca düzenleyebilirdi. Ancak böyle bir uygulamanın daha ağır siyasal ve toplumsal krizlere yol açacağı pek açıktır. Çünkü bu yalnızca devletin daha şiddetli ve otoriter merkezîleşmesiyle mümkün olurdu. Bu nedenle, planın hakim olduğu toplam ekonomide değişim trafiği sistemi, dizginlenerek de olsa, yeğleniyor.

Peki ama, eğer bu düzenlenmiş ve tâbi durumdaki değişim olayının en yüksek amacı, tüketici ve üreticilere belli kullanım değerlerini sağlamak ise, bazı değerler satılmaz hale geldiğinde plan niçin hızla müdahale etmiyor, satılmayan değerlerin üretimi niçin sürdürülüyor? Bu olgu, tek başına alındığında akıldışıdır; fakat planlama bürokrasisinin bakış açısıyla açıklanabilir Onların gözünde, tüketicilerin arzuları planın gereklerine bağımlı kılınmalıdır. Ve eğer bir «tüketici grevi» olursa, bu, tüketiciler için daha da kötüdür; duruma elbette uzun süre katlanmak zorunda kalacaklardır. Son olarak, tüm tarihte, sömürülenlerin, kendilerini ezen bir sistemi, açlıktan ölmek yoluyla protestoda bulunarak ortadan kaldırdıklarını gösteren tek bir örnek

81 Esasen Bettelheim da, bir yerde, rekabet hakim olmadığı sürece Sovyet piyasasının normale uymadığına işaret ediyor (**La planification sovietique**, Paris, (Riviere), 1946, s. 72). Fakat daha sonraki çalışmalarında bu konuya dönmedi.

yoktur. Bu nedenle Sovyet işçisi ve tüketicisi de, şu veya bu ayakkabı çeşidi yüzünden yaptığı dikkafalılığa rağmen, uzun dönemde, plan kendisi için neyi uygun görüyorsa, onu kabul edecektir.

Bu tür beklentiler açısından, planı değiştirmekten ve böylece kitlelerin zaten plana aykırı olan çıkarlarına ödün vermektense, belli bir süre satılmayan mallar üretmek daha iyidir. Bunun nedeni, yalnız Sovyet ekonomisinin otoriter ve hiyerarşik yapısı değil, aynı zamanda kitlelerin çıkarlarının nesnel olarak tüketim malları endüstrisi sektöründe bir genişlemeyi zorlamasıdır. Ancak böyle birşey gerçekleşecek olsa, ileride gösterileceği gibi, bütün plan tam anlamıyla havaya uçar.

Doğallıkla sistem, böyle durumları bürokrasiye karşı mücadele için kullanan işletme yöneticilerinin ve bazen tüketicilerin eleştirileri karşısında bazı ödünler vermek ve tüketim malları sektöründeki israfın en ağır örneklerini ortadan kaldırmak ya da en azından hafifletmek zorundadır. Bu konuda çok sayıda veri bulmak mümkün değilse de, daha 1965 reformlarından önce, önemsiz türden de olsa, ödünler verilmek zorunda kalındığı hemen hemen kesindir : Malenkov'un zamanından beri hiç ihmal edilmeyen, tüketim malları sorunundaki tantanalı Sovyet propagandası tüketiciler için bir yatıştırma hapıydı. Sovyet ekonomi planı, geleneksel üretim ilişkileriyle bağlantılı olan merkezî yönlendirmesiyle, tüketim malları endüstrisi sektörünü kuşkusuz uygun şekilde geliştiremez ve dolayısıyla tüketicinin ihtiyaçlarını gerçekten hesaba katamaz. Öteyandan tekrar tekrar ödünler verilmesi ve düzeltmeler yapılması zorunluluğu, şu açıdan da doğaldır : Sovyetler Birliği gibi çok gelişmiş bir sistem, geniş işçi kitlesinin en azından tarafsızlığı güvencesi olmaksızın yaşayamaz. Stalin döneminde fedakârlıklar hâlâ emperyalist kuşatmaya, bu kuşatmanın dayattığı hızlandırılmış gelişmenin gerekliliğine ve savaştan sonra ülkenin yeniden inşasına işaret edilerek mazur gösteriliyordu. Oysa 1950'lerin başından beri Sovyetler Birliği'nin ikinci büyük

dünya devleti haline gelmesinden ve kuşatmanın parçalanmasından sonra, bu gerekçe temelsiz kalmıştır.

Ancak, mümkün «düzeltme» ve ödünlerin kapitalizmde olduğu gibi piyasa ve otomatik bir ekonomik kriz aracılığıyla değil, fakat planın aracı faaliyeti yoluyla gerçekleştirildiği her halükârda saptanmalıdır. Siyasî nedenlerle tüketicilerin taleplerini savuşturmak için, olağanüstü göze çarpan işlevsizlikler ancak böyle bertaraf edilebilir ya da hafifletilebilirler.

Özet olarak, artı-değer, piyasa ve meta kategorilerinin Sovyet ekonomisinde hakim durumda olmadığı söylenebilir. Son iki kategori, küçük kolhoz üretimi alanında hâlâ vardır (aşağıda söylenenlere bkz.) ve sistemde ortaya çıkan merkantil unsurların (para, tüketici ile devlet arasındaki değişim) bir piyasa ekonomisi içindeki karşılıklarından bütünüyle değişik nitelik ve işlevleri vardır.

1965 reformları bu durumu şüphesiz bazı bakımlardan değiştirmiştir. Bu reformlar olağan küçük ödünlerin çok ötesine geçmiş ve planın içeriğini piyasa ekonomisi yönünde değiştirmiştir. Sovyet ekonomisindeki artan gerginliklerin 1965 yılındaki dönüşün de izahını içeren nedenlerine Bölüm III'te geleceğiz.

Burada geliştirilen anlayışın geçerliği, ayrıca şu teorik düşünce ile de kanıtlanır Meta ve ona bağlı olarak meta değişimi, kuşkusuz ancak, değerlerin çok sayıda ekonomik birimlerde üretildiği yerlerde ortaya çıkabilir. Marx şöyle yazıyordu «Kullanım nesneleri yalnızca birbirinden bağımsız yürüyen özel çalışmaların ürünü oldukları için meta haline gelirler.»[82] Kapitalizmin tahlili, çok sayıda bağımsız sermaye arasındaki etkileşimin tahlilidir. Öyleyse her kim özerk üretim birimleri arasında (etkileşim) olmaksızın metadan sözederse, çok farklı gerçekleri aynı adla ifade etmek hatasını işler.

Belli bir sınırlı bağımsızlığa sahip olsalar da, Sovyet işletmeleri plana her zaman sıkı bir şekilde tâbi olmuşlardır.

82 **Kapital**, c. I, s. 87.

1965 reformları dahi bu durumu ancak kısmen değiştirmiştir. Reformların yapılmasından önce plan, ürünlerin cins ve miktarıyla ilgili bütün sorunları, fiyatların, yatırımların, ücretlerin yüksekliğini, işyerlerinin sayısını ve ürün ile artı-ürünün ne kadar olacağını ana çizgilerle belirliyordu. İşletme yönetimi, talimatlara tam olarak uymak ve hazırlanmış sözleşmeleri önceden saptanmış şemalara göre öngörülen tarafla bağıtlamak zorundaydı. Sovyet devlet işletmeleri arasında gerçek piyasa ilişkileri bulunduğu kanısındaki bütün teorisyenlerin en azından bulanık şekilde yaptıkları gibi, bağımsız üreticilerden sözetmek böyle bir sistemde tamamen saçmadır. Tek tek işletme yönetimlerinin kendilerine emanet edilmiş değerlere tasarruf gibi işlemlerle ilgili hareket alanları, plan tarafından en dar bir şekilde sınırlanır: Maliye, ücretler, işyerleri, üretim, sürüm ve fiyatlar, herşey merkezî plana bağlıdır ve talimatların yerine getirilmesi sımsıkı denetlenir (ileride gösterileceği üzere özellikle bankalar aracılığıyla). Bu bakımlardan bağımsız ekonomik birimlerden söz edilemez. Üretim ilişkilerinin hakim ve dolayısıyla belirleyici unsuru, işletmenin plana tabi olmasıdır.

Ayrıca konu kapitalist bir büyük kompleks örneğinde berraklaştırılabilir Doğallıkla orada da tek tek şubelerin, elbette her küçük ayrıntıyı önceden planlayamayan merkezî yönetime karşı belli bir bağımsızlıkları vardır. Fakat hiç kimsenin aklına şubeler arasında ya da şubelerle merkez arasında merkantil bir ilişki olduğunu kabul etmek gelmez : Hakim nitelik, bağımlılık ve bütünleşmedir. Tek tek Sovyet işletmeleriyle merkezî plan arasındaki, ayrıca tek tek işletmelerin kendi aralarındaki ilişki de böyledir. Aradaki fark, kapitalist bir büyük kompleksin şubelerinin, piyasada azamî kâr amacıyla başka bağımsız komplekslerle rekabet eden bir ekonomik birime, Sovyet işletmelerinin ise, bütün millî ekonomiyi kapsayan, denetleyen ve üretimi başka amaçlarla yöneten bir plana bağımlı olmalarıdır.

Bettelheim gibi o kadar önemli yazarların dahi düştüğü yanılgı, biçimsel olarak bağımsız olmakla birlikte gerçekte plana tâbi olan bir üretim birimi olarak işletme kavramı

(SSCB) ile gerçekten bağımsız üretim birimi (sermaye) olarak işletme kavramını birbirine karıştırmalarında yatar. Bir kez, gerçek bağımsızlıkla sadece biçimsel olan arasında özdeşlik olduğu iddia edildi mi, o zaman Sovyet sisteminde piyasa ilişkilerinden kolaylıkla söz edilebiliyor.

Daha önce belirtildiği gibi, 1965 reformları, biçimsel olarak bağımsız birimlerin gitgide daha çok, gerçekten bağımsız birimler haline gelmeleri yönünde etkide bulundu. Ancak diyalektik tahlil, sürecin farklı aşamalarını, gelişmesini ve nedenlerini gözönünde tutmak zorundadır. Sovyet sisteminde merkantil kategorilerin hakimiyeti varmış gibi (ileride gösterileceği gibi, büyük reformlardan bu yana geçen zaman için dahi henüz doğru değil) açıklamalara girişenlerin hatası, sürecin sonu ve hedefi ile başını birbirine karıştırmalarındadır.

Bir kez daha tekrar ediyoruz : Kapitalizmin merkezî kategorileri olan meta, piyasa ve artı-değer, Sovyet sisteminde yoktur ya da her halükârda ancak ikincil bir öneme sahiptir ve bu nedenle kapitalizmin kategorileri ile özdeşleştirilemez. Eğer Baran ve Sweezy'nin artı-değer kategorisinin gelişmiş kapitalizmde aşılmış olduğu ve onun yerine *surplus'* ın (artı-ürün) geçirilmesi gerektiği şeklindeki anlayışlarına dayanılmak istenseydi (ancak burada öyle olması gerekmez), bu tez gene doğru olurdu[83]. Bu anlayışın[84] içerdiği eleştiriyi

83 P. Baran, P. Sweezy, Monopolkapital, Frankfurt/M (Suhrkamp) 1967.

84 Bu konuda özellikle C. Daneo, haklı olarak, Marx'ın artı-değer kategorisine, bu kategorinin üstünü örten kapitalist ekonominin mahiyetini tahlil ederken ulaşmış olduğuna işaret eder. («Lo schema teorico de 'Il capitale monopolistico' di Baran e Sweezy», Problemi del Socialismo, Nr. 30, s. 533 vd.) Eğer bu «örtme» tekelci sermaye aşamasında yoğunlaştıysa, bu, temeldeki sömürünün devam ettiğinden kuşku duyulmadığı sürece, artı-değer kategorisinden vazgeçilebileceği anlamına kesinlikle gelmez; bunu elbette Baran ve Sweezy de istemezler. Baran ve Sweezy'nin kitabının en hünerli savunucuları dahi, Daneo'nun bu eleştirisine uygun bir cevap verememişlerdir (bkz.

paylaşmak istemeyenler «*surplus*» kategorisinin de piyasa ekonomisiyle ve değişim için üretimle sımsıkı bağı olduğu gerçeğinin üzerinden elbette atlayamazlar. Bu «*surplus*» Sovyet artı-ürününden her zaman biraz farklıdır.

6. Sovyet Sisteminde Ücretli Emek ve Üretici Emek Kavramları

Burada savunulan anlayış da işgücü kavramına bağlanabilir. İşgücü, kapitalist sistemde, fiyatı arz ve talep yasası ile çeşitli sermayeler arasındaki rekabet tarafından belirlenen bir meta biçimini alır[85]. Bu nedenle bir «emek piyasası»ndan söz edilir.

Buna karşılık Sovyet sisteminde öyle bir durum vardır ki, Bruno Rizzi devletten haklı olarak işgücü tekelinin sahibi diye söz edebilmiştir[86]. Ekonomik gerçekliklerde her zaman olduğu gibi, bu ifade de doğallıkla yalnız eğilim olarak doğrudur. İşgücünün, bu arada kollektif mülklerdeki çalışmadan kaçma çabasındaki köylülerin (bu olguya döneceğiz) hiçbir zaman bütünüyle bastırılamayan akışı, devletin işgücü üzerindeki denetiminin oldukça açık biçimde ağır basmakla birlikte mutlak olmadığını kanıtlar. Pratikte işçi, planda önceden saptanmış ücretini alır; bu arada herhangi bir piyasa kanunu işlemez.

Bu noktada Sovyetler Birliği'nde 1930'ların başından beri tam istihdamın hakim olduğu zihinde canlandırılmalıdır[87].

Santi, Salvati, «Critiche 'ortodosse' a Sweezy e Baran», **Problemi del Socialismo**, Nr: 34, s. 1113 vd; Salvati, «Il capitale dei monopoli», **Classe e Stato**, Nr. 5, s. 59 vd).

85 Emek piyasasını belirleyen kanuniyetlerin en esaslı ve hâlâ en güncel tahlili, Marx'ın 1865 yılındaki açıklamasıdır: **Lohn, Preis und Profit** (Ücret Fiyat ve Kâr), MEW 16, s. 101 vd.

86 Rizzi, **Il colettivismo burocratic**, s. 80 vd. Benzer şekilde: R. Hilferding, **State Capitalism**..., (dipnot 58), s. 324.

87 Bkz. R. Di Leo **Operai e sistema sovietico**, s. 145.

Hızlı ve zorlu büyüyen her kapitalist toplumda kapitalistler arasındaki rekabetten ileri gelen tam istihdam, ücretlerin «aşırı kızmasına» yol açar[88]. Buna karşılık geride kalan on yıllarda SSCB'de böyle olmadı. Ücretler daha çok planda belirlenen sınırlar içinde kaldı. Gerçi bu konuda da belli ödünler yok değildi (zaman zaman olduğundan çok gösterildiler[89]). Ancak toplam olarak bakıldığında ücretler birikim lehine önemli ölçüde bastırılabildi. Bu olmasaydı, Stalinist endüstrileşme de mümkün olmazdı.

Özellikle 1928-1950 döneminde endüstriyel üretim altı kat yükseldi. Buna karşılık gerçek ücretler 1928 düzeyinin altında kaldı[90]. Aynı süre içinde emeğin verimliliğinin yükselmediğini kabul etmek saçma olur I. Beş Yıllık Plan döneminde % 41'lik bir artışa ulaşıldı (Plan % 100 artış öngörmüştü). Daha sonraki plan dönemleri için de benzer artış oranları geçerlidir. Demek ki, sürekli tam istihdam ve muazzam büyüme ile birlikte emeğin verimliliğinde önemsiz olmayan bir artış olduğu açıktır. Ancak bu, işçi ücretlerinin yükselmesinde gözlenemez. Hemen hemen 1950'den beri Stalinizmin bazı en kötü uygulamalarından vazgeçilmeye başlanmışsa da, durum ana çizgileriyle hiçbir şekilde değiş-

88 Bu tür bir olay, «tipik olmayan» bir kapitalist ekonomide, yani ücretli işçi yerine köle kullanan bir kapitalizm (bkz. Kısım 3) çerçevesinde de saptanabilirdi. Biricik fark, böyle bir durumda kölelerin satış fiyatının sermayeler arasında rekabet nedeniyle, doğal olarak gene kölenin hayatını sürdürmesi için gerekli giderleri ifade eden bir yüksekliğe çıkarılmasından ibaret olurdu: Köle daha değerli bir meta haline gelirdi.

89 Bkz. R. Di Leo, «Classe operaia e meccanismo economico nei paesi socialisti», **Contropiano** Nr. 3 (1968), s. 657 vd; aynı yazar, **Operai...**, s. 180 vd.

90 Bu konuda bkz. A. Gerschenkron, **Economic Backwardness in Historical Perspective**, s. 256; H. Schwartz, **Russia's Soviet Economy**, s. 602. Pavlevski'nin verdiği bilgiye göre, Sovyet ortalama gerçek ücreti, 1928'deki düzeyi 100 olarak alınırsa, 1940 yılına kadar 73'e ve 1950'ye kadar 57.7'ye düştü (**L'homme et la société**, Nr. 18, s. 327).

memiştir Ücretlerin ve tüketimin devlet tarafından birikim lehine kontrolü sürüyor.

Sovyetler Birliği'ndeki ücret dinamiği bu yönden, işgücünün alım-satımının piyasa kanunlarına göre yürüdüğü bir toplumdan açıkça farklıdır.

Sovyet işçisi esas olarak her zaman yalnızca tek ve aynı girişimci için, yani devlet için çalışabilir ve onun ekonomik şartlarına uymak zorundadır. Hattâ uzun bir süre, işçinin çalışmak istediği devlet işletmesini bizzat seçmesi yasaktı[91]. Burada kapitalist emek piyasasını hiçbir şekilde idealize etmek istemeksizin, böylesi şartlarda piyasa ilişkilerinden kesinlikle söz edilemeyeceği elbette açıkça saptanmalıdır.

1930'ların ortalarından beri kaygı verici ölçülere ulaşmış olan işgücü akışına tepki olarak, 1940'ların başında, işçiyi üretim alanına bağlama kararı alınmıştı. Tam istihdama erişilmiş olduğu ve Sovyet endüstrisinin işgücüne hâlâ kuvvetle ihtiyacı bulunduğu sırada, biraz daha iyi bir işyeri bulabileceğine güvenebilen birçok işçi, eski işyerini terkedip, daha iyi şartlar ve daha yüksek ücretle iş aradı. Kapitalist bir sistemde böyle bir gelişme karşısında girişimciler, işçilerini tutmak için ya ücretleri yükseltir ya da yabancı işgücü bulurlardı. Buna karşılık Sovyetler Birliği'nde sorun devletin idarî bir müdahalesi ile çözüldü : İşçiler işletmelerine «bağlandı». (Doğallıkla bu, olumsuzluğu bertaraf edemedi : 1950'lerin başında problem yeniden ortaya çıktı.)

Bu önlemler ilk kez 1956'da, Sovyet toplumu, alınmış

91 1940'tan 1956'ya kadarki dönemde böyleydi. Bkz. M. Dobb, **Soviet Economic Development**, s. 18; V.B. Baykov, **The Development of the Soviet Economic System**, s. 228 vd. İlgili yasa 1956'da kaldırıldı. Bkz. A. Nove, **Die sowjetische Wirtschaft**, s. 133 vd. Yasak, 1940 yılında, tam istihdam karşısında gittikçe yayılan işyerini değiştirme eğilimini durdurmak için kondu. Fakat 1956'da aşırı baskıcı zor önlemleri yeniden kaldırıldıktan sonra da, Sovyet işçisi gene yalnız tek bir «işveren» —gene devlet— için ve yalnız onun koyduğu şartlarla çalışabildi. Dolayısıyla ilişki, bu noktada da kapitalizmden farklı olmaya devam etti.

olan bürokratik-polisiye önlemlere kolayca dönülemeyecek kadar ilerlediği ve çok yönlülük kazandığı zaman kaldırılmıştı. Eskiye sarılmak, daha şiddetli toplumsal-siyasal gerginlikler tehlikesini birlikte getirirdi. Gene de akışkanlık, bertaraf edilmese bile, daha sonra da yeni ve daha az zorlayıcı önlemlerle — örneğin işletmede uzun yıllar çalışanlara ayrıcalıklar verilmesi[92] — önemli ölçüde kontrol altında tutuldu.

Kuşkusuz Sovyet işçisi 1956'dan sonra da, tek ve aynı girişimci için çalışmak zorunda kaldı : Endüstride ya da tarımda olsun, tek tek bütün işletmeler, aynı derecede devlete aittirler. Bunun sonucunda Sovyet işçisi piyasada çok sayıda rekabet eden kapitalist arasından seçim yapamaz.

Rekabetin yokluğu ve ücretlerin kapitalist mantık dışında planla saptanması[93], sınırlanmış ücret dinamiğini açıklar. Bu dinamik, ana çizgileriyle, her zaman sistemin güvenliğinin sınırlarına yönelmiştir ve sistemin gelişmesini en azından 1960'ların başına kadar gerçekte hiçbir şekilde kısıtlamamıştır. Sovyetlerdeki sınırlanmış ücret dinamiği, benzer tarihî şartlar altındaki (tam istihdam ve ekonomik büyüme) bir kapitalist ücret dinamiği ile hiçbir biçimde karşılaştırılamaz.

1957'de bir Sovyet işçisi net olarak ortalama 180 Alman markı kazanıyordu, buna karşılık İtalyan işçisinin kazancı 230 mark civarında idi. Bu durumda SSCB'de iyi olan «görünmeyen ücret» gözönünde tutulursa (iyi, çünkü İtalya'daki tüketim malları ve hizmetlerin kalitesi pek yüksek değildir), 1957 yılı açısından yaklaşık % 8'lik bir fark ortaya çıkar. Bu arada bu fark daha da büyümüştür, çünkü ücretler

92 Bkz. R. Di Leo, **Operai**..., s. 178 vd. ve s. 248.

93 Toplu ücret görüşmelerinin 1947 yılında yeniden kabul edilmesi, sendikanın bürokratik karakteri karşısında bu durumda hiçbir şeyi değiştiremez (Toplu ücret görüşmelerinin kabulü konusunda bkz. E.C. Brown, **Soviet Trade Unions and Labor Relations**, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1966, s. 58 vd; R. Di Leo, **Operai**..., s. 237).

1957-1965 arasında İtalya'da Sovyetler Birliği'nden daha hızlı yükselmiştir[94]. Ancak elbette İtalya tam istihdama ulaşmış bir ülke değildir ve «kişi başına geliri» Sovyetlerin altındadır[95]. Bu durum gözönünde tutulursa, iki ülke arasındaki mesafe oldukça dikkat çekici bir biçimde kendini gösterir ve Sovyetler Birliği'nde birkaç on yıllık tam istihdam ve büyümeden sonra böylesine sıkı biçimde sınırlanmış bir ücret dinamiğinin hakim olması gerçekten açıklamasız görünür.

Dahası, Sovyetler Birliği'nin 1963 yılındaki tüketim ve yatırım düzeyi endeksi 100 kabul edildiğinde, Çekoslovakya'nın aynı yıldaki tüketim düzeyi 138, yatırım düzeyi 91' dir[96]. Çekoslovakya da pekala ekonomisi planlı ve tüketimi çok düşük olan bir ülkedir. Çekoslovakya'nın kişi başına endüstri üretimi Fransa'nınkinin 1.75 katı olduğu halde, tüke-

94 Bu veriler için bkz. D.Angelo, Paladini, La sfida di Krusciov, s. 83; A. Levi, TL. poterein Russia, s. 235 vd. Tüketim malları fiyatları konusunda Levi, şu bilgileri veriyor (age, s. 237): Bir çift kadın ayakkabısı yaklaşık 200 Mark, bir metre yünlü kumaş yaklaşık 150-200 Mark, bir kilo elma yaklaşık 15 Mark vb. Ayrıca tüketim mallarındaki genel darlık konusundaki veriler de karşılaştırılıyor. Bütün bu fiyatlar, hiçbir şekilde istisna değildir, tersine Sovyet sistemi içinde ikincil endüstri sektörünü orantılı olarak geliştirmenin imkânsızlığından ileri gelen yüksek tüketim malları fiyatları için karakteristiktirler (bu konuda bkz. Bölüm, II Kısım 4).

95 SSCB, 1964 yılında, en önemli yedi endüstri ülkesi arasında kişi başına üretimde beşinci sıradaydı: ABD, Batı Almanya, İngiltere ve Fransa'nın arkasında fakat İtalya'nın (% 8'lik bir farkla) ve Japonya'nın (% 25) önündeydi (bkz. Levi, age, s. 494). Aynı şekilde Levi, SSCB'nin yedi endüstri ülkesi arasında, toplam geliri içinden tüketim dışı amaçlar için en büyük payı sarfeden ülke olduğuna da dikkat çeker: Yalnız nicelik olarak endüstri yatırımları ölçü alınırsa, SSCB, ancak üçüncü sırada olduğu halde, ek olarak silahlanma harcamaları da dikkate alındığında, tüketim için belirlenmemiş harcamalarla ilgili oran yükseleceğinden birinci sıraya çıkar (Levi, age, s. 494 vd).

96 A. Levi, age, s. 236 vd. dipnot 10.

tim düzeyi aynı zaman diliminde Fransa'nınkinden yaklaşık 2.5 kat düşüktür. Öte yandan Çekoslovakya'da ücretler, ancak orta derecede endüstriyel gelişme gösteren kapitalist ülkelerdekinin önemli ölçüde altındadır[97]. Bununla birlikte Çekoslovakya'daki tüketim düzeyi Sovyetler Birliği'ndekinin biraz üzerindedir. 1965'te Sovyet asgarî ücreti, 1962 yılında çıkan bir yasa gereğince 40-50 ruble olarak saptanıyordu (ruble ile doların eşdeğer oldukları biçimindeki su götürür saydan yola çıkılırsa, yaklaşık 160-200 mark). Bu ücretler gerçekte son derece düşüktür ve «Batı» tipi bir ücret gelişmesinden söz etmeye imkân tanımamaktadır[98].

Son olarak, gene SSCB'de ücretlerin «Batı» düzeyinin çok altında tutulmasında kullanılan araçların, kapitalizmdeki olağan uygulamayla hiçbir ilgisi bulunmadığına da işaret edilmelidir. Sovyetler Birliği'nde ne — kapitalizmde ücretler üzerinde bir kontrol aracı olarak kullanılan — işsizlik vardır, ne de benzeri kontrol sistemleri (kapitalizmde ise, örneğin tam istihdama ulaşılmış alanlarda bile bir işgücü arzı fazlası yaratan yoksul ülkelerden göç gibi kontrol sistemleri bulunur)[99]. Sovyetler Birliği'nde tam istihdam 1930'ların başından beri sağlanmıştır, ayrıca köylü göçü işgücünde bir arz fazlasına yol açmıyordu. Akışkanlık 1950'lerde yeniden yükseldi[100]. Kapitalist tipte bir ekonomide, üre-

97. Bkz. Çek yazarı Schmidt'in makalesi: «Salari come explosivo», J. Cech (Hrsg.) derlemesi içinde Praga 1968, **Le idee del nuovo corso**, Bari (Laterza) 1968, s. 273 vd.

98 Asgari ücret reformu için bkz. R. Di Leo, **Operai...**, s. 265; bu asgari ücretin gerçekten sefil düzeyi konusunda bkz. Levi, age, s. 240. Bütün bunlara rağmen, yasal asgari ücretin kabulünden hemen sonra (kaderin cilvesi) ücretler iki yıl içinde dondurulduğu (Levi, age, s. 239). Ayrıca ruble ile doların eşit sayılmasının yalnızca biçimsel olduğu saptanabilir: Yani Sovyet işçisinin gerçek durumu, bu verilerde gösterildiğinden daha kötüdür.

99 Aşağı yukarı tam istihdamın hakim olduğu yerde, yoksul ülkelerden ya da kırsal bölgelerden göçün, ücretleri düşük düzeyde tutmanın aracı olarak kullanıldığı bilinir. Esasen bu yalnız Batı Almanya ve İsviçre vb. için değil, fakat Japonya için

timde güçlü bir gelişme ile birlikte böyle bir durum, ücretlerde dikine bir yükseliş için en iyi şartları getirirdi. Buna karşılık ücret dinamiğinin her zamandan daha çok sınırlandığı Sovyet ekonomisinde böyle değildir.

Bu durumun açıklaması, öncelikle yalnız, ünlü piyasa ilkesinin (bir işçinin arkasından iki kapitalist koşarsa, ücret de artar)[101], Sovyetler Birliği'nde kapitalist bir ekono-

de geçerlidir. Bkz. Landolfi, **Giappone. Analisi di una societa industriale**, Milano 1969, s. 30.

100 Bkz. R. Di Leo, Operai... s. 247 vd.; aynı şekilde Levi, 1959'da işgücünün yalnız % 2,6'sının sabit bir işyeri olmadığına işaret ediyor (age, s. 244 vd.) Bu, SSCB'de işgücüne çok kuvvetli bir «talep» bulunduğunu gösteriyor. Gerçekte bu % 2,6 oranındaki «işsizler», doğrudan doğruya daha iyi bir işyeri arayan işçileri ifade ediyordu. Dolayısıyla bu oran açısından yapısal bir işsizlik sözkonusu değildir. D'Angelo; Paladini **(La sfida di Krusciov**, s. 81), Sovyetler Birliği'ndeki düşük emek verimliliğinin gizli bir yapısal işsizliği ifade etmesi gerektiğini iddia ediyorlar. Fakat buna itiraz edilebilir: Yapısal işsizlik —açık ya da gizli fark etmez— yetersiz bir işgücü talebini varsayar. Fakat Sovyetler Birliği'nde olmayan durum işte budur. Gerçi orada emeğin verimliliği Batı ölçülerine oranla düşüktür. Fakat bu, ekstansif gelişme yolu kapanmış olan sistemin kendi özelliğinden ileri gelir. İşgücü talebi yetersiz değildi; tersine bu ekstansif gelişme tipi için (kaldı ki tarihî açıdan mümkün olan tek yoldu) herşeyden önce işgücü eksikliği vardı. Gerçi bu, Sovyet işletme menecerleri arasında işgücü sağlamada ve plan hedeflerini yerine getirmede belli biçimde bir rekabete yol açtıysa da, böyle bir durumda kapitalist sistemde olduğu gibi işçilerin gerçek ücretleri yükselmedi.

101 Bu eski yasa kapitalist ülkelerde bugün de geçerlidir: Hattâ tüketimin yükselişi eğiliminin en zayıf olduğu Japonya'da bile, işsizliğin azalması için ücreti bastıran dengelerin (kırsal alanı terk) yavaş yavaş zayıfladığı anda, gerçek ücretlerin yükseltilmesi zorunlu oldu. Bkz. Ballon, **La dinamica degli affari in Gippone**, Legnano 1970, s. 216 vd. Japonya'da kişi başına tüketim artışı, 1960'larda yılda % 7.4 tutuyordu; oysa Sovyetler Birliği'nde, bütün bir 1958-64 dönemi boyunca ancak % 2.4'tü. Bkz. **A. Levi, age**, s. 495.

mideki ile aynı anlama gelmemesinde aranabilir. Bu demektir ki, Sovyetler Birliği'nde işgücünün alım-satımı da, kapitalist rekabet yasalarına göre yürümez. Başka bir deyişle, ücret ile emek piyasası arasındaki kapitalist sisteme özgü ilişki, Sovyet sistemindeki «ücret ilişkisi»nden önemli ölçüde farklıdır. Bu bağlamda hâlâ «ücret»ten söz ediliyorsa, yalnız ifadeyi kısaltmak içindir.

Böyle bakılınca, Rizzi ve Hilferding'in pek göze çarpıcı tezleri (onlara göre, Sovyet sisteminde «ücret», planın işçiye işgücünü yeniden üretmesi için idarî olarak tahsis ettiğinden başka birşey değildir, yani merkantil bir karakter taşımaz) doğru ve yerinde görünür.

Şüphesiz ücret, kapitalist sistemde de işgücünün yeniden üretilmesine hizmet eder; ancak bu, bütün antagonist sistem türleri için geçerlidir. Feodal ve köleci toplumlarda da, toplam ürünün hakim sınıflarca yönetilenlere — sisteme ve tarihî şartlara göre farklı miktarlarda — bırakılan bölümü, tamı tamına bu işlevi görür. Burada neye tabi olunmaktadır? Kapitalist sistemde bu, körcesine ve kendiliğinden bir kanuniyet içinde işgücünün fiyatını belli bir düzeyde saptayan piyasadır; Sovyetler Birliği'nde ise, ücretin yükseklığini merkezî olarak kendi hedeflerine göre belirleyen plandır.

Bunun keyfî bir şekilde değil, fakat Sovyet ekonomisi ile planlamanın kararlarına hükmeden yasalara, öncelikle de endüstrinin yatırım ve tüketim malları sektörleri arasındaki eşit olmayan gelişme yasasına (ikincinin yavaş gelişmesi ve birinciye öncelik), göre cereyan ettiğini söylemek gereksizdir. Bu konu üzerinde Bölüm II'de daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

Kapitalizmde ücret, Marx'ın kanıtlamış olduğu gibi biyolojik olarak hayat için zorunlu bir asgarî ile bir azamî arasında hareket eder. Bu arada sermayeye değer katma süreci (genişletilmiş yeniden-üretim) engellenemez. Ücretler kâr paylarını bastıracak kadar yükselemez, çünkü o zaman kapitalistleri yatırıma özendirecek birşey kalmaz. Sovyet sisteminde ücretin asgarî sınırı, aslında bütün antago-

nist toplum türleriyle aynıdır : Sömürülene bırakılan gelir payı en azından işgücünü biyolojik düzeyde yeniden üretmelidir. Azamî sınır, genişletilmiş yeniden-üretimin gerekleriyle belirlenmiştir.

Şüphesiz bunun yanında, kapitalizmde olduğu gibi, bir piyasa temelinde değişim değerlerinin, artı-değerin yeniden-üretimi değil, kullanım değerlerinin (her halükârda ağır basar) yeniden üretimi söz konusudur. Bunun nedeni, sürekli olarak birincil endüstri sektörüne (yatırım malları) öncelik verilmesinde yatar. Bu sektör, kapitalizmde olduğundan nicel açıdan daha önemli sayılmanın ötesinde, nitel olarak da farklı bir ağırlık kazanır. Tüketim malları sektörü kapitalizmde kahraman kurucular aşamasının bitiminden sonra, özellikle üretimin o zamanki gelişme aşamasında yatırım malları sektörünü geçmişken, Sovyetler Birliği'nde yatırım malları sektörünün ayağında bir tür tökez olarak kaldı. Sovyet planlamasının elbette gerçekleşmesi mümkün olmayan ideali, tüketim malları sektörünün bütünüyle kaldırılması olurdu (Bölüm II'de bu durum ayrıntılı olarak açıklanıyor). Bu verilerden, Sovyet sisteminde ücretin azamî dalgalanmasının gelişmiş kapitalizmdekine göre önemli ölçüde daha dar sınırlar içinde cereyan ettiği sonucu çıkar (Kaldı ki bu, yüzeydeki olgulardan bile anlaşılabilir). Daha yüksek ücret tüketim malları üretiminin güçlendirilmesini gerektirir, oysa SSCB'de tam da bu malların üretimi dar sınırlar içine sıkışmıştır. Ücretin bu iki sınır arasındaki salınımının ortalama değeri, siyasal ve ekonomik konjonktür verilerinin yardımıyla yeniden tahlil edilmelidir.

Dış ticaret yoluyla, yani Sovyet yatırım mallarını Batının tüketim mallarıyla değişmek suretiyle, tüketimi ve gerçek ücretleri genişletmek ve Batıdaki olağan yüksekliğe kadar çıkartmak, teorik olarak bu sistemde de mümkündü. Ancak pratikte iki engel buna karşı koymaktadır (şüphesiz bunlar 1965 öncesinde dış ticaretin Sovyet ekonomisinin bütünü içinde küçük bir öneme sahip olmasının nedenleridir): Birincisi, Sovyet yönetiminin emperyalist dünya pazarıyla hızla bütünleşmekten haklı olarak korkmasıdır. Emperya-

list pazarın ekonomik ve politik baskısı nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin korktuğu kaçınılmaz olarak başına gelirdi. İkincisi, Sovyet yatırım mallarının ve tüm endüstri üretiminin kapitalist standartlardan daha düşük ve hattâ sık sık kötü kalitede olmasıdır. Elbette Sovyetler Birliği'nin elinde iyi hammaddeler bulunur, ancak bunların büyük kesimi yerel-bölgesel endüstri ve stratejik askerî amaçlar için kullanılır, bu yüzden değişimleri diye birşey söz konusu değildir.

Ücretin Sovyet sisteminde kapitalist bir piyasa kategorisi olarak görülemeyeceği berraklaştırıldığı zaman, o noktada terminolojinin ötesinde önem taşıyan başka bir sorun çıkar : Sovyet proletaryası için Marksist anlamıyla ücretli işçi denebilir mi? Marx'a göre, işçiler artı-değer özgün biçiminde artı-ürün üretirler ve işgüçleri bir meta biçimini alır[102]. Bu temel tanımlamalar Sovyet işçisine uymaz. Sovyet işçisi bir artı-ürün üretir, fakat artı-değer değil; onunla devlet arasındaki ilişkiye, ne merkantil değişim, ne de dar anlamda bir ücret ilişkisi hakimdir.

Ama sonunda belirleyici olan içeriktir. Kapitalist bir piyasa ekonomisi ile Sovyet sistemi arasındaki farkların berrak bir şekilde bilincinde olmakla birlikte, bu içerik nedeniyle Sovyetler Birliği'nde de ücretli işçilerden söz edebiliriz. Çünkü her ne kadar Sovyet «proletaryası» ekonomik-yapısal açıdan kapitalizmdeki proletarya ile aynı değilse de, politik çıkarları en azından nesnel olarak aynı noktada birleşir. Bu temel üzerinde öznel bilincin ne ölçüde geliştiği fark etmez. Her iki sınıf da varolan sistemler içinde temel öneme sahiptir ve sistem tarafından sömürülür. Her ikisi de kendilerini yalnız sosyalist devrimle kurtarabilir. İkisi arasındaki ilişki, özdeşlik olmasa da perspektif olarak mümkün bir yakınsama ilişkisidir.

Bu tahlil ilerletilirken, Sovyet işçilerinin gelecekteki siyasal davranışları konusunda bazı hipotezler geliştirmeyi

102 Bu, kuşkudan uzaktır. Örneğin bkz. **Kapital**, c. I, s. 181 ve devamı ve burada çok yer alacağı için belirtmediğimiz daha birçok yerde.

denemek gerekir. Bunlardan hiç olmazsa biri kesindir Sovyet işçileri sisteme karşı daha şimdiden bir red tutumu almışlardır; bununla birlikte sorunlarının kapitalizmin yeniden kurulmasıyla çözülebilmesi yolu da kapanmıştır[103].

Sovyet proletaryasının durumu, artı-emeği genişletilmiş yeniden-üretimde kullanılan, sömürülen bir sınıfın durumudur. Ve bu sömürü, değişim ve kâr için üretimde bulunmayan ve işgücü normal olarak para ile ücretlense bile, piyasa dinamiğinin ölçüleriyle kavranamayan bir ekonomi çerçevesi içindedir.

7. Bir Kere Daha Bordiga'nın Tezleri

Buraya kadar getirilen gerekçeler, Sovyetler Birliği'nin kapitalist bir ülke olmadığını yeterince kanıtlayabilirdi. Metanın ve piyasanın varolmadığı (ya da her halükârda ancak ikinci derecede öneme sahip olduğu) ve artı-değer üretiminin hakim olmadığı bir yerde, ister devlet kapitalizmi, isterse tekelci kapitalizm diye tanımlansın, kapitalizmden söz edilemez.

Tahlilin derinleştirilmesi için, iki sistem arasında ne ölçüde benzerlik bulunduğu pekala araştırılabilir. Birinci olarak, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının Sovyet ekonomisi için de geçerli olduğu Bordiga tarafından ileri sürülmüştür. Bordiga kanıt olarak, sanki yalnız öyle açıklanabilirmiş gibi Stalin'in verimliliğin yükselmesini sürekli teşvik etmesi olgusuna itibar ediyor[104]. Fakat gerçekte Sovyetler Birliği, endüstrileşme sürecini olağanüstü güç şartlarda hızlandırma baskısı altında bulunuyordu : 1940'tan önce emperyalist bir saldırı tehlikesi, 1947'den sonra soğuk savaşın

103 Bu konuda, Sovyet işçilerinin düşük emek verimliliğinin, sisteme karşı bir direnme biçimi olarak yorumlandığı Bölüm II Kısım 6'ya bkz. Doğallıkla kapitalizm de sürekli yoğunlaşan sömürüsüyle Sovyet proletaryasının temel problemlerini çözemezdi.

104 Bkz. A. Bordiga, **Dialogue avec Staline**, s. 24 vd.

ve uluslararası zıtlığın baskısı altında yeniden inşa. Stalin' in verimliliği yükseltme talepleri, Marx'ın yasası için hiçbir şekilde kanıt değildir. Kaldı ki, bu yasanın Sovyet ekonomisi için kesinlikle geçerli olamayacağını kanıtlamak zor değildir : Marx'ın sözünü ettiği kâr, Sovyetler Birliği'nde hakim kategori olarak bulunmaz, dolayısıyla kâr oranlarının düşme eğilimi de yoktur.

Emeğin verimliliği, Sovyet sistemi için elbette çok ciddi bir sorundur. Kuşkusuz bunun nedeni, ileride gösterileceği gibi, bu sisteme has çelişmelerde yatar. Ayrıca, çok tartışılan kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının önkoşulu, yalnız sermayenin organik bileşiminin büyümesi değil, aynı zamanda merkantil rekabetin hakimiyeti ve fiyat düşmesidir[105]. Aynı nedenle Marx'ın yasasının günümüzdeki eksik rekabet karşısında hâlâ geçerli olup olmadığı da kuşkuludur. Her halükârda, piyasa rekabeti olmaksızın bu yasanın dinamiğinin kendini nasıl göstereceği hiçbir şekilde açıklanamaz. Başka bir deyişle; yasa, antagonist olmanın ötesinde, merkantil bir rekabet sisteminin özel anarşisine bağlıdır. Buna karşılık meta, piyasa ve kâr kategorilerinin hakim ölçülerde olmadığı yerlerde yasa işleyemeyecektir. Olsa olsa birikim oranlarının düşme eğilimi diye bir yasadan söz edilebilirdi[106]. Ancak, Sovyetler Birliği'nde böyle bir yasa ortaya çıksa da, herhalde piyasanın hakim olduğu bir ekonomi çerçevesinde etkili olamayacaktır. Öyleyse, kim bu yönde analojiler ararsa, yalnız yüzeysel benzerlikler bulur[107].

105 Bkz. Marx, **Kapital**, c. III, s. 263 vd.; benzer şekilde A. Gramsci, **Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce**, Torino (Einaudi) 1966, s. 213. Almanca: A. Gramsci, **Philosophie der Praxis.** Riechers'in Seçmeleri, Frankfurt/M. (Fischer) 1967, s. 265.

106 Bu konuda bkz. B. Minc, **age**, (dipnot 75) s. 428 vd.; Minc, kuşkusuz en sonunda bu şekilde değiştirilen bir yasanın varlığını dahi inkâr eder.

107 Marx'ın formüle ettiği kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, son zamanlarda J. Gillman tarafından yeni bir temelde

Aynı gerekçeler genel kâr oranlarının eşitlenmesi yasası için de geçerlidir[108]. Çünkü bu yasa da, piyasada çok sayıda sermaye arasında karşılıklı anarşik etkileşimi şart koşar. Yasanın, plan tarafından belirlenen düzenleyici bir etken olarak işleyebileceği kabul edilmek istenseydi, gene yanlış olurdu : Kapitalist bir merkantil kategori olarak kâr, planda yoktur. Kaynakların ve artı-ürünün dengeli dağılımı, bir piyasa tarafından değil, fakat planla sağlanır. Bu dağılım, bir artı-değerle değil, fakat artı-ürünle ilgilidir. Kaldı ki, kaynakların ve artı-ürünün dağılımı, çoğu halde özellikle birincil ve ikincil endüstri sektörleri arasındaki ilişkide dengelenemez. Bu ilişki, çok sayıda işletmenin uzun zaman zararına üretim yapmasına yol açtı[109].

Değer yasasına gelince, daha önce enine boyuna gösterildiği üzere, bu yasa, planın ve kollektif mülkiyetin hükmettiği bir ekonomide işleyemez, ya da en azından hakim durumda olamaz[110]. Planlı ekonomi tersine, değer yasasının

formüle edildi (Das **Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate**, Frankfurt/M, (EVA), 1969). Gillman, kâr oranlarının düşmesinin nedeninin, metaların bünyesindeki artı-değerin piyasada gerçekleştirilmesi için yapılan verimli olmayan harcamalardaki artışta aranabileceğinden hareket eder. Burası bu tezi tartışmanın yeri değil. Gillman'ın da, Sovyet ekonomisi konusunda isabetsiz olarak bir piyasa ekonomisi varsaydığını saptamak yeterlidir.

108 Kâr kavramını, Sovyet ekonomistleri yalnız artı-ürünün (artı-değerin değil) eşanlamlısı olarak kullanıyorlar.

109 Gerçekte, tek tek işletmelerdeki zararına üretim, planda bile sık sık tahmin ediliyor. (Bkz. A. Nove, **Die sowjetische Wirtschaft**, s. 179 vd.; aynı yazar, **Was Stalin Really Necessary?**, s. 80 vd.) Zararına da olsa, planın mutlaka yerine getirilmesi çabasının esas alınmasından kaynaklanan bir durum sözkonusudur. Dolayısıyla «kâr oranlarının dengelenmesi»nin plan hedefi olarak kabul edilmesi sözkonusu olamaz, kâr kavramının yerine artı-ürün geçirilse bile böyledir.

110 Bu konuda bkz. E. Preobrazhenskij, **Die neue Ökonomik**, s. 189 vd.; W. Brus, **Funktionsprobleme der sozialistichen Wirtschaft**, Frankfurt/M (Suhrkamp) 1971, s. 140 vd. (Brus, en

yıkıntıları üzerinde gelişti; Sovyet endüstrisinin inşası, tarımın yarattığı değerin kaymağının alınmasına dayandı[111].

Doğallıkla şu itiraz ileri sürülebilir Endüstri yararına bu şekilde tarımın kaymağının alınması, şüphesiz piyasa ilişkileri temelinde belirlenmekle birlikte, oligopolcü kapitalizmde de görülür[112]; oysa aynı şey SSCB'de planda saptanır[113]. Dolayısıyla, temelinde, ne oligopolcü kapitalizmde-

sonunda tekrar piyasa kategorilerine rağbet etmekle ve bu şekilde kendisinin öne sürdüğü, özünde kesinlikle kabul edilebilir kanıt zincirini yeniden benimsemekle, (kuşkusuz) çelişmeye düşer.); E. Che Guevara, **Die sozalistiche Planung und ihre Bedeutung**, (not 74); P. Sweezy, **Theorie der kapitalistischen Entwicklung** Köln (Bund-Verlag) 1959, s. 40 vd.

111 Bu noktada Brus, eşdeğer değişim olmaksızın, değerin tarımın zararına başka bir yere depolanması olayının ortaya çıktığını kabul ederken, aslında kendisiyle çelişmektedir (**L'economie sovietique de la revolution a nos jours**, s. 160). Esasen, Sovyet sisteminde değer yasasının varolduğu tezini desteklemek için sık sık Stalin'in açıklamalarına işaret edilir (**Ökonomische Probleme des Sozialismus...**, Sosyalizmin Ekonomik Problemleri, s. 20). Ancak Stalin, bu yazısında yalnızca şehir-kır ilişkisine dayanır ve değer yasasının yalnız bu alanda (ve ayrıca ancak geçici surette, eski çağların kalıntısı ve daima merkezî planın hakimiyeti altında) geçerli olduğunu açıklar. Stalin'in açıklamaları doğru olsaydı bile, Sovyet sisteminde değer yasasının varolduğu tezini desteklemezdi. Stalin'in açıklamaları herhalde doğru değildir. Bu arada Stalin'in, değer yasası kavramını, 1951 yılında tarımın hâlâ sürdürülen sömürüsünü ideolojik yönden gizlemek için kullandığı açıklık kazandı. Kanıtlamaları, bir çok kez taktik dönüşler yapması nedeniyle hiçbir şekilde tutarlı değildi: Daha 1939'da endüstrinin tarımın «kaymağını aldığını» kesinlikle kabul etmişti (Bkz. **Fragen des Leninismus** Leninizmin Sorunları), Berlin (Oberbaum) 1971 (Reprint der Moskauer Ausgabe von 1947), s. 705;

112 Sylos Labini, **Oligopolio e Progresso tecnico**, Torino 1964, s. 144 vd.

113 Kartelleşmiş endüstri dalları, kendi fiyatlarını fazla zahmete gerek olmadan tarıma dayatabilirler ve onu böylece yoksullaştırabilirler. Fakat böyle bir olay, daima «üreticilerin»

ki ile, ne de 19. yüzyılın «klasik» kapitalizmindeki ile özdeş olan başka türde bir birikim mekanizması yatar.

Burada kapitalizmdeki ekonomik krizlerin nedenlerini ayrıntılı olarak ele almak gereksizdir; ileri sürülen teorilerden hiçbirinin Sovyetler Birliği'ne uymadığını saptamak yeter. Daha önce söylendiği gibi, oradaki krizler, kâr oranlarının düşmesinden doğamayacağı gibi[114], üretim fazlası ve piyasada bundan kaynaklanan değer katma zorluklarından da ileri gelmez[115]. Bu görünümler için, değişim değerlerinin üretimi, piyasada gerçekleştirilen artı-değer şarttır (o nedenle bu tür krizler çoğunlukla «gerçekleştirme krizleri» diye adlandırılır). Ancak Sovyetler Birliği'nde artı-değer üretimi olmadığı için, üretim fazlası da olamaz. Yukarıda işaret edilen satılmayan ayakkabılar örneği de bununla çelişmez[116]. Eğer o durumda üretim fazlasından söz edilmek istenirse, o zaman aynı kavramla çeşitli olgular nitelenmiş olacaktır: Sovyet sisteminde kullanım değerlerinin israfı söz konusudur, kapitalizmde ise, içerdikleri artı-değerin gerçekleştirilmesi imkânsız hale gelen değişim değerlerinin arzında bir

mümkün olan en yüksek kâr amacıyla rekabet ettikleri bir piyasa aracılığıyla olur. Oysa Sovyetler Birliği'nde sömürü, piyasa aracılığıyla değil, fakat kolhozların ürünlerini sık sık üretim masraflarının altında bir fiyatla devlete teslim etmek zorunda kalmalarına yol açan bir merkezi plan aracılığıyla gerçekleşir (Aynı şekilde 1965 yılı öncesinde tarımda fiyat belirlenmesindeki elverişsiz yöntem konusunda bkz. A. Nove, **Die sowjetische Wirtschaft**, s. 154 vd.)

114 M. Dobb'un bu şekildeki tezi (**Political Economy and Capitalism**, New York, 1939, s. 55 vd.) son zamanlarda T. Negri ve daha birçokları tarafından kabul edildi. (T. Negri, «Marx sul ciclo e la crisi», **Contropiano**, Nr. 2 (1968), s. 247 vd; J. Gillman, **age.**)

115 Açıkça Bettelheim'a eğilim gösteren tez böyle (bkz. Bettelheim'ın şu derlemedeki makalesi: **Dove va il capitalismo?**, (Milano 1962, s. 98). P. Sweezy iki ana yöneliş arasında bir konumu benimsiyor (bkz. **Theorie der kapitalistischen Entwicklung**, s. 115 ve devamı).

116 Bkz. yukarıda, Kısım 5.

fazlalık. Bu iki kriz tipinin gelişme dinamikleri de çok değişiktir.

Krizlerin aynı anda çeşitli nedenlerle meydana geldiğini ileri süren şu eklektik teoriler de doğal olarak Sovyetler Birliği'ne uygulanamaz. Bu nedenle sistemin krizlerden ve işlevsizliklerden kurtulmuş olduğu söylenemeyecektir (tersine). Bununla birlikte onun kısmen çok ağır olan krizleri, kökenleri ve gelişme dinamikleri açısından kapitalist sistemin krizlerinden temelden farklıdır (bunun için Bölüm II'ye bkz.).

1929 dünya ekonomik krizinin niçin SSCB'ye yayılmadığı, en sonunda ancak böyle bir varsayımla anlaşılır. Bordiga da, kendisini, *Kapital*'i onun gibi bilen birisi için oldukça kaba olan kanıtlarda sığınak aramaya iten bu olguyu şaşırarak kabul etmek zorunda kaldı[117].

117 Bordiga'ya göre, 1929 dünya ekonomik krizi, Sovyetler Birliği'ne şu üç nedenle yayılmadı: 1) SSCB'de tüketim arzuları karşılanmamış geniş alanlar bulunurken, kapitalist krizler üretim fazlasından doğduğu için, 2) SSCB genç ve dolayısıyla güçlü bir ülke olduğu için, 3) SSCB dünya piyasasına kapalı olduğu için (**Dialogato coi morti**, s. 145). Bu üç gerekçeden ilkine burada, ihtiyaçlar karşılanmıyor diye hiçbir krizin dışlanamayacağı itirazını yöneltmek zorunludur: İhtiyaçların karşılanmayışının bedeli de ödenebilir, bu yüzden yoksul ülkelerde de üretim fazlası krizleri ortaya çıkıyor. Bordiga'nın ikinci gerekçesi, teknik açıdan geri kuruluşları ve ancak az sayıda nitelikli işgücü olan bir ülkeyi «genç» olarak kabul etmekle, sadece saçmalamaktadır. Burada ekonomideki acaip biyolojist kavramlaştırma üzerinde durmazsak, Rusya'nın başlangıçta ancak çok az ve çok «genç» endüstri dallarını kapsayan, son derece «genç» kapitalist ekonomisinin, daha 1873 yılında ilk ekonomik krize uğradığını saptamak yeter; aynı yıl bütün kapitalist dünya da ağır bir kriz içine girdi (bkz. Cerroni, **Le origini del socialismo in Russia**, Roma 1965, s. 83). Son olarak, Bordiga'nın üçüncü gerekçesine şöyle karşı çıkılabilir: Büyük kapitalist krizler normal olarak doğrudan doğruya kenar bölgelere ve «kendine yeterli» ülkelere de sıçrayabilir (bkz. E. Mandel, **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 395 vd). Sovyet ekonomisi tam tersine büyük dünya ekonomik krizi sırasında gerçekten de önemli bir atılım yapmak durumundaydı.

Buraya kadar söylenenlerden çıkacak sonuç, kapitalist tipte bir krizin, bambaşka hareket yasaları izleyen ve bütünüyle yeni tür çelişmeler doğuran bir ekonomiye yayılamayacağıdır.

Bordiga, tezleri için başka bir kanıt daha ileri sürüyor: Sovyetler Birliği, kapitalist ülkelerle ticaretini gittikçe daha çok genişletmek eğilimindedir. Böylece en sonunda değişim için üretim ilkeleri Sovyet ekonomisinde üstünlük kazanırlar[118]. Bu tez kolaylıkla reddedilebilir Marx ve Marksistler kapitalist ve kapitalist olmayan ülkeler arasındaki değişim süreci olgusunu oldukça iyi biliyorlardı[119]. Ürünlerini arasıra Avrupa metaları ile değişen Afrikalı bir kabile, bu nedenle

118 A. Bordiga, **Dialogato coi morti**, s. 32.

119 Bkz. Marx, **Kapital**, c. II, s. 113 vd. Burada, dünya pazarında kapitalist ve kapitalist olmayan ekonomik sistemler arasında, varolan üretim yapısından bağımsız bir meta değişiminin mümkün olduğu açıklanır. Marx, **Kapital**, c. III, s. 346'da, ayrıca İngiltere'nin eski Hint kamusal birliğini (**Gemeinwesen**) nasıl zorla yokettiğini, daha sonra Hindistan'ı boyunduruk altına alarak bu yolla dünya pazarına bağlamış olduğunu açıklar. Zor kullanmalarına rağmen, İngilizler, eski üretim ilişkilerini çözmeyi «ancak çok yavaş» (Marx) başardılar. Ve gene, Hindistan'daki bu üretim ilişkileri, hiçbir şekilde, sadece kapitalist dünya pazarı ile bağlantı içine girdiler diye kendiliğinden kapitalist hale gelmediler.

Rosa Luxemburg da, Fransızların Cezayir'e yeni kapitalist üretim ilişkilerini dayatma çabalarını araştırırken, aynı tarzda akıl yürütmede bulunuyordu (**Die Akkumulation des Kapitals**, Berlin 1923, Nachdruck Frankfurt/M. (Neue Kritik) 1966, s. 297 vd.)

Burada belirtilen örneklerden, bir bölgeyi «kapitalist bölge» haline getirmek için, orayı fethetmenin ve oranın meta ve pazarlarının yerine kendininkini geçirmenin yetmediği, fakat fethedilen ekonomi düzeninin de sermayenin yasalarına «içerden» uymasının zorunlu olduğu açıkça ortaya çıkıyor. İlhak süreci saf ekonomik düzlemde çok daha fazla zaman gerektirdiği için, bütün sömürgeci boyun eğdirmelerde, onun yerine açık şiddetin geçirilmesi bu yüzdendir.

kapitalist olmaz. Çeşitli türden ekonomiler arasında elbette kuvvetlinin şartları dikte ettiği ve zayıfın kuvvetli ile bütünleştiği bir karşılıklı etkileşim adım adım ortaya çıkar. Fakat bu, uzun ve çelişmeli bir süreç içinde olur. Bu süreç — eğer kapitalist ülkelerin sömürgeleri örneğinde olduğu gibi siyasal güç kullanılarak desteklenmez ve hızlandırılmazsa — ticaret hacmi, kapitalist olmayan ekonomiye en sonunda sermayenin kanuniyeti altına girmeyi dayatacak ölçüde önemli bir ağırlık kazanana kadar ilerlemek zorundadır[120]. Ancak Sovyetler Birliği'nde 1965 yılına (Kosigin'in reformları) kadar durum böyle değildi. Piyasa kategorileri daha sonra gerçekten de belli bir önem kazandılar (kuşkusuz hâlâ planın hakimiyeti altında). Fakat bu, esas olarak sistemde varolan çelişmelerin harekete geçirdiği iç nedenlerle, ikincil olarak da kapitalist dünya pazarının yasalarının etkisiyle oldu. Başka türlü de olamazdı. Bordiga'nın ele aldığı 1946-61 döneminde, dış ticaret hacmi, gerçi mutlak olarak yükselmişti; fakat Sovyet toplam üretimiyle karşılaştırıldığında hâlâ son derece mütevazi bir orandaydı[121].

120 Burada kapitalist dünya pazarının herşeyi massetmek zorunda olduğundan şüphe etmemek gerekir (Bkz. Bölüm III Kısım 4). Bunu Sovyet teorisyenleri de çok iyi biliyorlardı. Bkz. E. Preobrazhenskij, **Die neue Ökonomik**, s. 198 vd; V.B. Baykov, **The Development...**, s. 71 vd. Fakat burada iki sistem arasında —herhalde doğrudan, ekonomi dışı bir zor kullanımının hiçbir müdahalesine uğramadıkça— uzun süreler boyu cereyan eden bir mücadele söz konusudur ve bu mücadele süresince dünya ticareti çerçevesi içinde sınırlı bir değişim olayı, kapitalist olmayan ekonominin şartlarını kesinlikle kötüleştirmez.

121 Sovyetlerin kapitalist ülkelerin büyük güçlüklerinden yararlandığı ve böylece ticaretini biraz genişletebildiği 1930-31'deki kısa zaman aralığı dışında (toptan alıcı karakteri nedeniyle kapitalist kriz SB için iyi iş yapmak anlamına geliyordu. Bu konuda bkz. V.B. Baykov, **age**, s. 264 vd), Sovyet dış ticaret hacmi 1946'ya kadar sürekli düştü (Bordiga'daki veriler için bkz. **L'economie sovietique...**, s. 183); 1946'dan 1961'e kadar yeniden biraz yükseldiyse de, Sovyet ekonomisinin toplam hacmi ile karşılaştırıldığı zaman, hâlâ göreli olarak mütevazi bir büyüklükteydi:

Burada varılan sonuç şudur 1965'e kadar SSCB'de kapitalist sistemin kategorileri, en azından hakim nitelikte değildi. Kapitalist kategoriler, nedenlerini ileride araştıracağımız üzere, o tarihten sonra daha kuvvetli ölçüde ortaya çıktılar, fakat ondan sonra da planın hakimiyeti altında kaldılar.

Önemli farklılıklar olsa da, Charles Bettelheim Bordiga'ya benzer tarzda muhakeme yürütüyor. Sovyet devletinin yeni bir devlet burjuvazisi elindeki bir iktidar aygıtını temsil ettiği şeklindeki tezlerinin, devlet ile geniş kitleler arasındaki ayrılığı hiçbir şekilde yeterince kanıtlamadığına işaret etmekle yetiniyoruz. Böyle bir ayrılık şüphesiz vardır. Ama bu, yalnızca SSCB'nin antagonist bir sınıflı toplumun devleti olduğunu kanıtlar. Daha ileride, SSCB'de devletle toplum arasındaki ilişkinin kapitalist ülkelerdekinden bambaşka bir şeyi temsil ettiğini ve Sovyet ekonomisinin kapitalist ekonomiden farklı özelliklerle nitelendiğini göreceğiz. Öyleyse, Sovyetler Birliği'nde hakim olduğu kuşku götürmeyen sömürü, yeni türde, kapitalizmle özdeş olmayan bir sistemin varlığıyla açıklanmalıdır.

Bettelheim, bürokrasinin ancak başka bir sınıfın aleti

1961'de toplam endüstri üretimi 160 milyar rublenin üzerinde bir hacimdeyken, aynı yıl kapitalist ülkelerle ticaret 10,6 milyar rubleydi. Bordiga'nın kendisinin verdiği, 1961'de sona eren rakamlar bu kadar. 1961'den sonra Sovyet dış ticaret hacmi yükselmeye devam etti (Bkz. P. Jalée, **Imperialisme en 1970, Paris,** Maspero, 1969, s. 177), fakat aynı zamanda Sovyet ekonomisinin toplam hacmi de önemli ölçüde büyüdü: Sovyet haber ajansı **Novosti**'nin verilerine göre, 1960'tan 1968'e kadar toplam olarak % 71. Bu oranlar gözönünde tutulursa, Sovyet dış ticaret politikasında her halükârda 1965 reformlarından önce esaslı ya da hele «şaşırtıcı» bir dönüş sözkonusu olamaz. Esas eğilimin gelecekte değişmesi belirtileri şimdiden teşhis edilmiyor değilse de, Sovyet ekonomisi bugün (1970) hâlâ «kendine yeterli»dir. Bu konuda bkz. Bölüm, III Kısım 4.

122 Bkz. Bettelheim'ın makaleleri, Ch. Bettelheim ve diğerleri, **Zur Kritik der Sowjetökonomie** içinde.

olabileceğini iddia ediyor. Fakat bu iddia, yalnızca Batı Avrupa'nın tecrübelerine dayanıyor. Hiçbir şey bizi, bürokrasinin «bağımsızlaşarak» üretim aygıtını ele geçiren bir sınıfa dönüştüğü bir durumu kabul etmekten alıkoyamaz. Onun, bundan sonra aldığı biçim de, kapitalizmdeki bürokrasilerden ayrılır. Terminolojik ukalalıktan çok yeni içerik nedeniyle, bu yeni gerçekliği belki yeni bir terimle adlandırmak gerekirdi. Eğer Sovyet bürokrasisi, siyasal ve ekonomik iktidarı ellerinde toplayan ve kendi mantığına göre, kendine özgü, kapitalizmden farklı üretim ilişkileri uyarınca hareket eden yeni bir sınıfa dönüşmüşse, bir devlet burjuvazisinden söz etmek saçma olacaktır; çünkü böyle bir terimin kullanılması, kapitalizmin varlığına bağlıdır.

8. Devlet İle Ekonomi İlişkisi Üzerine

Kapitalizmin Marx tarafından ortaya çıkarılan tarihî niteliklerinden biri, politika ile ekonominin, yurttaş *(Citoyen)* ile burjuvanın, devlet ile ekonomik yapının diyalektik olarak ayrılmalarıdır[123]. Bunlar arasındaki ilişki diyalektik karakterdedir. Hele son dönemde daha da güçlü olarak hissedilen devletin ekonomiye müdahalesi, bütün kapitalist tarihin sürekli özelliklerinden biridir[124].

Bu ikiye bölünme, kapitalist mülkiyetin ve onun anarşik rekabetinin kendine özgülüğüne dayanır. Başka bir deyişle, tek bir kapitalist ya da bir tekel işletmesinin baş yöneticisi, ister büyük ister küçük olsun, girişiminin sınırları içinde hareket eder ve geri kalan kapitalistlerle ya da diğer dal-

123 Bu konuda bkz. Marx, **Judenfrage**, MEW I, 362 vd. Konu, G. Della Volpe ve okulu tarafından geniş ölçüde yansıtıldı. Bkz. G. Della Volpe, **Umanesimo positivo ed emancipazione marxista**, Milano (Sugar) 1964, s. 35 vd; aynı yazar, **La Liberta comunista**, Roma (der. Riuniti) 1969, s. 25 vd. Elbette bu kavramsal ayrım, kopma anlamına gelecek şekilde yanlış anlaşılmamalıdır. Her iki alan arasında çok sayıda temas noktası vardır.

124 Bkz. P. Sweezy, **Theorie der kapitalistischen Entwicklung**, s. 192 vd.

larla mücadelesinde kendi özel çıkarını izler[125]. Böyle bir sistemin kapitalist sınıf içindeki anlaşmazlıkları çözecek bir organa ihtiyacı vardır; bu organ devlettir.

Bundan dolayı burada, burjuva devletinin sınıflar-arası ve üstü bir işlev gördüğünü iddia etmenin gereği yoktur. Tersine devlet, doğrudan doğruya kapitalistler içindeki çelişmeleri çözme faaliyeti ile tüm sisteme varlığını ve gelişmesini sürdürme imkânı sağlar; bu arada sistemin anarşisi ve çelişmeleri daha yüksek bir düzeye çıkar. Bu bakımdan devlet, kapitalizmin varlığını sürdürmesi için hayatî bir işlev, burjuva sınıfının hizmetinde bir işlev yerine getirmek zorundadır.

Öte yandan devlet, sermayenin anarşisini de bertaraf edemez. Bunun için kapitalistlerin önce kâr çabalarından vazgeçmeleri ve kollektif çıkarlarına göre davranmaya başlamaları gerekirdi. Bu ise, ancak eşgüdümlü ve *planlı* bir biçimde yapılabilirdi. Devletin ve burjuvazinin kendi doğalarına aykırı davranmalarının imkânsız olduğu apaçıktır. Buna karşılık devletin gerçekten yapabileceği şey, anarşinin özellikle bazı ağır etkilerini hafifletmek, bu etkileri piyasayı ve toplumu havaya uçurmakla tehdit etmeyen biçimlere kanalize etmektir. Eskiden beri, kapitalist devletin bütün müdahaleleri, politik düzeyde olduğu gibi ekonomik düzeyde de, belirtilen hedefe, sermayenin anarşisinin de kendisini ortaya koyabileceği bir biçimin yaratılmasına yönelmiştir.

Bilinen bir örnek burada bir kez daha açıklanabilir Marx aydınlatıcı bir olay olarak, Staffordshire'dan bir endüstri grubunun kaleme aldığı ve İngiliz Parlamentosuna sunulan bir dilekçe hakkında bilgi verir[126]. O zaman iş gününün sınırsız bir şekilde uzaması, günde 16 saat gibi gaddarca bir düzeye ulaşmıştı ve böylece bizzat kapitalizmin varlığını tehlikeye düşürmüştü; çünkü kapitalizmin temeli — işçi sı-

125 Bkz. P. Sweezy L. Huberman, **Teoria della politica estera americana**, Torino (Einaudi) 1963, s. 14.

126 **Kapital**, c. I, s. 286'da notla birlikte.

nıfı — kelimenin fizik anlamıyla yokolup gidiyordu. Bu nedenle iş gününün yasayla sınırlandırılması zorunlu hale gelmişti. Aksi halde sistem ya diri işçi eksikliği nedeniyle çökecek, ya da gene onun devrimiyle havaya uçurulacaktı. Staffordshire'lı girişimcilere gelince, onlar, iş gününün işletmelerinde tek yanlı olarak kısaltılmasının kendiliğinden anlaşılan basit nedenlerle saçma olduğunu, çünkü böylece yalnız kârlarının düşeceğini ve yakın zamanda iflas edeceklerini açıkça ifade ederler. Yani devletin yasama alanında siyasal bir müdahalesine ihtiyaç vardı.

İngiliz devleti bunun üzerine gerçekten müdahale etti ve sistemi kapitalistlerin çoğunluğunun iradesine rağmen kurtardı. İngiliz Parlamentosu On Saat Yasasını[127] çıkararak, kapitalistlerin uzun süreli çıkarları uğruna doğrudan ve kısa süreli çıkarlarına karşı tavır aldı. Bu yasa aynı zamanda sömürünün rasyonelleştirilmesini ve modernleştirilmesini dayattı: Göreli artı-değer üretimi (işgücünden daha yoğun yararlanılması) o andan itibaren mutlak artı-değerden (iş zamanının uzatılması) daha büyük ağırlık kazandı. Demek ki devlet, «sermayenin kollektif bilinci» olarak hareket eder ve bu nedenle, rekabet ilişkileri yüzünden kısa süreli çıkarlarını ifadeye zorlanan tek tek kapitalistlerin üstünde yer alır.

127 İngilizlerin On Saat Yasasının, arka planda Tori'ler ile Whig'ler arasındaki (İngiliz tutucu ve liberalleri) çatışmalar sonucu kazanılsa da, özü bakımından işçi sınıfının bir zaferi olarak görülebileceği birkaç kez ileri sürüldü. Bu şekilde ilkönce Marx, **Inauguraladresse der Internationalen Arbeiter — Assoziation, MEW 16**, s. 10 vd. Böyle bir yorumun 1864 yılında siyasal açıdan anlamlı olduğu, burada inkâr edilmeyecektir. Fakat bugün, 100 yıl sonra sistemin işlemesi açısından yasanın tarihi önemi gözde canlandırılır ve bu konuda Marx'ın **Kapital**'de yaptığı daha doğru tahlil (önceki dipnota bkz.) gözönünde tutulursa, o zaman bizim yukarda yaptığımız yorum herhalde yeğlenir. Birçok kez olduğu gibi bu olayda da, proletaryanın geniş bir devrimci harekete yol açmayan bir «zaferinin», uzun sürede aydınlanmış kapitalistlerin arzuladıkları Staffordshire'vari bir modernleşmeye (sistemde) hizmet ettiği görüldü.

Öyleyse siyaset ile ekonomi arasındaki diyalektik ayırım, kapitalist özel mülkiyetin anarşik rekabet karakterine dayanır. Buna karşılık nerede mülk sahibi sınıf üretime işletmelerin ve piyasanın merkezinden dışa doğru hükmetmez, fakat onu ekonomik gelişme konusunda yalnız kısmî değil, aynı zamanda kapsamlı bir bakışa sahip olarak, yukarıdan bir plan yardımı ile yönetirse, orada böyle bir diyalektik ayırım belirsizdir; devlet ve ekonomi geniş ölçüde birbirine karışmıştır[128]. Başka bir deyişle, kapitalist Batıda devlet (ve toplam üretimde ikincil bir payı olan devlet işletmeleri), bağımsız bir sınıfın hizmetinde olduğu ve esas olarak bu sınıfınki dışında bir çıkarı temsil etmediği halde, SSCB'de ekonomi, üretim aygıtına hemen hemen bütünüyle sahip olmuş bulunan devlet tarafından doğrudan «kendi yönetimi altında» yönetilir. Böylece devlet ile üretim arasında bütünüyle yeni türde bir ilişki ortaya çıkar.

9. Sovyet Sisteminde Özel Ekonomi Kalıntıları

Tahlil ve betimlemede burada uygulanan yöntem, Marx'ın *Grundrisse*'nin girişinde temelini koyduğu öğretilere dayanır[129]: Eğer bir toplum biçiminde birden fazla üretim tarzı içiçe geçmişse — Marx'a göre, kural olan budur[130] — bütün olarak toplum biçimini belirleyen temel kanuniyetleri teşhis edebilmek için, *hakim* üretim ilişkisi tahlil edilmelidir. Buna karşılık, geri kalan üretim tarzlarının kendi yasaları ile birlikte ancak ikincil işlevleri vardır.

Sovyet ekonomisinde, Bordiga'nın birçok yerde belirttiği

128 «Geniş ölçüde» diyoruz, çünkü devlet ve ekonomi alanları birbirine bütünüyle karışmış değildir: Sovyet sisteminde devlet, gerçi ekonomiyi içine almıştır, fakat saf ekonomik örgüt dışında, ekonomi ile diyalektik bir ilişki içinde olmakla birlikte, onunla kesinlikle basit bir şekilde kaynaşmayan başka işlevler de (polis, ordu, dış politika) yürütür.

129 Bkz. **Grundrisse**, s. 27.

130 Gene **Grundrisse**, s. 28.

gibi[131], kuşkusuz özel ekonomi kalıntıları vardır Küçük köylü üretimi (işlenebilir toprağın % 4'ü[132]), küçük zanaat üretimi ve özel konutların yapımı. İlk iki halde basit meta değişimi için üretimin kalıntıları söz konusudur; bu aile işletmelerinde, ne yabancı işgücü sömürüsü, ne de genişletilmiş bir yeniden-üretim vardır. Kolhoz köylülerinin tarlardan ve hayvancılıktan sağladıkları gelir ancak yoksul bilançolarını ayakta tutmaya yeter[133]. Her iki halde de, bu üretimi düzenleyen değişim ilkesi, meta-para-meta (M-P-M) şemasıyla anlatılabilir; yani kapitalizmde olduğu gibi kâr için değil, kendi tüketimi için üretim[134]. Kaldı ki, gelişmiş bir endüstri toplumu çerçevesinde kuşkusuz, ancak ikincil olabilen bu üretim tarzlarının ekonomik öneminin, planlı ekonomininkiyle hiçbir şekilde karşılaştırılamayacağını kimse tartışmaz[135].

Özel konutların yapımına gelince (sık sık «özgür işçi» çalıştıran kooperatifler halinde örgütlenmiştir), buna yalnız-

131 Bkz. A. Bordiga, **Dialogato...**, s. 61.

132 1960'lı yılların ortalarında Sovyetler Birliği'nde toprak şu şekilde bölünüyordu: % 4 küçük köylünün özel sahipliğinde, % 31 sovhozlar ve % 65 kolhozlar (Bkz. Wenjer, «L'economie kolcozienne», **Recherches internationales a la lumiere du marxisme**, Nr. 56 (1966), s. 132). Gaddi'nin daha sonraki verileri, sovhozların oranının daha da büyüdüğünü gösteriyor (**Mezzo secolo di agricoltura sovietica**, Milano 1969, s. 54 vd.)

133 Bu olgu sık sık betimlenir. Örneğin bkz. S.N. Prokopovicz, **Russlands Volkswirtschaft unter den Sowjets**, s. 210 vd, ya da aynı şekilde A. Levi, **Il potere in Russia**, s. 117. Sovyetlerin kendilerinin yayınladıkları verilere göre, Stalin zamanında bir kolhoz işçisinin ortalama günlük ücreti yaklaşık 45 Pfennig (0.45 Mark) tutuyordu. Bu rakamdan özel kolhoz üretiminin ek olarak yapılmasının kesinlikle zorunlu olduğu anlaşılır: Bu imkân olmasaydı, kolhoz işçileri hızla açlıktan ölürlerdi.

134 Bu iki üretim tarzı arasındaki fark konusunda bkz. Marx, **Kapital**, c. I, s. 161 vd.

135 En yüksek değerlendirmelere göre, küçük, özel kolhoz üretimi toplam tarımsal üretimin yaklaşık 1/6 ya da 1/7'si kadardır. Bkz. Prokopovicz, **age**, s. 210 vd. Ve son zamanların verileri için: **A. Levi, age**, s. 124.

ca doğrudan doğruya tüketime hizmet ettiği zaman izin verilir. Bu nedenle gene kâr amacıyla piyasa için üretim olarak görülemez.

Sovyet dağıtım kooperatifleri başka bir bağlamdadır. Bunlar isimlerine rağmen, plan karşısında herhangi bir bağımsızlıkları olmayan normal devlet girişimleridir; bilançoları devletin tüm bilançosunun bir bölümünü oluşturur ve memurları hukukî ve ekonomik yönden devlet çalışanları olarak ele alınırlar[136].

Kolhoz işletmelerinin durumu biraz daha karışıktır. Hukukî açıdan, devlet mülkiyeti ile özel, daha doğrusu ortak mülkiyet arasında bulanık bir uzlaşmayı temsil ederler ve bu o kadar göze çarpıcıdır ki, Stalin bile bunları tanımlamaya giriştiğinde açık çelişmelere düşmüştür[137]. Kolhoz kurumunun kökeni bir uzlaşma denemesiydi; ortaklık ve planlamada merkeziyetçi bürokratizm temel ilkesinin korunması ile birlikte, özel köylü anlayışına verilmiş bir ödündü. Stalinist sistem de, her antagonist sistem için önemli olan propaganda-ideoloji düzeyinde, gerçekte tekrar geri almak ve pratikte devlet "sovhozlar"ıyla farklarının göreli olarak önemsiz ya da biçimsel hale geldiği bir kolhoz devletleştirmesine ulaşmak üzere, ödünler verdi.

Bu uzlaşmada en önemli özel unsur, herhalde kolhoz köylüsünün sebzesini yetiştirdiği kolhoz bahçesidir[138]. Buna karşılık kolhozun bir kooperatif girişimi olarak bütünsel karakteri, özü itibariyle bir devlet çiftliği olmasıdır. Elbette

136 A. Nove, **Die sowjetische Wirtschaft**, s 32 vd.

137 Stalin, kolhozu bir kez sosyalist mülkiyet olarak ve bir kez de kollektif mülkiyet olarak tanımlıyor **(Sosyalizmin Ekonomik Problemleri)**

138 Bu konuda bkz. Prokopovicz, **age**, s. 202 vd; Mett, **I contadini russi 50 anni dopo**, Milano, 1967, s. 81 vd; V.B. Baykov, **The Development...**, s. 480 vd; **A. Nove, Die sowjetistche Wirtschaft**, s. 50 vd; Wenjer, «**L'economie kolcozienne.**» (Bkz. dipnot 132), s. 145 vd, (Wenjer, kolhoz ekonomisinin «aşırı merkezileştirilmesi» ile merkezi plana tabi kılınmasından yakınıyor. Çare olarak tarımın «merkantilleştirilmesini» ileri sürüyor.

kolhoz, toprağın değil, fakat hayvanların ve traktörler dahil (1958'den beri) teknik üretim araçlarının mülkiyetinin sahibidir. Ancak bu mülkiyet biçimlerinin gerçekte içi boştur, çünkü bu biçimler işletmelerin merkantil-kapitalist bağımsızlığı çerçevesi içinde bulunmazlar. Pratikte kolhozlar sıkı bir şekilde plana bağlanmışlardır ve ona uymak zorundadırlar; hattâ belli bir tarzda, plan kararlarının yukarıdan aşağı iletilmesinde aracı organlarıdırlar. Kapitalist işletmelerin özerkliği kolhozlarda malî yönden de yoktur[139].

Kolhozların iç örgütlenmesinin demokratik biçimde inşası gerekirdi; yöneticiler tabandan seçilmeliydiler. Şüphesiz kolhoz demokrasisinin gerçekleştirilmeyişinin inandırıcı kanıtları yok değildir: Sovyetler Birliği, açıklandığı gibi köklü olarak anti-demokratik bir devlettir ("demokratik" kavramı burada doğallıkla bir proleter demokrasisi anlamında kullanılıyor). Kırsal alanın bu eğilimin dışında kalmış olduğunu kabul etmek saçma olurdu.

Kolhoz demokrasisinin yoğun devlet müdahaleleriyle zedelendiği yeterince biliniyor. Burada, kolhozların sovhozlara dönüşmesinin devam ettiğini, birden çok kolhozun büyük birimlerde toplanmasını, "güvenilir" personelin traktör istasyonlarından kolhozlara atanmasını(1958), özel bahçeler yapılmasına karşı kampanyayı hatırlatmak yeter. Bu kampanya Partinin adamlarının işgal ettiği, Anayasadaki bürokratik kontrol ve yönetim organizmalarıyla doruğuna vardı ve en sonunda ademi merkeziyetçi eğilimlerle ürkek bir cilveleşme ile sonuçlandı[140].

139 Gaddi, devletin, tek tek kolhozların malî işlemlerini nasıl tam olarak denetlediğini anlatıyor (Mezzo secolo... s. 268 vd).

140 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. S.N. Prokopovicz, age, s. 240 vd; D'Angelo, Paladini, age, s. 159 vd; A. Levi, age, s. 125 vd. Ayrıntı olarak, devletin kolhozları bir araya topladığına (1950'de 252 000 kolhoz işletmesi vardı, 1965'te ise yalnız 36 000. Bkz. A. Levi, age, s. 125) ve onları 1962 yılında o zamana kadarkine göre daha dolaysız bir şekilde yönetimi altına aldığı-

Kolhozların ürünlerini satın aldığına göre, Sovyet devletinin onlarla değişim ilişkisi içinde olduğu itirazı yapılabilirdi (her bakımdan devlet mülkü olan sovhozların tersine). Gerçekte bu değişim ilişkisi kesinlikle hayalîdir. Çünkü görünüşteki taraflardan biri, yani devlet, fiyatları piyasa ilkelerinin ötesinde saptayabilir. Bu da, sık sık üretim masraflarının altında kalan fiyatlara neden olur ve eskiden beri Sovyet iktidarına karşı köylü muhalefetinin esas kaynağıdır[141]. Özde, biçimsel-hukukî anlamda satın alma adı altında, bürokrasinin artı-ürüne idarî olarak düzenlenen bir yolla sahip olması olayı gizlidir. Kolhoz işletmesi, kendi açısından üretim giderlerini devletin ödediği fiyatla ancak kısmen kapayabilir. Eksik kalan miktarı, küçük bahçe ürünlerinin kolhozlar arası serbest piyasada satışı ile sağlamak zorundadır. 1961 yılında, Stalinizmin en ağır yükünün daha önceden hafiflemiş olduğu bir tarihte, kolhozlar devlete "satış" nedeniyle hâlâ toplam 1,2 milyar ruble zarara uğruyorlardı (üretim giderleriyle fiyatlar arasındaki fark)[142]. Daha sonra hükümetin yaptığı fiyat düzenlemeleri hiçbir şekilde yeterli değildi[143]. 1965 Mart'ında yeniden yükseltilen fiyatlar da, kol-

na dikkat çekilebilir. Aynı zamanda sovhozlar genişletildi: 1954'te henüz toplam tahılın % 13'üne sahiplerdi, daha 1965'te % 47'sine.

141 Bordiga, kolhoz ile devlet arasındaki değişim sürecinin saf biçimsel hukuki karakterini, açıkça ve olağanüstü abartmış (**L'economie sovietique...**, s. 178). Gerçekte bu süreç, piyasadaki kapitalist değişimin kurallarına yaklaşma yönünde ilerlemiyor. Fiyatları «değişimde bulunan taraflar»dan biri saptıyor ve ötekine dayatıyor. «Ticaret sözleşmesi» terimi de, burada yanıltıcıdır; bir sözleşme, teorik olarak birbirine eşit durumda iki ilgilinin varlığını şart koşar. Fakat iki ilgiliden biri (Sovyet devleti) diğerine (kolhoz işletmesi) tam anlamıyla hükmediyorsa, sözleşme ve değişim kavramlarından geriye biçimsel kılıftan başka birşey kalmaz. Esasen Rita Di Leo da Bordiga'ya benzer şekilde muhakeme yürütüyor (**Operai...**, s. 190).

142 Bu konuda bkz. Gaddi, **age.**, s. 339 ve 341.

143 Kesinlikle Sovyet yanlısı bir yazar olan Gaddi bu konuda şöyle yazıyor: «Herşeye rağmen işletmelerin çoğunun, yeni fi-

hozlar arası ticaretin yapıldığı serbest pazar düzeyinin hâlâ büyük ölçüde altındaydı. Devlet 100 kg. sığır etine 110.3 ruble, domuz etine 136.3 ruble, patatese 6.9 ruble, sebzeye 8 ruble ve süte 15.6 ruble öderken kolhoz pazarlarında et 180 ruble, patates 13.5 ruble, sebze 21.6 ruble ve süt 23.4 ruble fiyatındadır[144]. Burada Kruşçev'in pazar fiyatlarını yükselten daraltıcı politikasının etkileri de hesaba katılmak istense bile, fark hâlâ olağanüstü büyük görülür. Bu, kolhoz köylülerinin pazara sattıkları bölümün büyümesi için, devlete satmak zorunda oldukları ürünün asgarîye inmesini nasıl bir azimle talep ettiklerini açıklar[145]. Sovyet devleti, bu talebe, Stalin'in ölümünden sonra gerginliğin genel olarak gevşetilmesi dikkate alınmaksızın, Stalin dönemi yöntemlerini şiddetlendirerek cevap verdi. Kolhoz pazarının kent halkının ihtiyaçlarının giderilmesindeki payını, 1950'de % 18.1'den 1960'da % 7.1'e ve 1967'de % 4.9'a düşürdü[146].

yatlarla dahi üretim masraflarını çıkarmaları mümkün değildi. Özellikle fiyatların yükseltilmiş olmasına rağmen bu böyleydi.»

Aynı şekilde A. Levi, Sovyet istatistiklerinin —ve hattâ Kruşçev'in dikkat çekici bir konuşmasında kişisel olarak— kısmen % 35 civarındaki fiyat yükselişine rağmen, kolhozların zorlandıkları ölçüde % 50'ye kadar zararla «satış» yaptıklarını saptadığına işaret ediyor (age, s. 131 vd).

144 Bütün veriler Gaddi'den alınmıştır, age, s. 343 vd. Sovyetler Birliği'nde tarım ürünleri için iki değişik pazar vardır: Biri, resmî kolhoz üretiminden artakalanları alan devlet kooperatiflerince yönetilir. Diğeri, «serbest kolhoz pazarı» denen, küçük, özel kolhoz üretimi ürünlerinden oluşur. Metindeki veriler birinci tarım pazarı ile, yani devletçe yönetilen kolhoz pazarı ile ilgilidir. İkincisinde, devletin etkisiz bıraktığı özel kolhoz pazarında, fiyatlar biraz daha yüksektir.

145 Fiilen devlet tarafından emilen tarım üretimi kotası, devlet tarafından denetlenen kolhoz pazarı için belirlenen ürün kotasından önemli ölçüde büyüktür (Bkz. Gaddi, age, s. 311). Bununla birlikte bu düşük kota dahi gene önemlidir. Çünkü bu yoldan elde edilen gelirler, kolhoza zararını kapatmak imkanı verir.

146 Bkz. Gaddi, age, s. 329. Bu veriler, devlet tarafından de-

Bütün bunlar, görünüşteki değişim sürecinin gerçekte piyasa ölçütleriyle ilgisi bulunmayan bürokratik bir el koymayı gizlediğini kanıtlar. Devletin fiyatları, planın gereklerine göre, pazar fiyatlarının çok altında ve çoğu zaman üretim giderlerinin bile altında kalan bir düzeyde saptanır. Devlet kendi "fiyatı" ile hiçbir şekilde satın almaz; iktidar ilişkisi öyle düzenlenmiştir ki, kolhozlar, devletin kendilerine dayattığı ve talep ettiği herşeyi onun şartlarıyla devretmek zorundadırlar. Bu nedenle gerçekte denebilir ki, devlet kolhozların gerçek amiridir ve kolhozların örgütsel ve malî yönlendirme ve yönetimleri tamamen plana bağlanmıştır.

Bu tez için son bir kanıt daha ileri sürülebilir: Bizzat köylüler, başından beri "kolhoz bahçeleri" denen kendi küçük toprak parçalarında çalışmayı, kolhoz topraklarında çalışmaya yeğlemişlerdir[147]. Bu, bizzat köylülerin, onları düzen-

netlenen kolhoz pazarı ile değil, küçük, özel kolhoz pazarı ile ilgilidir: Devlet kooperatifleri, küçük kolhoz üretiminin ürünlerini de, büyüyen ölçüde yönetimleri altına alıyorlar. Bu, Sovyet devletinin, kolhozlardaki küçük özel üretimin kalanını da, kooperatifler aracılığıyla kendi kontrolü altına almaya ve boğmaya çalıştığı anlamına gelir.

147 Bu daha önce verilen rakamlardan çıkar: İşlenen toprağın % 4'ü, üretim yöntemlerinin teknik geriliğine rağmen, gene de toplam tarım üretiminin yaklaşık % 17-18'ini sağlar! Sovyet devleti daha 1939-40 yıllarında, küçük özel tarlada çalışmayı, kollektif işletmede çalışmaya yeğledikleri için kolhoz köylülerine karşı sert önlemler almak zorunda kaldı. Köylülerin bu tutumu Stalin'in ölümünden sonra da esas olarak değişmedi. Bkz. aynı şekilde E. Mandel, Maxistische Wirtschaftstheorie, s. 617 vd; Gaddi, age, s. 125 vd. (Sovyet yanlısı Gaddi, kolhoz köylülerinin küçük özel tarlalarında «zaman ve zahmet harcamaktan çekinmeksizin çalıştıklarını» (s. 125) ve sistemin onları «özel bir dikkat» verdikleri küçük pazar üretimine ittiğini (s. 329 vd.) itiraf etmek zorunda kalıyor. Bu durumda, çalışkanlığın ve dikkatin, verimliliğin önemli kurucu unsurları olduklarını kavramak pek zor değil. Bu unsurlar, kolhozların kollektif işletmelerinde değil, fakat özel tarlalarda kendini gösteriyor. Kolhoz işçilerinin karın doyurmayan ücretleri karşısında, zaten başka türlü olamazdı (Bkz. Levi, age, s. 117).

le bütünleştirmesi gereken şu kolhoz demokrasisini nasıl değerlendirdiklerini ve devlet ile kolhozlar arasındaki "merkantil" değişim sürecini nasıl gördüklerini ortaya koyar. Pratikte köylüler her zaman girişimci devletin yabancılaşmış kulları gibi davranmışlardır, yoksa "kendi" kooperatiflerinin gelişmesinde çıkarları olan "etkin katılımcılar" olarak değil. Kolhoz mülkiyetinin niteliği konusundaki ince açıklamalar, köylülük içinde hiçbir zaman itibar görmedi. Doğrudan ilgilinin davranışı, kolhozlardaki mülkiyet ilişkilerinin gerçek karakterini daha iyi kanıtlar. Devlet ile kolhoz arasındaki ilişkilerin tarihinde durum değişiklikleri olmamış değildir. Bürokrasinin bazı özellikle acımasız sömürü ve kontrol biçimleri Stalin'in ölümünden sonra değiştirildi. Fiyat düzeltmeleri ve ademi merkezileşme yönündeki ürkek girişimler böyle oldu. Bu reform denemeleri, her ne kadar 1965-66'da çok daha açık bir şekilde ortaya çıkacak olan çelişmelerin ilk belirtileri olarak görülebilirse de büyütülmemeleri gerekir. Reform önlemlerinin bir bölümü zaten kâğıt üzerinde kaldı. 1955'te eski üretim planlaması değiştirildi. Buna karşılık teslimatın kalite ve miktarının saptanması ile kontrolü gene devlete bırakılıyordu: Devlet, neyin teslim edilmesi gerektiğini belirleyince, neyin nasıl üretilmesi gerektiğini de belirlemiş oluyordu. Bununla birlikte bu yeni düzenleme bile, Kruşçev' in onayıyla zedelendi ve tam uygulanmadı. Aynı şey, zorunlu teslimatın 1958 yılında biçimsel olarak kaldırılması için de geçerlidir. Bu konuda Gaddi gibi Sovyet yanlısı bir yazar bile şöyle yazar: «Esasen ham maddeyi örgütlü ve planlı olarak sağlayan bir ekonomide hemen hemen kaçınılmaz olan zorla teslimat, 1958'de biçim olarak kaldırıldıysa da, pratikte varlığını sürdürdü. (...) Devletin Satın Alma Komisyonları ile işletmeler arasındaki müzakerelerin en azından 1965'e kadar çoğunlukla varsayımdan ibaret olduğu kesinlikle doğrudur. Çünkü işletmeler pratikte planın yükümlerini kabule zorlanıyorlardı. Olağanüstü şişirilmiş ve bürokratlaştırılmış Satın Alma Komisyonları, yalnızca mümkün olan en büyük miktarda tarım ürününü devletin alması amacıyla çalıştılar.

Bu arada tek tek işletmelerin gerçek imkanları ve iç ihtiyaçları göz önünde tutulmadı.»[148]

Böylece Stalin sonrası reformlarının özde az şey değiştirdiği ve ayrıca geniş ölçüde planlamaya saplanıp kaldığı görülür. 1958 ile 1962 arasında, devlet kırsal alana kimin kumanda ettiği konusundaki kuşkuları bütünüyle temizlemek isteyince, tarıma birçok müdahalede bulundu. Esasen bu müdahaleler, kapitalist bir sistem çerçevesi içinde düşünülemezdi[149].

Yasadışı spekülasyonun ve karaborsanın Sovyet ekonomisinin özel sektörü içinde özel bir yeri vardır. Bu olgunun belli bir önemi olduğunu, Sovyet devletinin ölüm cezası bile öngörülen ekonomik suçlara karşı sık sık yürüttüğü kampanyalar gösterir. Bununla birlikte açıktır ki, karaborsa, Sovyet sistemi gibi o kadar merkeziyetçi ve otoriter bir sistemde hiçbir şekilde resmî dağıtımın üstüne çıkamaz, fakat daima ancak ek bir yöntem, bir tamamlayıcı karakterindedir.

148 Gaddi age, s. 311 vd.

149 Bkz. yukarda dipnot 141. Tamamlamak için buraya yalnız Gaddi'nin, birçok kolhozun sovhoza dönüşmesinin tabanın kendisinin arzusuna uygun olduğu yolundaki tezinin eleştirisi kalıyor: Gaddi'nin kendisi, birçok değişik yerde, tabanın açıkladığı arzuların, Sovyet sisteminde kural olarak görmezden gelindiğini kabul eder (age, s. 71 vd, s. 102 vd, s. 219 vd). Eğer herhangi bir olayda tabanın arzuları dikkate alındıysa, bunun nedeni, yönetimin çıkarlarıyla tesadüfen uyuşuyor olmalarıdır. Gerçek bir kolhoz demokrasisinin hiç olmadığı ve köylülerin kendi küçük özel tarlalarına çekilme eğilimi gözönünde tutulursa, Gaddi'nin iddiasından ciddiyetle kuşkulanılmalıdır: Kolhozların sovhozlara dönüşmesi, sonuç olarak devlet denetiminin daha da ağırlaşması demektir; Gaddi burada açıkça, resmi Sovyet propagandasını ciddiye almıştır ve tüm olarak kendi çalışmasıyla çelişmeye düştüğüne dikkat etmemiştir. Onun çalışması, bir yandan daha hâlâ sosyalizmin «anayurduna» inanan, fakat öteyandan, bu inancı düş kırıklığına uğratan ve en sonunda araştırmanın özü haline gelen bütün bir dizi veri, bilgi ve tanık açıklamalarını biraraya toplayan, halis Sovyet yanlısı bir komünistin çalışmasıdır.

Kimileri hırsızlık ve karaborsacılık dahil, spekülatif türden her özel ekonomik faaliyetin kapitalist olarak niteleneceğini düşünüyorlarsa da, kapitalist üretim ilişkileri karaborsa mekanizmalarında da saptanamaz.

Normal olarak karaborsanın durumu şöyledir: Merkezî planın işlevini yerine getiremeyişi, yani yeterli miktarda ve nitelikte tüketim malları sağlamadaki yeteneksizliği, belli ürünlere yüksek bir talep olmasına yol açar. Bu ürünlerin üretildiği işletmelerde, yöneticiler devlet mülkiyetinin belli bir miktarını zimmete geçirirler ve bunları doğrudan doğruya ya da aracılar eliyle karaborsaya sürerler. Ancak böyle davranan, artı-değer üretmek ve gerçekleştirmek amacıyla sermaye yatırmaz ve işgücü satın almaz. Başka bir deyişle, böyle bir işletme yöneticisinin faaliyeti, bir kapitalistin değil, satmak için çalan bir hırsızın faaliyetidir. Bu durumda karaborsa, ilgili kişiler tüketim mallarının dağıtımına özel amaçlarla müdahale ettiklerine göre, elbette özel ekonomi karakterine sahip olmakla birlikte, kapitalist karakterde değildir.

Böylece, toplam Sovyet ekonomisi çerçevesi içinde özel sektörün önemi sorunu ortaya çıkıyor. SSCB'nin resmî istatistiklerinde özel sektör küçücük bir yer tutar. Ancak bu, açıktır ki istatistiklerin, olguyu indirgeme eğilimleri yüzündendir. Ayrıca, karaborsa gözönünde tutulmamıştır. Bulunabilen en yüksek verinin kaynağı, M.Miller'dir. Bu veriye göre, özel sektör üretim ve dağıtımdaki toplam faaliyetin yaklaşık dörtte birini kapsamaktadır[150]. Bu veride anti-Sovyet tutumdan gelen "polemik"sel abartmalar dikkate alınırsa, her halükârda tüm özel sektör için % 25'in altında bir rakam bulunur. Fakat gene de bu veriden sonuç çıkarılmak istenirse, devlet mülkiyeti sektörü kuşkusuz büyük ölçüde ağır basar. Ve bu devlet, ekonominin en az üçte ikisini kendi yönetimi altında tuttuğu sürece, bu ağır basma yalnız nicelik değil, aynı zamanda nitelik açısından da söz konusudur. Çünkü

150 M. Miller ve diğerleri, **Le economie comuniste in via di trasformazione**, s. 63 vd.

özel sektör kendi içinde o derece dağınık ve türdeş olmayan bir yapıya sahiptir ki, devlet sektörünün hakimiyetini tehdit edemez. Özel sektör içinde, kendi ihtiyacı için üretim (konut yapımı), küçük değişim üretimi (kolhoz bahçeleri ve el zanaatları) ve dağıtım alanındaki spekülasyon (karaborsa) aralarında bağ olmaksızın yanyana dururlar.

Sovyetler Birliği gibi bu derece gelişmiş bir endüstri toplumunun sorunları, doğrudan kendi ihtiyacı için üretimin, küçük zanaat faaliyetinin ya da karaborsanın genişletilmesiyle çözülemez. Dolayısıyla bu alanlardan planlı ekonomi için gerçek bir tehdidin gelişebileceği düşünülemez. Hattâ tersine, bu kalıntıların bazıları doğrudan doğruya planlamanın yetersizliklerinden ileri gelirler ve bu yetersizliklerin giderilmesiyle ya da tüm planlı ekonominin yerine bir piyasa ekonomisinin geçirilmesiyle tekrar kaybolabilirler[151]. Öyleyse eğer Sovyet ekonomisinin varlığını sürdürmesi açısından ciddi tehlikeler varsa (gerçekten de vardır), bu tehlikeler hakim sektör içinde, yani planla bütünleşmiş devlet işletmeleri çerçevesinde aranmalıdır.

Kaldı ki, özel ekonomi kalıntılarının varolma nedeni hiçbir şekilde bilmece değildir: Planın kendisi, kapitalizmle ilgili olmayan işlev bozuklukları ve zorunluluklarıyla bu kalıntıları yaşatır. Parayı esas alan muhasebe, bir bütün olarak para ekonomisi, daha önce anılan nedenlerle[152] ve planlı ekonominin verdiği bir işlevle varlığını sürdürür. İstenmese ve bastırılması için dönem dönem çıkışlar yapılsa bile küçük kolhoz üretimi hoş görülür; çünkü kolhoz köylüsünün açık veren bilançosunun denkleştirilmesine ve böylece sistem için gerekli olan işgücünün yeniden-oluşmasına hizmet eder. Ken-

151 Bu durumda gerçekten kapitalist piyasa toplumunda, büyük girişimlerin inşaat faaliyeti yanında özel ev yapımının ancak ikincil önemde olduğuna göre, orada karaborsa kaybolacak ve yerine normal kapitalist piyasa geçirilecektir. Piyasa ekonomisine rağbet edilmesi halinde küçük özel kolhoz tarlaları da, ağırlığını kaybedecek ve daha çok sermaye gücüne sahip olan daha büyük üretim birimleri tarafından özümlenecektir.

152 Bkz. yukarda Bölüm I, Kısım 6.

di ihtiyacı için özel konut yapımı, devletin önemli kaynaklarını başka yerlere yoğunlaştırması ve bütünüyle ağır endüstriyi geliştirmekle uğraşması nedeniyle yeterince aktif olamadığı bir alanda gerginliklerin hafifletilmesine yarar. Son olarak karaborsa (ve bütün yasa dışı spekülasyonlar) tüketim mallarının sağlanmasındaki darboğazların devam etmesinden ileri gelir.

Sovyetler Birliği'nde faiz kategorisi de, kapitalizmdeki faizle aynı özelliklere sahip değildir. Faiz kapitalizm öncesi toplumlarda da vardı; bu nedenle tek başına alındığında, kâr için yapılan bir üretimi kanıtlamaz. Faiz oranı, Sovyetler Birliği'nin ilk yılında % 5-6 iken 1934 Ekiminde bireysel olarak yatırılan paralar için % 8-9'a yükseltildi, kolhozların tasarrufları için % 6 ve geri kalan tüm tasarruflar için % 3 olarak saptandı. 1936'dan sonra faiz oranı kişiler ve kolhozlar için % 3 ve diğer tüm tasarruflar için % 1 olarak belirlendi. Buradan açıkça anlaşılır ki, Sovyet sisteminde faizin, işletmelere ücretleri ödemek için gerekli nakit parayı sağlamak amacıyla bireysel tasarrufu kolaylaştırması ve tasarrufları toplaması gerekir. Bununla birlikte, yapılan bütün iş, gene de planla yönetilen bir üretim sistemi çerçevesi içindedir. Ayrıca faiz, işletme yönetimleri ve kolhozlar için, ihtiyaçların ve malî desteklerin temininde bir teşviktir (idarenin zaman alan, hantal yöntemleri aynı hedefe o kadar çabuk ulaşamazdı). Eğer devlet, kendi işletmesine faiz "ödüyorsa" bu, varolan zenginliğin kendi mülkiyeti çerçevesi içinde yeniden paylaşılmasından başka birşey değildir. Aynı şey devletin verdiği krediler nedeniyle kolhozlardan aldığı faiz için de geçerlidir (1961'e kadar % 1.75, daha sonra % 0.75).

Son olarak, Sovyet sisteminde bankaların da, tıpkı faiz gibi, kapitalizmdekinden bütünüyle farklı işlevleri vardır. Merkantil spekülasyonun kurumları olmayıp, devlet yönetiminin bölümleridirler. Yatırılan paralar, tasarruflardan çok vergilerden ve devlet bütçesinden kaynaklanır. Önemli mali işlem pazarın özendiriciliği temelinde değil, planın emriyle yürütülür. Bu nedenle bankalar, devlet işletmelerini kontrole yarıyan organlardır.

10. Devlet Mülkiyetinin Karakteri Üzerine Tartışma

Tek tek Sovyet işletmelerinin malları, bir çok kez saptandığı üzere devlet mülkiyetindedir. Bu genel saptama, Doğu Avrupalı hukukçular arasındaki yeni tartışmaların yardımıyla bundan sonra da iyice incelenmelidir[153]. Doğaldır ki, hiç kimse Sovyetler Birliği'nde ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde (Yugoslavya dışında) işletmelerin mallarının (burada savunulan anlayışa göre kolhozların da) devlet mülkiyetinde olduğunu, devletin gerçek tasarrufu altında bulunduğunu inkâr etmez. Daha Stalin zamanında Sovyet hukukçusu Venediktov işletmelerin kendilerine emânet edilen mallar üzerindeki bağımsız tasarruf hakkını göstermek için, "eylemsel idarî yetki" terim ve kavramını getirmişti[154]. Hukukî terminolojiyi daha az bilen okuyucular için burada işaret etmek gerekir ki, "yetki" teriminin normal anlamı, özerk ve bağımsız bir çıkarı gerçekleştirmek için belli bir iktidar ya da imkânı ifade eder. Bu nedenle Venediktov'un getirdiği kavramın, bazı açık sınırlamalar içerse de, mülk sahibi olarak devlete ve onun merkezî planına karşı nesnel olarak işletmelerin çıkarını korumayı amaçladığı ortadadır[155]. Eğer "eylemsel idarî yetki" terimiyle plân ve hedefleri çerçevesi içinde işletmelerin malları üzerindeki tasarruf hakkından başka birşey ifade edilmek istenmemiş olsaydı, o zaman doğrudan doğruya devletin yüksek çıkarları ve plân hedeflerinin gerçekleşmesi için bir idare hakkından söz edilmesi gerekirdi.

Gerçekte devlet, üretim aygıtının katı kontrolüne rağ-

153 Burada özellikle, Sovyet ve Doğu Avrupalı hukuk teorisyenleri arasındaki tartışmanın içeriği konusunda, belli ölçülerde berrak bir fikir veren Tremozza (Comer gölü kıyısında) Kongresine dayanıyoruz. Kongre belgeleri **Rivista di diritto commerciale**, Nr. 1 (1969), s. 19 vd. ve s. 116 vd. da yayınlandı.

154 Bkz. Venediktov, **La proprieta socialista della stato**, Torino (Einaudi) 1953

155 Macar hukuk teorisyeni Prof. Eörsi bunu en açık bir şekilde teşhis etti, bkz. **Kongre Belgeleri**, s. 49.

men, baştan sona bütün ayrıntıları tahmin edemez ve göz önünde tutamaz. İşletme yöneticilerine şüphesiz merkezî olarak saptanmış, temel ve bağlayıcı direktifler çerçevesi içinde belli bir bağımsızlık verilmelidir. Direktiflerin yerine getirilmesinde bu tür sınırlı bir bağımsızlık Stalin zamanında da vardı[156]. Bu, yukarıda bürokrasinin mülkiyeti ve plânın hiyerarşik işleyiş tarzı üzerinde söylenenlere de aykırı düşmez: En nihayet bir kapitalist anonim şirketin üst yönetimi de, tüm girişimin tek tek bölüm ya da şubelerini ilgilendiren son ayrıntıya kadar saptamada bulunamaz. Şube ve bölüm yöneticisi orada da temel kararların yerine getirilmesinde belli bir bağımsızlığa sahiptir. Ancak ekonomik faaliyete kumanda eden, üretimin yönelişini saptayan, şube yöneticilerin haklarını belirleyen ve onların atanmalarına veya görevden alınmalarına karar veren, anonim şirkettir, yani en önemli hisse sahipleridir. Bu bakımdan Sovyet işletme yöneticisinin merkezî plan karşısındaki durumu gerçekten de bir kapitalist anonim şirket şube yöneticisinin hisse sahipleri karşısındaki durumu ile belli bir açıdan karşılaştırılabilir: Onlara hiçbir şekilde kendi kişisel çıkarları ya da kendilerine emanet edilen işletmenin çıkarı için değil, mülkiyet sahibinin (burada büyük pay sahiplerinin, orada Sovyet devletinin) çıkarları için davranma hakkı devredilmiştir.

Bu karşılaştırma, farklı toplum biçimlerinin söz konusu olmasıyla da çelişmez. Yürütme yetkilerinin devredilmesi, çeşitli biçimler altında bütün sınıflı toplumlarda vardır; Sovyetler Birliği'nde ise merkezî olarak yönlendirilen planlı bir ekonomi çerçevesi içine uydurulur. Buna karşılık bir kapitalist anonim şirketin şube yöneticisi, piyasada kâr için rekabet eden çok sayıda üretim biriminden yalnızca biri olan bir girişimin yönetimine bağımlıdır.

Bu bakımdan Sovyet ekonomisinin 1965'e kadarki durumunda tek tek işletmelerin bir özerklik hakkından sözetmek

156 Bu konuda bkz. A. Gerschenkron, **Economic Backwardness...**, s. 290 vd.; Ronsthein, **Profilo dell'economia sovietica**, Torino (Einaudi) 1951, s. 104 vd.

mümkün değildir. Yatırımların, işyerleri hakkındaki kararların, ücret yüksekliğinin, gelir dağılımının, üretilen malların miktar ve kalitesinin merkezî bir plan aracılığıyla devlet tarafından saptandığı bir sistemde, işletmelerin kendi malları üzerinde devletinkiyle çelişen bir tasarruf hakları bulunduğunu kabul etmek için hiçbir neden yoktur. Tersine, devlet tek tek işletmeleri kurmak, bölmek, küçültmek, ya da kapatmakta dahi özgürdür. Yani mülkiyetin çifte karakterinin, sahipliğin çifte dayanağının bulunduğu bir sistem değil, fakat bir tek bölünmez devlet mülkiyetinin olduğu bir sistem sözkonusudur.

Ancak, eğer Sovyet hukukçuları arasında hukukî dayanak konusunda bir tartışma gelişecek olursa, bu tartışmadan, çıkacak olan toplumsal sonuçlar hukukî sonuçlardan daha derin bir anlam taşıyacaktır. Bu sonuçlar, daha Stalin zamanından beri devlet mülkiyetinde, işletme özerkliği lehine bir iç sarsıntı eğilimi olduğunu gösteriyor[157]. Bu noktaya ileride geri döneceğiz. Burada, ilk önce 1962'de Doğu Avrupalı ekonomi teorisyenleri arasında başlamış olan tartışmaya işaret etmek yeter. O zaman çok kimse, ekonomik ekseni merkezî plandan tek tek işletmelere kaydırma eğilimini açıkça savunuyordu. Daha önce "plan için iyi olan, işletmeler için de iyidir" denirken, şimdi bu yönü bütünüyle tersine çevirme ve işletmelerin özerkliklerini öne çıkarma girişimi vardı (bkz. Bölüm III, paragraf 2).

Bu ekonomik çizgi, hukuk teorisindeki ifadesini, işletmelerin haklarını plana karşı güçlendirmeye ve genişletmeye çalışan Venediktov ve okulunun tezlerinde buldu. Bu da şu tarihî sıra içinde açıkça görülmektedir: 1961'de işletmenin idarî haklarının biçimsel olarak tanınması yerine getirildi; Liberman ve ortaklarının polemiği 1962'de başladı.

İşletmelerin idarî yetkilerinin hukuken sağlanmasının bu arada bütünsel durumu önemli ölçüde değiştirmiş olduğu kuş-

157 Bkz. gene Gerschenkron, aynı yerde. Aynı şekilde bkz. Stalin'in Notkin, Sanina ve Wenjer ile piyasa sorunu konusundaki tartışması (Stalin, **Ökonomische Probleme des Sozialismus**, s. II vd., s. 25 vd.)

kusuz kabul edilemez. Bu "yetkiler", Sovyet yasasında, işletmelerin kendi mal ve senetlerinden yararlanmaları için "faaliyet konularına, kendilerine planda verilen görevlere ve üretim hedeflerine göre"[158] yetkili kılınmaları şeklinde tanımlandı. Böyle hukukî bir tanım, işletmelerin kendilerine ait bir plandan bağımsız çıkarlara sahip olmalarını kesinlikle kabul etmez. Tersine, işletmeler "kendi" mal ve servetlerini öyle bir şekilde kullanmalıdırlar ki, planın emrettiği hedeflere ulaşılsın. Burada da sonuç olarak, yalnız planın, yani devletin çıkarına vekâlet eden bir yürütme gücü söz konusudur, yoksa özerklik hakkı değil. Bununla birlikte, bu formalitenin, işletme özerkliğini savunan teorisyenlere verilmiş bir ödün olarak değerlendirilmesi gerektiği ve onların siyasî gücünü tanıdığı açıkça kabul edilebilir. Bunu daha sonra 1965-66'da, endüstri ve tarımda, çok daha ağırlıklı hukukî-ekonomik reformlarla yeni bir güçlendirme izledi[159].

158 Szermai tarafından böyle formüle ediliyor. Bkz. **Tremezzo Kongresi Belgeleri**, s. 35. Bu noktada Kongre sırasında bizim tezimizi güçlendiren çok ilginç görüşler açıklandı: Örneğin Bulgar profesörü Stavlev şunu saptıyor: «Eylemsel yönetim, devlet işletmesine ait gerçek bir yetki olmaktan çok bir işlevdir!» (**Kongre Belgeleri**, s. 41 vd.) Fakat herkes, bağımsız bir yetki ile idare içindeki bir işlevin salt yürütülmesi arasında önemsiz olmayan bir farkın bulunduğunu pekâlâ biliyor. Prof. Szermai bu konuda tüm sorunun ortaya konuşunun öncelikle terminolojik türde olduğu görüşündedir; gerçek durumun «yetki» ya da «işlev» şeklindeki farklı adlandırmalarla esastan değişeceğini sanmıyor (**age**, s. 34). Böylece Prof. Szermai, bize kalırsa, temel problemin bir hukuk teorisi sorunu olmayıp, devlet ile işletmeler arasındaki kuvvet ilişkisi sorunu olduğunu ima etmek istiyordu.

159 1965 reformları öncesinde, özellikle aralarında sözleşme yapmaları konusunda işletme yöneticilerinin özerklikleri hiç denecek kadar azdı. Ünlü Sovyet hukukçusu Joffe, büyük reformlar konusundaki yorumunda şöyle yazıyor: «Merkezî plan ile işletme özerkliği arasındaki ilişki, kısa süre öncesine kadar, ilkönce plan direktiflerinin saptanması ve daha sonra ona bağımlı olarak saptanmış şemaya göre tek tek ekonomik sözleşmelerin

1965'ten bu yana durum bazı bakımlardan fiilen değişti. O zamandan beri işletmeler, teslimat yapan işletmeye on günlük bir süre tanıyarak, gereksiz veya fazla miktarda teslimatı geri çevirme hakkına ve planın emirlerini yerine getirmek açısından artık gerekli değilse siparişlerinden vazgeçme hakkına sahipler. Bunun anlamı, işletmelerin, plân hedeflerinin yerine getirilmesini engellemediği sürece, bazı hallerde sözleşme şartlarını bizzat değiştirebilmeleri ve merkezî planın ihtiyat olarak ayırmadığı ürünleri serbestçe satabilmeleridir[160].

Diğer yandan, bu yenilikler kuşkusuz abartılamaz. Ekonomik düzeyde merkezî planın hakim konumu gene korundu[161]. Ayrıca, bürokrasi en açık ve en tantanalı ifadesi Çekoslovakya olayları olan şu karşı-hücuma başladığından beri yeni imkânların çoğu pratikte hiç kullanılmadı (bu konuda bkz. III. Bölüm kısım ve 5).

Burada, 1965 reformları ve bu reformları yürütmüş olan toplumsal güçler hakkındaki daha ayrıntılı tahlilimizin bazı sonuçlarını öne sürmek zorundaydık. Bu, Sovyet devlet mülkiyetinin karakterini, kendisini sınırlayan eğilimlere karşı yanlış anlaşılmaksızın ve açıkça vurgulayabilmek için gerekliydi. Elbette bütün bu sınırlayıcı eğilimler, yalnız hukukî incelikler olmayıp, aynı zamanda tam olarak belirlenebilir bir toplumsal gerçekliğin, yani merkezî plan zararına, işletme özerkliğinin ve piyasasının yeniden canlandırılması için çalışan güçlerin varlığının ifadesidir. Güncel gelişme düze-

bağıtlanması suretiyle beliriyordu.» (Novozhilov Strumilin ve diğerleri, **La riforma economica in URSS**, Roma 1969, s. 118).

160 Bkz. Rossi, **Kongressakten Tremezzo**, s. 82 vd.

161 Bkz. Bölüm III. Kısım 2 ve 4. Burada şu notla yetinebiliriz: Plan, 1965 reformlarından sonra da hâlâ 20 000 zorunlu ürünü yönlendiriyordu. Daha az önemdeki ürünleri, işletmeler kendi aralarındaki sözleşmelerle sağlayabiliyorlar: Halen yaklaşık 620 ürünün serbest sözleşmeler yoluyla dağıtımını yapan 120 satış yerinden oluşan bir mağaza zinciri var (Bkz. Loeber, **Kongressakten Tremezzo**, s. 65). Tek başına sayıların karşılaştırılması, planın hakim konumunu berraklaştırıyor.

yinde (ve tam anlamıyla 1965 reformları öncesinde) bu eğilimler, bürokrasinin iktidarına karşı bir muhalefetin ifadesinden başka birşey değildir. Bu muhalefet, hasımlarına açıkça saldırabilmek için henüz çok zayıftır ve bu yüzden planın ve merkezî siyasal bürokrasinin iktidarını, aynı zamanda ince yasa yorumlarının yardımıyla yavaş yavaş parçalamaya girişiyor. Bu, kuşkusuz bugüne kadar devletin "parti önderliği oynamaya", yani tek tek işletmelere yönlerini dikte etmeye devam etmesini önlemedi.

11. Sonuçlar

1928-1965 arasındaki yıllar için Sovyetler Birliği'nde kapitalist bir sistemden hiçbir şekilde söz edilemez. Kuşkusuz Sovyet sistemi kapitalizmle özellikle genişletilmiş yeniden-üretim mekanizmasının hakimiyeti gibi bir dizi benzerlik gösteriyor. Ancak bu mekanizma kapitalizm için tipik olan artı-değer üretimi ve piyasa yasalarıyla işlemiyor; tersine değişim değerlerinden çok, kullanım değerlerinin genişletilmiş bir yeniden-üretimi söz konusu. Ve işte burada Sovyet sistemi, Marx'ın anladığı anlamda[162] sosyalizmle de belli benzerlikler gösteriyor.

Sistem, kesinlikle sosyalist olarak da tanımlanamaz;

162 Tarihi materyalizmin kurucuları için, sosyalist toplumda genişletilmiş bir yeniden-üretim, ancak kullanım mallarının yeniden üretimi olarak tasavvur edilebilirdi (Bkz. **Kapital**, c. II, 21. Bölüm, s. 485 ve devamı. Gösterdiğimiz gibi, Sovyet sisteminde tüketim malları endüstrisine gerçekten kullanım değeri hakimdir. Gerçi buna Stalin (**Sosyalizmin Ekonomik Problemleri**'nde) ve onu izleyerek Troçkist E. Mandel (**Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 598 vd.) itiraz ediyorlar. Fakat her ikisi de, Sovyet sisteminde değişim ve değişim değeri kavramlarının, merkezi plana ve bu planın kullanım değeri üretimine tabi oldukları sürece, kapitalist sistemdekinden bütünüyle başka bir anlam taşıdıklarını aynı ölçüde gözden kaçırıyorlar: Yukarda Kısım 6'da gösterildiği gibi, ürünler nerede çok sayıda bağımsız ekonomik birliğin karşılaşmasının semeresi ise, «meta» yalnız orada vardır.

çünkü sömürüye, yani başka bir sınıfın artı-emeğine sahip olan bir sınıfın hakimiyetine ve işçilerin kendi üretim araçlarına yabancılaşmalarına dayanır.

Dahası Sovyet toplumu, örneğin kamusal iktidarla mülkiyetin birleşmesinde olduğu gibi, feodalizmle de yüzeysel benzerlik gösterir. Bununla birlikte, feodalizm belli bir türde tarım toplumuydu. Her *feudum*, her tımar çiftliği en önemli üretim birimi olarak, diğerleriyle gelişmiş bir değişim ve iletişimden yoksun, geniş ölçüde içine kapalı ve küçük bir dünyayı temsil ettiğine göre, bu toplum öncelikle kendi tüketimi için üretim temeline dayanıyordu ve ileri derecede "atomlaşmış"tı[163]. Feodalizmde, planlanmış, endüstriyel, kitlesel üretime benzeyen hiçbir şey yoktur. Bu bakımdan, feodal toplumda politika ile ekonominin birleşmesinin Sovyet toplumundan bütünüyle farklı nedenleri vardır (bu konuya burada daha fazla girilemez). Devamla saptanabilir ki, feodalizmde siyasal ve ekonomik iktidar bir araya gelmekle birlikte, aynı zamanda feodal dünyanın genel parçalanmasına uygun olarak, çok sayıda küçük politik ve ekonomik birimler halinde atomlaşmıştı (Sovyetler merkezkaç kuvvetlerinden kurtulmamış olsa bile, bu durum elbette feodalizmin "anarşisi" ile karşılaştırılamaz). Oysa bütünüyle farklı olarak, Sovyet dünyasındaki yüksek merkezileşme derecesine, endüstriyel gelişmenin ve genişletilmiş yeniden-üretimin gerekleri ve sorunları temel oluşturur ve hükmeder. Bu nedenlerle Sovyetler Birliği'ni "feodal sistem"le karşılaştıran tüm denemeler[164] kaçınılmaz olarak yüzeysel analojiler düzeyinde kalır.

Bizim tahlilimizin sonucu şudur: Sovyetler Birliği'nde, diğer sınıflı toplumlarla belli benzerlikler gösteren ve aynı zamanda bazı noktalarda (kullanım değerlerinin genişletilmiş yeniden-üretimi) görünüşte sosyalizmi hatırlatan kendine öz-

163 Bu konuda bkz. Marx, **Grundrisse**, s. 380 vd.; M. Bloch. **La societa feudale**, Torino (O.J.), s. 82 vd.

164 Örneğin B. Rizzi, Sovyetler Birliği'ni antik Isparta ile karşılaştırmaya girişiyor (age, s. 171).

gü bir sınıflı toplum vardır. Kuşkusuz sözü edilen benzerlikler genel ve yüzeysel türdendir. Sovyetler Birliği'nde ne sosyalizm, ne de kapitalizm bulunur (ve hele feodalizm ya da "Asyatik üretim tarzı" hiç sözkonusu değildir); fakat diğer sistemlerle özdeşleştirilemeyen, antagonist çelişmeleri ve bağımsız dinamiği ile yeni bir sistem vardır. Diğer sistemlere benzetilen unsurlar dahi, tüm sistemin çerçevesi içinde, yeni türde ve kendine özgü bir işleve sahiplerdir.

Ayrıca bu bakış açısı altında, Sovyet toplumunu bir "geçiş toplumu" olarak nitelemek de bize mümkün görünmüyor. "Geçiş" terimi burada yalnızca sistemin kısa ve çelişmeli hayatını belirtmek için kullanıldı. Ancak, ciddiyetle ele alındığı zaman, geçiş toplumu kavramının, proletaryanın iktidarı ele geçirdikten sonra, bilinçli bir plana göre sosyalist dönüşüme yöneldiği bir toplumu ifade ettiği düşünülürse. Sovyet gerçeğine uymadığı da görülür. Sovyet toplumunun çelişmeleri ve eşitsiz gelişen yönleri, yapısal niteliktedir ve varolan düzen çerçevesi içinde çözülemez.

Sovyet sistemine bir ad vermek, dilde kolaylık amacıyla yararlı olabilir. Bruno Rizzi'nin önerisine uygun olarak, burada geliştirilecek tahlilde, "bürokratik kollektivizm" nitelemesi kabul ediliyor. Bu niteleme gerçekte, siyasal merkezî bürokrasi [165] sınıfının kollektif mülkiyetinin tarihte benzeri görülmeyen bir şekilde hakim olduğu sistemi ifade eder.

165 Siyasal merkezî bürokrasi kavramı, devlet ve partinin yönetici elitini niteliyor. J. Kuron ve K. Modzelewski bu konuda şöyle yazıyorlar: «Siyasal merkezî bürokrasiye dahil olmak, milli önemdeki temel siyasal ve ekonomik kararların oluşumuna katılmak anlamına gelir. Bu elitin bileşimini sayısal açıdan tam olarak ifade etmek pratik yönden imkânsızdır. Yaklaşık bir değerlendirme için, kesinlikle tabu olan bir alanda sosyolojik bir araştırmaya gerek vardı. Bizim için en önemlisi, bu sırada bürokrasinin iç örgütlenmesini değil, fakat onun toplumdaki ve toplumsal üretim sürecindeki rolünü anlamaktır.» (Offener Brief..., age. Bölüm I)

Son olarak polis aygıtının siyasal aygıtı gittikçe daha güçlü bir şekilde kapladığı ve onu boğma eğiliminde olduğu arasıra

iddia edilir (Bkz. Bienkowski, **Burocrazia e potere socialista**, Bari 1970, s. 98 vd). Bu tezlerin kanıtı olarak ayrıca Stalin zamanına gönderme yapılır. Fakat gerçekte Stalin bir politikacıydı. Polis onun siyasal amaçlarına hizmet ediyordu ve aynı zamanda Stalin gerekirse polis şeflerini bertaraf ediyordu (örneğin Yagoda, Ezov). Ayrıca Djerzinski, Menyuski veya Beria türünden polis şeflerini siyasal aygıtın bir ifadesinden ve bölümünden başka birşey olarak görmek yalnış olurdu. Polis aygıtının siyasal aygıtla uyuşmayan herhangi bir bağımsız çıkarının varolması için, hiçbir şekilde yapısal, sosyo-ekonomik bir temel de yoktur. Polis, ancak devlet iktidarının bir aletidir. Polis yönetiminin başındakiler hakim bürokrasinin bir fraksiyonudur, olsa olsa etkilerini genişletmeye niyetlenirler, o da bütünüyle varolan sistemin çerçevesi içinde.

II.

BÜROKRATİK KOLLEKTİVİZM SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ, ÇELİŞMELERİ VE PERSPEKTİFLERİ

1. Bruno Rizzi'nin Tezleri

Rizzi'nin 1939'dan beri Troçki ile çatışmasında savunduğu tezler, Sovyetler Birliği'nde tarihî olarak yeni tipte bir mülkiyetin ortaya çıktığı noktasından hareket eder. Üretim aygıtının tümü, önemsiz orandaki ikincil bölümleri dışında bir sınıfın bütününe aittir, yoksa tek tek üyelerine değil. Bu yeni mülkiyetin ortaya çıkmasıyla Rizzi'ye göre, niteliksel bir sıçrama yapılmıştır: Kapitalist ekonomi, hâlâ piyasanın kâr yasalarıyla ve çok sayıda bağımsız sermayenin anarşik rekabetiyle düzenlenirken Sovyet üretimi, önceden bir plan aracılığıyla yönlendirilir. Sovyet toplumunda artı-ürüne sahip olma türü ve tarzı da, bunun sonucu olarak değişmiştir; artı-değerin ve kârın hakim bir konumda bulunması, artık Sovyetler Birliği için söz konusu olamaz[1].

1 Bkz. B. Rizzi, **age.** 1939'da yazılmış, fakat ilk kez 1967'de İtalya'da yayınlandı. Rizzi, konumunu daha yakın zamanda da korudu. Şu makalesine bkz.: «La contestazione marxista ed i suoi percursoi», **Rassegna italiana di sociologia**, Nr 1 (1969).

Bizim, Rizzi'nin bu teziyle görüş birliğimiz, kuşkusuz pek o kadar geniş kapsamlı değildir. Onun vardığı sonuçlara yöneltilmesi gereken eleştiri şu noktalarda toplanabilir:

1. Rizzi, bürokratik kollektivizmin muhtemelen tarihî olarak kapitalizmin yerini alacak dünya çapında öneme sahip bir sistem olduğunu, Stalinizm ile birlikte daha şimdiden faşizmin ve aynı zamanda Roosevelt'in *"New Deal"* sisteminin bu "evrensel tarihî eğilim"in birer ifadesi olduğunu iddia eder[2].

2. Rizzi, sistemin doğuşu ve çelişmeleri sorununu çözümsüz bırakır; onun gözünde bürokratik kollektivizm daha çok nesnel ve yekpare bir birliktir[3].

3. Bürokratizm kanserine karşı ilâç, Rizzi'ye göre 19. yüzyılın rekâbetçi kapitalizmine geri dönmektir[4].

Başka bazı noktalarda da Rizzi'nin akıl yürütmesi sağlam değildir. Rizzi, tahlilinin önemli bir yerinde, kapitalizmde işyerlerini özgürce seçebilen işçilerin bürokratik kollektivizmde her zaman belli üretim araçlarına bağlanmış olduklarını ileri sürer[5]. Ne var ki, biz daha önce Sovyetler Birliği'nde 1940 öncesinde bir "işgücü akımı" olduğuna işaret etmiştik. Tek işçi, tek ve aynı girişimci için, yani devlet için çalışmak zorunda olsa da işyerini kesinlikle değiştirebilirdi. Yalnız 1940 ile 1956 yılları arasında bu özgürlük bir yasa ile elinden alındı (bkz. Bölüm I); dolayısıyla işçinin üretim aracına çözülmez biçimde bağlı olması, bürokratik kollektif rejimin hiçbir şekilde önemli bir niteliği değildir. Bu bağlılık daha çok geçici bir görünüm olarak görülmelidir. Buna karşılık işçinin gerçekten temelde ve özde bağımlılığı yalnız tek bir "işveren" için, yani üretim aygıtının biricik sahibi olan devlet için çalışabilmesinde, buna zorlanmasındadır.

Bürokratik kollektivizmin gelişme imkânları ise, daha sonra göstereceğimiz üzere, yalnız belli şartlar altında el-

2 Rizzi, age, s. 92 vd.
3 age, s. 45 vd.
4 age, s. 164 vd.
5 age, s. 80 ve 83.

verişlidir ve o da kesinlikle bütün ülkelerde değil. Fakat eleştirimiz ilk önce Stalinizm, faşizm ve *"New Deal"* sisteminin yüzeysel bir şekilde karıştırılması üzerinde yoğunlaşmalıdır. Bu tahlil yanlışlığına, yalnız Rizzi değil, Hilferding, Burnham ve daha birçokları da düştüler[6]. Bütün bu yazarlar aynı hatayı yapıyorlar; tarihî sürecin içinden ancak bir dizi biçimsel, ikincil özelliği (örneğin devletin ekonomiye müdahalesi, otoriter önderlik tarzı vb.) olağanüstü bir biçimde öne çıkarıyorlar ve kısa yoldan, bu olguların nerede ortaya çıkarlarsa çıksınlar (ister Stalinizmde ister faşizmde ya da *New Deal*'de) aynı kökten geldikleri sonucuna varıyorlar[7]. Fakat gerçekte, örneğin otoriterizm, her türden sınıflı toplumun olsa olsa az çok açık biçimde temel bir özelliğidir; öte yandan ekonomiye devlet müdahalesi en azından kapitalizmin tüm tarihinin bir özelliğidir[8]. Bu müdahalenin, sistemin emperyalist döneminde artan çelişmeleriyle açıklandığı üzere nicelik olarak büyüyen bir önem kazanması, meselenin özünü hiç değiştirmez. Kapitalist devletin her müdahalesinin yalnız bir amacı vardır: Burjuvaziyi desteklemek, fakat hiçbir zaman onun hakimiyetinin temelini oymamak. Oysa Stalinci devletin müdahalesi büsbütün farklıdır; onun amacı burjuvaziyi (somut olarak kulakları ve "Nepman"ları) ve dolayısıyle piyasa sistemini yıkmaktı.

Devam edelim; Nasyonal Sosyalistlerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra Alman sermayesinin kârlarının görülmemiş bir yüksekliğe çıktığı yeterince bilinir[9]. Nazilerin kendi sol kanatlarını (Röhm, Strasser vb.), romantik, küçük burjuva anti-kapitalizmlerinin belli bir sınırına dayandıkları anda tasfiye ettikleri de gene iyi bilinir. Nasyonal Sosyalizmin, kapitalist sisteme, yıllardan beri uğruna çaba gösterdiği em-

6 Bkz. J. Burnham, **age**; R. Hilferding, **State capitalism**... (Bölüm I, dipnot 58).

7 Bkz. Rizzi, **age**, s. 92 vd.

8 Marx, **Kapital**'de, devletin ekonomideki işlevi üzerinde uzun uzadıya durur. Bkz. c. I, s. 279 vd. ve s. 741 vd.

9 Bu konuda bkz. C. Bettelheim, **L'economie allemande sous le nazizme**, Paris 1947, s. 212 ve s. 24 vd. (yeni baskı 1971).

peryalist politikasının gerçekleştirilmesi için gerekli aracı sağladığı ve doğrudan doğruya yükselen kârlardan, düşen ücretlerden, Krupp çıkarına emperyalizmden ve Nazilerin büyük sermaye ile çeşitli bağlarından kolayca anlaşılabileceği üzere faşistlerin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti hiçbir zaman sorun yapmadıkları biliniyor[10]. Ayrıca Rizzi, Nazilerin bütün SSCB'yi istila ve işgalden sonra kendi siyasal hedefleriyle önemli ölçüde çelişmedikleri için, kolhoz örgütlerinin yaşamasına izin verecekleri kehânetine varacak kadar aşırı iddialarda bulunur[11]. İddiasının hareket noktası ve aynı zamanda doğrulanması olarak, Rizzi Ukrayna kolhozlarının, ülkenin Alman silahlı kuvvetlerince işgalinden sonra yapısal olarak değişmediği olgusunu alır. Bu kanıtlama son derece yüzeyseldir ve Rizzi'nin tezleri kesinlikle kabul edilemez. Bu tezler ayakta tutulmak istenseydi, tamamen saçma sonuçlara varılacaktı. Sovyet büyük endüstrisinin işgale uğrayan bölgelerde bir yandan Alman komplekslerine tâbi kılındığı ve sökülüp taşınıverdiği, öte yandan aynı zamanda tarımsal kollektif işletmelerin içerdikleri çıkarlar nedeniyle varlıklarını sürdürebildikleri nasıl açıklanabilir? Almanya ileri derecede endüstrileşmiş bir ülke olduğu halde, Nasyonal Sosyalist "kollektivizm"in tek yanlı tarımsal eğilimlere sahip olması mı gerekiyordu? Ve Nazilerin kollektif tarım işletmelerine bu sempatileri, neden hâlâ kamulaştırmaya değer toprakları ile Doğu Elbe Junkerlerinin* bulunduğu Doğu Almanya'nın tarımsal bölgelerinde de kendini göstermemiştir?

Bu düşünceler Rizzi'nin bu noktadaki iddialarının anlamsız olduğunu şimdiden gösteriyor. Dolayısıyla konunun açık-

10 Faşizm ile büyük sermaye arasındaki bağlantı konusunda bir çok açıklamadan burada yalnız birkaçını belirtiyoruz: D. Guerin. **Fscisme et grand capital**, Paris (Maspero) 1965; E. Colotti. **La Germania nazista**, Torino (Einaudi) 1962; W. L. Shirer, **Aufstieg und Fall des Dritten Reiches** (Nazi İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküşü), 2. cilt.

11 Rizzi, **age**, s. 151.

* Junker: Büyük toprak sahibi (ç.n.).

laması büsbütün başka bir yerde aranmalıdır. Ukrayna'nın tahıl tarlaları endüstri tesislerinin aksine Almanya'ya taşınamayacağı için, işgalcilere teorik olarak yalnız iki yol kalıyordu: Biri kolhozları dağıtmak ve toprağı ya eski sahiplerine geri vermek veya ülkeye Alman göçmenler getirmek, diğeri silahlı kuvvetlerin ve imparatorluğun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla mümkün olduğu kadar hızlı ve esaslı şekilde sömürebilmek için kolhozları o zamana kadarki biçimiyle bırakmak. İkinci seçeneği Naziler daha anlamlı görmek zorundaydılar[12]. İşgal edilen ülkenin tarımsal yapısının, savaşın ortasında temelden ve kapsamlı bir şekilde değiştirilmesi zorunlu olarak bir kaos yaratır ve üretici güçlerin düzeyini hızla düşürürdü. Aynı şekilde, çok sayıda Alman göçmenini daha savaş sona ermeden Rusya'ya getirmek, Alman plancılarına son derece tehlikeli görünmüş olmalıydı; "junkerleştirme" de ekonomik karışıklıkları ve önemli sosyal gerginlikleri beraberinde getirirdi. Topraklarının eski efendilerine geri verilmesi, sonuç olarak köylülerin Bolşeviklere muhalefetleri nedeniyle Almanlara gösterebilecekleri sempatiyi daha filiz halindeyken tahrip ederdi[13]. İşte bu en son belirtilen nedenle Naziler Rus köylülerine, büsbütün etkilenemez görünen işçilerden oldukça farklı davrandılar. Böylece 1942'de kolhoz köylülerinin işgal edilen bölgelerde küçük özel topraklarını biraz genişletmelerine izin verildi (gerçekte köylüler Nazilerin bu "iyiliklerinden" hiç yararlanamadılar; yoksullukları ve savaş onlara hiçbir şans bırakmıyordu). Bu önlemler köylü kitleleri ile Sovyet iktidarı arasındaki eski gerginlikleri şiddetlendirmiş olsa gerektir[14]. Ve gerçekten tam da aynı

12 Bu konuda P. Broué, **Histoire du Parti communiste de l'URSS**, Paris, s. 496'da Alman uzmanların toprağın tekrar özelleştirilmesinin savaş sonrasına kadar ertelenmesinden yana çıktıklarını, çünkü savaş sırasında böyle bir önlemin alınmasının Rus tarımındaki üretici güçlerde önemli bir zayıflamaya yol açacağı ve böylece Alman İmparatorluğunun ihtiyaçlarının giderilmesinin tehlikeye düşeceği görüşünde olduklarını bildiriyor.

13 Bkz. P. Broué, **age**, s. 494 vd.

14 Bkz. P. Broué, **age**, s. 497.

yılda, daha sonra Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Almanların kumandası altında savaşan, sayıca oldukça önemli büyüklükte olan Ukrayna işbirlikçi ordusu ortaya çıktı. Bununla birlikte bu *"appeasement* politikası"* ne kolhozların tam anlamıyla parçalanmalarına yol açabilirdi, ne de toprak sahipliğinin endüstride olduğu gibi Almanlaşmasını getirebilirdi, çünkü aksi halde köylü kitlelerinin Nazilere geniş bir sempati göstermesi imkânı kaybedilmiş olurdu. Naziler daha sonraki zaferlerini bu sempati üzerine inşa etmeyi düşünmüşlerdi[15].

Kolhoz yapısının Alman işgali altında da varlığını sürdürmesinin açıklaması burada yatıyor, yoksa açıklanamayan ve çelişmeli bir şekilde faşist sistemle bürokratik kollektivist sistemin birbirine uygun olduğunda değil.

New Deal konusunda, Rizzi, Burnham ve diğerlerinin biricik kanıtları, birçok kapitalistin Roosevelt'in politikasına düşmanlık göstermesidir. Azınlıkta olmasına rağmen, bir sınıfın en dinamik kesiminin sınıfın tepesine oturması, tarihte elbette bir kez olmamıştır. Bu, özellikle geniş kitlelerin güvensizliği ve düşmanlığı karşısında zor duruma düştüğü ve

"Appeasement politikası": Metnin aslında İngilizce deyim kullanılmış. Ödün (veya yatıştırma) politikası anlamında (ç.n.).

15 Ancak Nazilerin bu planı başarısızlığa uğradı. Kararlaştırdıkları reformlar, zorunlu olarak ancak çok sınırlı uygulanabildi. Bu reformlar, daha çok savaştan sonra yaygın bir şekilde gerçekleştirilmeleri gerektiği yolunda bir eğilimi ifade ediyorlardı. Ayrıca Alman ordusunun ilk yenilgileri, Sovyet hükümetine en düşman kolhoz köylülerini dahi istilacılara karşı dikkatli ve güvensiz bir tutuma yöneltmek zorundaydı. Ve Nazi propagandasının 10 yıl boyunca, «Slav»ın «aşağı insan» olduğu fikrini aşıladığı işgalci askerlerin öfkesi de, gene Rus köylüleri arasında arzulanan sempatiyi doğuramadı. Böylece Nazilerin çelişmeli politikası —köylüleri işgal rejimine kazanmak ve aynı zamanda Ukrayna'da sömürüyü en şiddetli biçimde yürütmek— daha 1943'te çöktü. Almanlar ile Ukraynalı işbirlikçileri arasındaki ilişkiler de gerginliklerden arınmış değildi. Bkz. P. Broué **age**, s. 498 vd.

gerçekleşebilir hiçbir seçenek getiremediği zaman görülür. 1933 yılında Roosevelt'in karşıtlarının durumu tam da böyleydi. Bu şartlar altında, burjuvazinin "aydınlanmış" ve reform yanlısı bir azınlığının kontrol ettiği burjuva devlet aygıtının, eski, siyasal açıdan tükenmiş kapitalistler tabakasının önyargılarına *karşı* tehdit altındaki sistemi kurtaracak bir politika yürütebilmesi mümkündü. Bu bakımdan Başkan Hoover'ın müdahale etmeme politikasının devam etmesinin Amerikan kapitalizmi için yıkıcı sonuçları olacağı açıktı[16]. Oysa "devlet müdahaleleri"nin ve Roosevelt'in pragmatizminin yardımıyla sistemin krizini hafifletmek mümkün oldu. Bu kriz, kuşkusuz ancak 1941'de, o sırada esaslı biçimde açıklandığı gibi, silahlanma harcamalarının yardımıyla aşıldı[17]. Büyüyen kâra yeni ve ek değer katma imkânları hazırlamak için devlet müdahalesi pratiği ve ilkesi, Roosevelt yönetimi altında gelişti. Bu pratiğin sonucunda, kamusal harcamaların kısa zamanda sivil sektörden askerî sektöre doğru genişlediği bilinir. Bugün ABD'nın silâhlanma harcamaları (aslında bunlar salt askerî bakış açısından çoğu zaman anlamsızdır[18]), Amerikan savaş sonrası patlamasında, yani kârların olağanüstü büyümesinde belirleyici bir ağırlık kazanmıştır[19].

Bu durumda *New Deal,* kapitalizmi zayıflatma politikası olarak yorumlanacak olursa, bu politikaya, bir hastaya kendisini tamamen ortadan kaldıracak zehiri vermeden önce vitamin vermek gibi acaip bir ilkenin yön vermiş olduğunu kabul etmek gerekecektir...

16 Bu J. K. Galbaith tarafından geniş olarak anlatılıyor. **The Great Crash,** London (Penguin) 1969.

17 Bkz. P. Baran/P. Sweezy, **Monopolkapital,** Frankfurt (Suhrkamp) 1967, s. 173 vd. D. Gucrin, **Le mouvement ouvrier aux Etats Unis,** Paris (Maspero) 1968, s. 55 vd.

18 Bkz. Baran, Sweezy, **age,** s. 198.

19 Bkz. Baran, Sweezy, **age,** s. 175 vd.; aynı şekilde M. Kidron, **Western Capitalism Since the War,** (Bölüm I, dipnot 48), s. 51 vd.

2. Sovyet Sisteminin Tarihî-Toplumsal Kökenleri

Bürokratik kollektivizmin kökenleri proletarya diktatörlüğünün krizinde araştırılmalıdır. Bu krize nasıl gelindiği bir çok kez ayrıntılı olarak açıklanmıştır[20]. Sovyetler Birliği'nin 1920'den beri bulunduğu durumu burada ana çizgilerle göstermek, amacımız için yeterlidir. İç savaş ve SSCB'nin emperyalistlerce kuşatılması endüstri üretimini çökertti; üretim hacmi 1913'teki düzeyin % 13'üne düştü[21]. Proletaryanın en iyi kesimleri, ya savaş sırasında fizik olarak yok oldu ya da devlet makinası ve dolayısıyla idarî işler tarafından emildi; böylece giderek sınıf kökeninden büyük ölçüde uzaklaştı[22]. Proleter yönelimli rejim köylü kitleleriyle sürekli bir bağ geliştirmeyi ya da en azından bu bağı zamanında kurmayı başaramadı. Öte yandan 1921-22 yıllarının bütünsel durumunun zorluğu, Sovyet iktidarının kararlı ve hızlı davranmasını gerektirdi. Bunun sonucunda ortaya çıkan sorun apaçık belliydi: Proletarya, sözcüğün tam anlamıyla kanını akıtarak tükenmişti, dağılmıştı ve öncülerinden geniş ölçüde yoksun kalmıştı, yani artık Marx'ın anladığı anlamda "kendisi için sınıf" değildi. Daha önceden oldukça heterojen bir toplumsal grup haline gelmiş olan köylüler Bolşevik iktidarına karşı kayıtsız ve güvensiz bir tavır aldılar. Rus halkının geri kalan sınıfları, özellikle küçük burjuvazi, tereddüt içinde bir oraya bir buraya yalpaladı. Dış durum olağanüstü tehlikeliydi: Sovyetler Birliği, sert önlemler gerektiren en zor şartlar altında yönetilmek zorundaydı.

Bu kadar büyük bir güçlük içinde iktidarı yürütenler,

20 Çok esaslı ve geniş alıntılar için bkz. P. Broué tarafından, **age.**

21 Bkz. Broué, **age,** s. 172; Ronsthein, **age,** s. 31 (Dipnot I, 156).

22 Bu konuda bkz. D. Guérin, **Autogestion,** Nr. 4, s. 117 vd. (Almanca eserlerde bu ilişkiler ayrıntılı olarak açıklandı. A. Rosenberg, **Geschichte des Bolschewismus,** Frankfurt/M, (EVA) 1966; I. Deutscher, **Die Unvollendete Revolution,** Frankfurt/M (EVA) 1967. Almancaya çevirenin notu.)

kitlelerden soyutlanmalarını ve bütün karar gücünün, kendisini proletaryanın temsilcisi kabul eden sınırlı bir elitin elinde toplanmasını önleyemediler. Bunun sonucunda, seçilmiş olan Sovyetler pratikte önemsiz ve içi boşalmış hale gelince ve buna ek olarak, yeni devleti işletmek için Çarlık devlet aygıtının eski personeline yeniden sarılmak zorunluluğu olunca, durum keskinleşti.

Gelişme daha 1921 yılında doruğa vardı[23]. Parti Kongresi, işçi muhalefetiyle cepheden çarpışma, Lenin'in hayatının son iki yılında bürokrasinin gittikçe büyüyen iktidarına karşı mücadelesi; bunlar, gittikçe daha açık bir biçimde yıkılma eğilimi gösteren bir gelişmenin aşamalarıydı.

NEP'in kabulü kuşkusuz, en azından ilk dönemde endüstri üretiminde bir sıçramaya[24] ve bununla birlikte işçilerin sayıca çoğalmasına yol açtı. Ancak bu arada bürokratlaşma süreci epey ilerlemişti ve yeni bir siyasal işçi-öncüsü kısa sürede tekrar inşa edilemezdi.

1927 yılında ani bir değişiklik oldu. İç fraksiyon mücadeleleri "sollar"ın kesin yenilgisine yol açmıştı. Bunun üzerine Buharin çevresindeki "sağlar"ın Stalin çevresindeki merkezci grup üzerindeki etkisi gevşedi. Troçki bir kez devre dışı bırakılınca, artık Stalin'in Buharin ile ittifakı sürdürmeye ihtiyacı kalmadı. Stalin, solların o zamana kadarki esas talebi olan hızlandırılmış endüstrileşme politikasının yürütülmesine, Troçki ve Zinovyev çevresindeki muhalefetin yeniden başını kaldırması korkusu olmaksızın, politik olarak girişebildi.

Bu hızlandırılmış endüstrileşme kararını, biri içte biri

23 Rosa Luxemburg, zorbaca öldürülmesinden kısa bir süre önce, SSCB'de bir Jakoben otoritarizmi tehlikesine işaret etmişti. Bkz. «Die russische Revolution», R. Luxemburg, **Politische Schriften** c. III, Ffm (EVA) 1968, s. 106 vd; bu konuda gene bkz. V. Serge, **L'an I de la Révolution Russe**, Paris (Maspero) 1971. Bilindiği gibi Lenin de, daha 1920 yılının sonunda, Sovyetler Birliği'nin bürokratik bozulmalara uğramış bir işçi ve köylü devleti haline geldiğini saptadı.

24 Bkz. E. Mandel, **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 597.

dışta iki etken belirlemişti: İçte kulakların (zengin köylüler) ve Nepmanların (tüccarlar vb.) gücü büyüyordu. Bu şekilde güçlenen burjuvazinin yakın zamanda iktidar üzerinde hak iddia edeceğini ve siyasal devlet bürokrasisini kendi çıkarlarına bağımlı kılmaya kalkışacağını hesaplamak zorunluydu[25]. Dış politika açısından emperyalist bir saldırı tehlikesi kendini açıkça gösteriyordu. Bazıları bu tehlikeyi küçümsemiş olsalar da[26], emperyalist devletlerin düşmanca tutumları bu tehlikeyi açıkça gösterdi (örneğin İngiltere ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinde olduğu gibi gösterişli davranışlarla da).

Dahası, Sovyetler Birliği'nin zaten varolan tecriti Çan Kay-şek'in 1927 yılındaki darbesi ile daha da şiddetlendi.

Fakat dışardan doğrudan bir savaş tehdidi olmasa da, Sovyet ekonomisinin iç gelişmesi, yalnızca güçlü emperyalist sistemin varlığı nedeniyle büyük sorunlarla karşı karşıyaydı. Zayıf ve aynı zamanda geri bir SSCB, büyük bir çaba harcanmaksızın köşeye sıkıştırılmakla kalmadı, aynı zamanda politik ve ekonomik yönden ezilmek tehlikesiyle karşı karşıya bırakıldı. 1920'de Lenin, Buharin gibi ve onun emperyalizm teorisini yeni bir şekilde vurgulayarak, kapitalist ülkelerin sosyalizm tehdidi karşısında iç çatışmalarına son vermiş ve devrime karşı siyasal-askerî bir "Kutsal İttifak"ta birleşmiş oldukları tezlerini savundu[27]. O zaman Sovyetler

25 O yıllarda devletin kulaklar ve nepmanlarla ilişkisi kötüleşti: 1927-28'e gelindiğinde, şehirlerin yiyecek ihtiyacının karşılanması kasıtlı gecikmelerle ciddi olarak tehdit edilmişti. Bkz. V B. Baykov, age, s. 120; A. Gerschenkron, age, s. 140; Lewin, «L'immediato retroterra della collettivizzazione sovietica», **Giovane critica**, Nr. 21; L. Foa, «Studi e dibattiti sulla collettivizzazione agricola in URSS», **Rivista storica del sociaismo**, Nr. 30, s. 11.

26 Bkz. A. Erlich, **Die Industrialisierungs-debatte in der Sowjetunion 1924-1928**, Frankfurt/M (EVA) 1972; aynı şekilde R. Di Leo, **Operai**..., s. 124 vd.

27 Bkz. Lenin'in Buharin'in kitabına yazdığı kenar notu. Lenin, Buharin'in şu pasajını «trés bien» (çok iyi) diye yorumlamış: «...Eski emperyalist sistemin çöküşü, en sonunda emperya-

Birliği nesnel olarak hâlâ dünyada kapitalizme ve sömürgeciliğe karşı bütün hareketlerin dayanak noktasıydı. O yıllarda daha çok sağ güçlerin yönettiği bütün kapitalist ülkelerin düşman tutumu da bu yüzdendi. Bu ilişkiler değişmediği sürece Sovyetler Birliği'ndeki mengene de gevşetilemezdi. Molotov'un şu açıklaması tamamen doğruydu: «O yıllarda birden çok kez savaş tehdidi ile karşılaşmıştık. Uluslararası pazarın bütün alanlarına yayılmış bulunan ekonomik savaş ise, bize hiçbir zaman bir soluk alma fırsatı bile vermedi.»[28]

Bu bağlamda hızlandırılmış endüstrileşmeye geçişin her şart altında yürütülmesinin zorunluluğu açıklık kazanır. Bu yöndeki girişim, 1928-29 yıllarında, NEP dönemi sonunda merkezî planın ve zorla kollektifleştirmenin kabulü ile başladı. Aynı zamanda, böylece, kapitalizmden temelde farklı olan yeni bir sosyo-ekonomik formasyon da ortaya çıktı. Bu formasyonun belirleyici etkenleri, birinci olarak yıkıma uğrayan bir sivil topluma karşı devletin artan özerkliği, diğeri üretimin hızla gelişmesinin zorlanmasıydı.

3. Sistemin Dinamiği ve Temel Çelişmesi

Sovyet ekonomisinin en önemli niteliklerini bir kez daha gözümüzde canlandıralım

1. Üretim araçları bir sınıfın tümünün mülkiyetinde, o sınıfın tek tek üyelerinin değil.

listlerin dünya ekonomisi alanında işbirliği için gerçekten yeni bir coşku duymalarına yol açtı.» (Yeni baskısı: **Crítica Marxista**, Nr. 4-5, 1967, s. 322) Gerçi burada kelime anlamıyla yalnız ekonomik düzlemde bir işbirliğinden söz ediliyorsa da, emperyalistlerin siyasal-askeri alanda ittifakları elbette bunun mantıkî sonucudur ve Lenin ile Buharin de şüphesiz böyle anlamışlardır. İktisadi işbirliği, doğal olarak daima oligopollerin uluslararası rekabetini uzlaştırmaya aracılık eder; rekabet, kapitalizmin doğrudan doğruya en ileri biçimlerinde dahi değişmez bir unsurdur. Esasen en son 1971'de para sistemindeki krizin kanıtladığı gibi, böyle bir aracılığın sonucu, ancak istikrarsız bir denge olabilir.

28 Aktaran Ronsthein, age, s. 32 (Bölüm I, dipnot 156).

2. Ekonomiyi yöneten merci olarak plan, sermayelerin anarşik olarak rekâbet ettiği bir piyasadan bağımsız.

3. Değişim değerlerinin değil, kullanım değerlerinin genişletilmiş yeniden-üretimi ve yatırım malları sektörünün önceliği.

4. Sistemin aracı ve aynı zamanda amacı olarak insanın insan tarafından sömürülmesi (kuşkusuz tek tek üretim birimleri düzeyinde değil, fakat toplam artı-ürünün bir bölümüne plan aracılığıyla doğrudan sahip olunması yoluyla). Bu plan, kendi hedeflerine ve mantığına göre artı-ürünün bölüşümünü (yatırımlar, ücretler, bürokratların maaşları vb.) de kendi açısından yürütür[29].

5. Son olarak, siyasal ve ekonomik iktidarın merkezîleşmesinin tamamlanması. Böyle bir sistemde hakim sınıf, siyasal önderlik problemleriyle en sıkı şekilde içiçe geçmiş bulunan üretim örgütlerinin problemleri üzerinde kapsamlı bir genel bakışa sahiptir. Örneğin, millî savunmaya yönelik siyasal talep nedeniyle 1930-1940 yıllarında savaş endüstrisinin kuvvetle gelişmesi yönüne doğrudan ve bilinçli olarak sapıldı.

Bu sistemin temel çelişmesi, ilk önce kapitalizminki gibi genel biçimde belirlenebilir: Belli bir gelişme aşamasında üretici güçler üretim ilişkileriyle çatışma içine girerler[30]

29 Örneğin plan gereği zararına üretim yapan bir sektörü yönetmek zorunda olan Sovyet görevlilerinin ayrıcalıkları kısılmaz ve Sovyet ekonomisinin toplam artı-ürününden sağlanır. Bu bölüşümün mantığı kapitalist bölüşümden bütünüyle başka türdedir: Eğer bir kapitalist girişim kendi işletmesiyle kazanç yaratamazsa, kapanmak zorundadır, başka girişimcilerden herhalde hiçbir şey sağlayamaz. Oysa Sovyet sisteminde artı-ürün plana göre hakim bürokratlar arasında belli bir orana göre bölüşülmektedir.

30 Bazı yazarlara göre, bu temel çatışma, genişletilmiş yeniden-üretim yapan bütün antagonist sistemlerde aynı ölçüde tipiktir. Bu konuda bkz. A. Schmidt, **Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx**, Frankfurt/M. (EVA) 1971. Şüphesiz bürokratik kolektivizm de, genişletilmiş yeniden-üretim yapan bir sistemdir ve elbette özel kanuniyetlere tâbidir; üretici güçlerle üre-

Sovyet sisteminde bu çatışma kendine özgü üç biçime bürünür:

1. Birincil ve ikincil endüstri sektörü arasındaki, yani yatırım malları ile tüketim malları üretimleri arasındaki dengesizliğin düzeltilmemesinde.

2. Üretici güçlerin belli bir gelişme aşamasından başlayarak, tüm ekonominin bütün veri ve eğilimlerinin, bürokratik-merkeziyetçi planlamada eşit ölçüde gözönünde tutulmasının açıkça imkânsız olmasında.

3. Özellikle ürünlerin süregiden kötü kalitesinde görülen düşük emek verimliliğinde.

Birincil ve ikincil endüstri sektörleri arasındaki dengesizlik daha önce birçok kez vurgulandı[31]. Kapitalizmde de benzer olaylar ortaya çıkmıştı. Son on yıllarda birincil sektörün ağırlığı önemli ölçüde arttı, çünkü rekabet baskısı ve teknolojik gelişme sürekli olarak endüstri tesislerinin modernleştirilmesini zorluyor[32]. Bununla birlikte, tüketim sektörü kapitalizmde önemini korudu. Ayakkabı yapımının hızlanması için makina tesisleri kurulursa, o zaman ayakkabıların ergeç gerçekten üretilmeleri zorunludur. Ve tüketim malları üretimi herhangi bir nedenle birdenbire durursa, talebin dumura uğramasıyla birlikte yatırım mallarının üretimi de durdurulur. Bu nedenle, özündeki sürekli ücret düşür-

tim ilişkileri arasındaki çatışma da orada özel bir biçim alır. Buna karşılık E. Mandel, Sovyet sisteminin temel çelişmesinin «kapitalist olmayan üretim tarzı ile burjuva bölüşüm normları arasında» olduğu görüşündedir (Marxistische Wirtschaftstheorie, s. 605). Bu görüşe karşı çıkmak gerekir: Eğer «kapitalist olmayan», burada «sosyalist» anlamına geliyorsa, bir kez daha vurgulamalıyız ki, bürokratik kollektivizmin sosyalizmle hiçbir ilgisi yoktur. «Burjuva bölüşüm normlarına» gelince, Sovyet sisteminde kapitalist bölüşüm ilişkileri (ücret ve kâr) bulunmadığını daha önce saptamıştı. Mandel'in tanımı bu nedenle doyurucu değildir.

31 Bkz. J. Kuron, K. Modzelevski, age, Böl. V; benzer şekilde A. Bordiga, L'economic..., s. 165.

32 Bu konuda bkz. Stanovnik, I paesi in via di sviluppo nell' economia mondiale, Milano 1965, s. 49.

me eğilimine rağmen ve tam bu eğilim yüzünden ileri kapitalizm, tüketimi yükseltmek için bir dizi mekanizma geliştirdi: Gerçek ücretleri düşürse de, nominal ücrette sürekli bir yükselişi mümkün kılan enflasyon; doğrudan üretim yapılmayan, fakat salt bir tüketim alanı olan hızla büyüyen bir üçüncül sektörün ("hizmet sektörü") muazzam bir şekilde genişlemesi[33]; kredi ve hisse satış sisteminin olağanüstü yayılması (kitlelerin tüketim yeteneği bu yoldan yapay olarak yükseltilir[34]).

Buna karşılık Sovyet sistemi tamamen farklıdır: Orada birincil sektörün kuvvetle vurgulanması, çoktan beri, tüm gelişmenin devam etmesini ciddi olarak etkileyen bir ölçüye ulaştı. Basit bir sayısal karşılaştırma anlamlı olacaktır: ABD'deki kapitalist sisteme, yatırım malları sektörünü toplam endüstri üretiminin % 18.2'sinden % 55.8'ine çıkarmak için tam bir yüzyıl gerektiği halde; Sovyet ağır endüstrisi, 33 yıl içinde % 39.5'ten % 73.1'e muazzam bir sıçrama yaptı[35]. Bu oran 1960'tan sonra da önemli ölçüde yükselmeye devam etti: 1963'te birincil sektörün toplam endüstri üretimi içindeki payı aşağı yukarı % 81 olarak saptanmıştı ve 1959-1964 döneminde, başlangıç noktası hep çok daha düşük olan ikincil endüstri sektöründeki % 6.6.'lık bir artışa karşılık, birincil sektördeki büyüme oranı % 10.3'tü. 1963'te birincil sek-

33 Buna daha önce R. Hilferding tarafından dikkat çekildi. Bkz. **Finanzkapital**, s. 450 vd. Üçüncü sektör ABD açısından C. Wright Mills tarafından ayrıntılı olarak tahlil edildi: **The White Colars**, Oxford 1951. P. Sweezy'nin makalesine de bkz: «**Marx ed il proletariato**», **Monthly Review** (ed. İtaliana), Nr. 1-2 (1968): Sweezy, «**white collars**»ın (beyaz yakalılar) şehirdeki işgücünün daha şimdiden % 75'ini oluşturduğuna işaret ediyor!

34 Daha 1960'ta Amerikan tüketicilerinin toplam borçları 193.7 milyar dolara yükseldi. Bu rakam toplam gelirin % 46,7' siydi. Beş yıl sonra borçlar 284.8 milyar dolara çıktı. Bu, toplam gelirin % 53.9'unu ifade ediyordu. Bütün rakamlar Sweezy, Huberman'dan, **La controrivoluzione globale**, Torino 1969 (İngilizceden).

35 Bkz. Stanovnik, **age**, s. 49.

törde yatırılan her 13.3 rubleye karşılık, ikinci sektörde ancak 1.9 ruble yatırıldı[36].

Teorik olarak tüketim malları sektörünün birkaç yılda sıfıra indirgenmesine yol açması gereken böyle bir eğilimin rasyonel olmayan özellikler gösterdiği açıktır. Her ne kadar Sovyet ekonomisi, artı-değer gerçekleştirmenin hiçbir problemini tanımıyorsa da, kuşkusuz birincil sektörü ikincil sektörden kopmaksızın geliştirebilir. Nihayet burada da geçerli olan şudur: Eğer tüketim malları yapımı için makina tesisleri kurulursa, o tüketim malları ergeç gerçekten üretilmek zorundadır. Bu olmazsa, o zaman birincil sektörde kullanım değerleri üretimi, israf olsun diye kullanılmayan ya da yetersiz kullanılan "kullanım değerleri" üretmek için yapılacaktır.

Doğallıkla burada ilk önce yalnız soyut ekonomik açıdan anlatılan çelişmeler, kendilerini toplumsal ve siyasal gerginlikler olarak da gösterirler. Sovyet halkı, ülke düşmanlar tarafından kuşatıldığı ve varlığı tehdit edildiği sürece, Stalinist endüstrileşmenin "kahramanlık" çağının yoksunluklarına katlanmaya hazırdı. Ancak aşağı yukarı 1950'den beri bu durum değişti. SSCB, dünyanın ikinci büyük endüstri devleti haline geldi. Nazi Almanyasına karşı zafer ve 1949 Çin Devrimi sayesinde Sovyetler Birliği'ne yönelen emperyalist kuşatma kırıldı. Ayrıca bilimsel-teknolojik alanda önemli başarılar kazanıldı. Böyle bir durumda, hiçbir hakim sınıf, huzursuz olmaksızın ve değişmeksizin altındakilerden en büyük fedakârlıkları talep etmeye devam edemez. Bütün ileri endüstri toplumlarının karmaşık ve duyarlı organizması, baskı gücünün hesaplı reformlarla diyalektik bütünleşmesini ve hükmedilen kitlelere ödünler verilmesini gerektirir. Aksi halde sosyal gerginlikler çok hızlı bir şekilde çekilmez hale gelirdi. Anılan "tüketici grevleri" (bkz. Bölüm I.) açık uyarılardı, kitlelerin uzun süre çekingen kalmaya hazır olmadığının ilk işaretleriydi. Sovyet önderleri, bunun kesinlikle bilincinde olduklarını birçok kez gösterdiler, Stalin'in ölü-

36 Bu veriler için bkz. Notkin, **Recherches internationales a la lumiere du marxisme**, Nr. 56, s. 59-60.

münden sonra Sovyet tüketicilerine, sürekli olarak daha sonra ancak görünüşte yerine getirilen vaadlerde bulundular. Tüketim mallarının üretimi gerçi mutlak olarak yükseldi, fakat sayısal karşılaştırmanın gösterdiği gibi toplam endüstri üretimine oranla düştü.

1960'ların başında tüketim mallarının yetersizliği, en sonunda daha fazla çekilemeyecek bir problem haline geldi. İlk kez, bu problemi bürokratik kollektivizm çerçevesi içinde çözmenin *mümkün* olup olmadığı sorusu ortaya atıldı.

Bugüne kadar bu sorun yalnızca olgusal düzeyde araştırıldı. Yalnız iki Polonyalı tahlilci Kuron ve Modzelewski sorunun ayırıcı niteliklerini göstermeye çalıştılar. Araştırmalarını büyük ölçüde Polonya'daki durumla ilgili olarak yaptılarsa da[37], vardıkları bazı sonuçlar problemin özünün açıklanmasına katkıda bulunuyor. Bölüm V'te şöyle yazıyorlar: «Öyleyse son çözümlemede, çelişmenin, hakim bürokrasinin sınıfsal hedefiyle —üretim için üretim— üretim sürecinde belirleyici rol oynayan ve tüketimini arttırmaya çalışan grupların çıkarları arasında olması söz konusudur. Yoksa sözkonusu olan, plan direktifleri ile kötü endeks seçimi sonucu su yüzüne çıkan karşı-özendiriciler arasındaki çelişme değildir. En sonunda üretimdeki sınıfsal hedef ile tüketim arasındaki çelişme söz konusudur. Bu çelişmelerin nedenleri idarî sistemin hatalı işlemesinde değil, üretim ilişkilerinde aranmalıdır.»

Kuron ve Modzelewski bu sonuçlara birkaç satır önce şunları saptadıktan sonra varıyorlar: «Merkezî bir bünye için herşeyi kararlaştırmak mümkün değildir. Daha da zor olanı, bütün özel direktiflerin yürütülmesini denetlemek ve yönetmektir. Ve bütün yönetici endekslerin yardımıyla dahi bir işletmeyi yirmi değişik bakış açısından ele almak mümkün değildir.»

Başka bir deyişle; ekonominin bütün akışını en başından

37 Özellikle tarımdaki durumla ilgili verileri ve düşünceleri, zorla kollektifleştirmenin Sovyetler Birliği'nden farklı olarak birçok kez kesintiye uğradığı bir duruma dayanıyor.

Başka bir deyişle; ekonominin bütün akışını en başından bir planın kapsamı içine almak mümkün değildir. Her bir planda, arasına tek tek işletme yöneticilerinin "anarşik" insiyatiflerinin girdiği ve bu suretle gerginlik ve zarar yarattığı çatlaklar çıkması zorunludur. İki Polonyalı yoldaş aslında bu yüzeysel betimlemenin ötesine geçemiyorlar. Herşeyi bir plan kapsamı içine almak niçin mümkün değildir? Veya daha doğrusu, plan hiçbir zaman bütün ayrıntıları en başından kapsamadığı halde, nasıl oldu da ekonomide bugüne kadar inkâr edilemeyen bir gelişme sağlayabildi ve bugün hangi nedenlerle bu garantiyi artık veremiyor?

Sistemin başından beri var olan işçi sınıfı muhalefetinin, planın hazırlanmasında değil, ama yalnız yürütülmesinde önemi vardı. Fakat işte bu hazırlık bugün yetersiz gözüküyor; üstelik bu arada işletmeler yalnız "20 değişik bakış açısından" değil, hattâ hepsi tam olarak gözönünde tutulan 30-40 açıdan ele alındığı halde. Planın hazırlanmasında işçi kitlesinin hiçbir etkisi yoktur, çünkü plan yalnızca bürokrasinin çıkarlarına göre şekillendirilir. Gene de Sovyet ekonomisi bu yoldan, 1928 ile, aşağı yukarı 1960 arasında israftan arınmış olmasa da, adetâ inanılmayacak şekilde büyüyebildi. Peki nasıl oldu da tüketim malları sektörü bu büyümeye uygun bir şekilde geliştirilemedi? Bu sorulara yapısal bir tahlille cevap verilmelidir. Sovyet ekonomisinin güncel problemlerinin geçici eksiklikler olup olmadığı ya da gerginliklerin yakın bir gelecekte bütün sistem için dayanılmaz hale gelip gelmeyeceği, ancak bu şekilde incelenebilir.

Planlı ekonominin başlangıcını gözümüzde canlandıralım. Birinci Beş Yıllık Plân ana çizgileriyle henüz çok basit yapılmıştı: Endüstrideki birincil sektöre (ağır endüstri) tam öncelik verilmesiyle birlikte tüketimin bastırılması. Oysa İkinci Beş Yıllık Plânın inşasında, plancılar artık daha çok çeşit veri ve şartı gözönünde tutmak zorundaydılar, çünkü Birinci Planın başarıyla yürütülmesi üretici güçlerin gelişmesine yol açmıştı. Yoksul, tarımsallığı ağır basan bir ülkenin planlanmış endüstrileşmesi, birincil sektör alanında bilinçli olarak sınırlı sayıda endüstri ürününün üretimine yö-

nelmiş olsa da, hemen ilk gelişme adımından sonra özellikle taşımacılık, bakım, depolama ve dağıtım alanlarında, uzmanlaşma ve çeşitleri çoğaltma problemleri çıkar. Yeni endüstri işletmelerinin inşası, kullanılan fabrika tiplerinin en sıkı normlarla belirlenmesi halinde bile, bu fabrikaların daha önce varolan kuruluşlarla ilişkisi problemini ortaya çıkarır. Bilimsel araştırma ve Batı Dünyası ile siyasal-askerî rekâbet, yeni ekonomik dalların geliştirilmesini gerektirir (örneğin elektronik, roket tekniği); böylece ekonominin bütünsel yapısı, herhalde, doğrudan doğruya daha önce yerine getirilmiş plan hedefleri temelinde gittikçe daha çok tabakalı bir hale gelir.

Nasıl olup da planlı ekonominin belli bir gelişme aşamasında, tepesinde kapsamlı bakabilme, muhasebe problemi bulunan bir yığın hesap probleminin ortaya çıktığı böyle açıklanır. Sovyetler Birliği'nde üretici güçlerin bugünkü gelişme düzeyinde, bu problemin artık üstesinden gelinemez, hattâ elektronik bilgisayarlarla bile.

Sovyet üretimini hesaplamak için ne kadar bilgisayar gerekirdi? Bu soru, bugün aşağı yukarı saniyede 30.000 işlem yapan bir milyon yüksek verimli bilgisayarın bütün ayrıntıları içeren ve düzenleyen dev bir matematik model hazırlamak için "uzun yıllar boyu" durmaksızın hesap yapmak zorunda olduğunu hesaplayan Sovyet matematikçileri tarafından gerçekten böyle konmuştur. Bu, en sonunda matematikçilerin kendilerinin de ifade ettiği gibi tam bir ütopya idi[38]. Konunun daha da aydınlanması için eklenmelidir ki, elektronik alanında öncü olan ABD ekonomisi 1968 yılında gerekli asgari kapasitede 50-70 bin elektronik tesis kullandı, hem de ABD 15 yılı aşan bir süreden beri "bilgisayar çağına" gir-

38 A. Levi'deki verilere bkz. **Il potere in Russia**, s. 172; gene Grossman, **Sistemi economici comparati**, Bologna 1969, s. 151 vd. Emin olmak için, kontrol etmesi amacıyla Levi'nin verilerini, ekonomik süreçlerin elektronik hesaplarında yetkili bir uzmana aktardım. Verdiği etraflı bilgi, bu kadar kapsamlı bir sistemin hesaplanması için bir milyonun üzerinde denklem gerektiğini, bunu gerçekleştirmenin ise günümüzde tasavvur edilemeyeceğini ifade ediyordu.

miş olduğu halde. Elektroniğin Sovyetler Birliği'ndeki durumu hakkındaki veriler gerçi çok daha azdır, fakat bu alanda ABD'ye göre önemli ölçüde geri olduğundan kimse şüphe etmez[39]. Problemlerini çözmeleri için bu tür bir kaç milyon tesise ihtiyaçları olan Sovyet plancılarının çıkmazı oldukça canlı biçimde gözönüne getirilebiliyor.

Buna rağmen, inanılmaz olan gerçekleşecek olsaydı ve Sovyet endüstrisi önümüzdeki yıllarda milyonlarca yüksek verimli bilgisayar yapabilseydi bile (tek tek işletmelerin büyüyen merkezkaç eğilimlerini durdurabilmek için her endüstri işçisinin tek tek her el hareketini önceden hesaplamak isteyen her planlama bürokratının rüyasındaki hedef bu olurdu), bunun ne önemi olacaktı? Bu kadar çok yönlü ve karmaşık bir mekanizmanın sürekli olarak işlemek zorunda olacağı açıktır. Böyle bir model ikide bir kuşku konusu yapılıp değiştirilemez. O nedenle bu planlamaya paralel olarak kontrol aygıtının da devasa bir şekilde büyütülmesi ve düzeltilmesi gerekli olurdu. Tek tek her işçinin her el hareketinin *gözaltında tutulması* zorunluydu. Ancak bu verimli olmayan harcamaların tekrar ölçüsüz şekilde yükselmesi anlamına gelecekti. Bilgisayarın yardımıyla derhal bertaraf edilmesi gereken israf (gene şu işlevsizlik), böylece tekrar bacadan içeri girmiş olacaktı[40].

Bu ölçüde kapsamlı ve ayrıntılı bir kontrol ve baskı sistemi, kitlelerin gerekli bütünleşme ve katılımını gerçekten sağlayamazdı; tam tersine sosyal ve siyasal gerginlikleri

39 Veriler, Amerikan profesörü Z. Brzezinsky'nin Espresso' daki 22.3.1970 günlü makalesinden alındı. Brzezinsky orada, 1968 yılında Sovyet ekonomik planlamasında yaklaşık 2000-3500 bilgisayar kullanıldığını, bunun yanında ayrıca askeri planlamanın da bilgisayar kullandığını yazıyor. Sonbahar 1970'te basın, Sovyet yönetimi ile IBM bilgisayar kompleksinin merkezi arasında görüşmeler yapıldığı haberini verdi...

40 Yanlış anlamaları önlemek için, teknolojinin ve özellikle elektroniğin ilke olarak «kötü» olmadığının burada vurgulanması gerekir! Kuşkusuz teknoloji ve elektronik gerçek işçi demokrasisinin yerini hiçbir şekilde tutamaz, fakat sağladığı araçlarla işçi demokrasisini destekleyecektir.

olağanüstü yükseltirdi. Söz gelişi, bugüne kadarki merkezî planın üstelik daha önceden üreticiler arasında şiddetli muhalefet doğurmuş olduğu kırsal alanda ne olurdu? Sistemin ilk dönemlerinde, henüz yapısı bu kadar çok yönlü değilken, bağımlıların —köylülerin, işçilerin, teknisyenlerin— muhalefeti en çok tek tek kayıplara ve israflara neden oluyordu. Ancak, sistem yüksek bir teknolojik karmaşıklık düzeyine ulaşınca, bu muhalefet bir dinamit deposu anlamı kazanır.

Bütün bu ekonomik, teknolojik, matematiksel ve toplumsal-siyasal nedenlerle, bürokratik bir bilgisayar planlaması, saçma bir bilim-kurgudan öte geçemez. 1965'te tek tek işletmelerin kararlarında geniş bir serbestinin zorunluluğunu altını çizerek kabul ettikleri zaman, Sovyet yöneticileri de açıkca bu sonuca varmışlardı.

Toparlayalım: Sovyet planlama bürokrasisinin, üretim sistemini, belirli, açıkça saptanmış ve kapsamlı olarak kolayca gözlenebilir yapılar içinde tutmaya yönelik çeşitli girişimleri, doğrudan doğruya ekonomik başarılar ve bu başarıların belirlediği bütünsel gelişme nedeniyle sonuçsuz kaldı. Bürokratik planlama, yalnızca alınan kararlar göreli olarak daha basit türde olduğu sürece, yani sistemin gelişmesindeki ilk inşa aşamasında gerçekten işleyebilir. Bu ilk aşama geçilince, ekonominin çelişmeleri daha büyük önem kazanır ve sonunda çekilmez hale gelir. Bunun sonucu ise, üretimde uzmanlaşmanın gelişmesi ve merkezî planlama bürokrasisi aracılığıyla kontrol imkânının gittikçe azalmasıdır. Planın kendisi, zamana uymaz hale gelir (anakronizm), üretici güçlere köstek olur.

Bu noktada teorik olarak yalnızca iki ihtimal vardır: Ya planlama bürokrasisinin hesap problemlerinin "otomatik" olarak çözüleceği piyasaya yönelik bir üretime geri dönüş, veya gerçek bir sosyalist ekonomi planlaması.

Bu noktada Çin tecrübesi çok aydınlatıcıdır: Her şeyden önce Çin'in gelişmesinde tüketim, hiçbir zaman Sovyetlerde olduğu gibi bastırılmadı. Tersine, aşağı yukarı 1960'tan sonra

hafif endüstriye geniş bir alan bırakıldı[41]. Elbette Çin'de genel tüketim düzeyi göreli olarak hâlâ düşüktür. Fakat bununla birlikte Sovyet sisteminin yolunu kesen sorunsalın özü anlaşıldı ve başlangıç olarak başarıyla çözüldü. Temel yönelişe ilişkin kararları içeren merkezî planın tek tek üretim yerlerinin geniş özerkliği ile uyumlu hale getirilmesi başarıldı. Aynı zamanda işletmelerde alınan önlemler, kitlelerin derinlemesine siyasallaşması ve siyasal-ekonomik hayata doğrudan katılması sayesinde, merkezî planın temel kararlarına kendi özerklikleri çerçevesi içinde katkıda bulunmayı hedefliyor. Doğallıkla böyle bir sistem ancak gerçek bir işçi demokrasisine dayanırsa işleyebilir: Kitlelerin katılımı, ekonomik eşitlik, kafa ve kol faaliyeti vb. arasındaki sınırların aşılması vb. yani kitlelerin, içeriği, hazırlanışı ve yürütülmesi açısından gerçekte tüm kollektifin hedeflerinden başka birşeyi ifade etmeyen plan hedefleriyle bütünleşmesi[42].

Çin tecrübesi böylece, endüstrileşmemiş ülkelerin perspektiflerinin kaçınılmaz olarak bürokratik kollektivizmin çıkmazına oturmak zorunda olmadığını daha şimdiden kanıtladı. Geleneksel sömürge hakimiyetinden kurtulabilmiş Üçüncü Dünya ülkelerinde hangi gelişme modelinin uygulanacağı, artık teorik tartışmaların konusu olmayıp, bu ülkelerin kendi içlerindeki sınıf mücadelelerinin sonucudur. Sovyet sisteminde kitlelerin katılımı, hiçbir halde düşünülemez; böyle bir katılım bürokrasinin hakimiyeti ile bağdaşmaz. Hakim sınıf bundan böyle de ancak gelişmiş teknolojinin yardımıyla problemlerinin üstesinden gelmeyi deneyebilir; bunu başaramazsa, o zaman sistemin içindeki çelişmeler bütün şiddetiyle patlar. Böyle patlak veren bir krizde, doğrudan üreti-

41 Bu konuda bkz. C. Bettelheim ve diğerleri, **Der Aufbau des Sozialismus in China**, München (Trikont) 1969, s. 37 vd.

42 Gene bkz. Bettelheim, **Aufbau...**, s. 53 vd.; Maccio, «Partito, tecnici e classe, operaia nella rivoluzione Cinese», **Giovane critica**, Nr. 21, s. 81 vd.; Sweezy, Huberman, «Capire la rivoluzione culturale» (Kültür Devrimini Doğru Anlamak), **Monthly Review**, (ed. It.), Nr. 4/1968, s. 3 vd.; K. S. Karol, **La guerriglia al potere**, Milano (Mondadori) 1970, s. 449 vd.

cinin, sistemin başından beri varolan ve örtülü ifadesini süregiden düşük emek verimliliğinde bulan gizli muhalefeti, teknik işletme yöneticilerinin gene zengin gelenekleri olan muhalefetiyle birleşerek[43], sonunda, sistemi havaya uçuracak aktif etkiye ulaşabilecektir. İlkönce yalnızca israf ya da basit bir şekilde ekonomik ilerlemenin bedeli olarak görünen husus, bu yeni bağlamda aşılmaz bir engel haline gelir.

Sonuç olarak, sistemin temel çelişmesi ifadesini planın amaçladığı endüstriyel gelişme ile uzmanlaşma zorunluluğu ve üretimin tüketim malları sektörüne genişlemesi arasındaki çatışmada bulur. Bu çatışma, bürokratik kollektivizm sisteminde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki genel çelişmeye dayanan özel bir biçimdir. Sistemin diğer işlevsel bozuklukları bu merkezî çelişmeden kaynaklanırlar.

4. Plan İle Tek Tek İşletmelerin Merkezkaç Eğilimleri Arasındaki Çatışma

Bürokratik plan sisteminde, özellikle işletme yöneticileri ve teknik direktörler gibi planın gerçekleşmesine açıkça karşıt durumda olan belirli çıkar grupları oluşur. Bunlarla birlikte, gruplara özgü çıkarları "bilimsel düzeyde" ifade eden bir "yeni ekonomi" teorisi de gelişir.

Bu toplumsal grup, doğuşunu, elbette kendisi tarafından değil, fakat siyasal merkezî bürokrasi tarafından belirlenen ve dolayısıyla yön gösterici kararlarında hakim bürokrasinin özel sınıf çıkarlarını izleyen plan sistemine borçludur. İşletmelerin teknik yöneticileri için plan, bu nedenle, onları karar yetkilerinden ve çıkarlarından yoksun bırakan yabancı bir mercidir; buna rağmen, eğer bizzat kendi sosyal varlıkları üzerinde kumara oturmak istemiyorlarsa, yasa biçiminde karşılarına çıkan plan hedeflerini her şart altında yerine getirmek zorundadırlar. Yüksek derecede merkezîleşmiş plan içinde böylece antagonist bir çelişme ortaya çıkar[44].

43 Bu konuda ilerki bölümlere bkz.

44 İşletme yöneticileri ile bürokrasi arasındaki çatışma bir-

Sovyetler Birliği'ndeki bilimsel literatür, bu çelişmenin etkilerini gösteren işaretlerle doludur. Eğer plan örneğin arzulanan traktör üretim miktarını ağırlık ölçüleriyle ifade ediyorsa (şu kadar bin ton), aşırı ağırlıkta ve bunun sonucu olarak da kullanışsız traktörler yapılmaktadır. Aynı olay, planda ifade edilen toplam ağırlık verilerine göre çok ağır imal edilen çok sayıda başka ürün için de sözkonusudur: Lambalar, tekerlekler, çiviler, kağıt vb, fazla kumaşla yapılan giysiler —Sovyetler Birliği'nde mantoların uzunluğu ve ayakkabıların büyüklüğü meşhurdur—, çok mumlu lambalar ve Sovyet literatüründe sık sık belirtilen buna benzer bütün örnekler, daima işletme yöneticilerinin, soyut plan normlarını mümkün olduğu kadar tam olarak ve aynı zamanda da, mümkün olduğu kadar düşük giderle yerine getirmedeki çıkarlarından kaynaklanır. Ölçme birimleri bir sonraki planda düzeltilince, bu kez yeni bir israf çıkar. Örneğin plancılar, anlamsız ağırlıkta çivi imaline son vermek için, çivi üretimini ton olarak değil, fakat tane olarak belirleyince, bu kez de kullanım amacına en az eskisi kadar aykırı, aşırı küçük, kolay kırılan çiviler imal edilir[45]. Doğallıkla, bu tür üretim yöntemleri yüzünden çeşitli endüstri işletmeleri arasında da çelişmeler doğar; ürünlerini kötü işleyerek plan rakkamlarına ulaşan verici işletme, malı işlemeye devam edecek alıcı işletmeye zarar verir vb. Bu tür rekâbet kuşkusuz kapitalizmde görülen işletmeler arası rekabetle özdeşleştirilemez, çünkü bu rekabetin nedenleri piyasa sisteminde ve kâr çabasın-

çok kez parça parça açıklandı. Örneğin bkz. P. Nette, **Le bilan de l'URSS**, s. 254; O. K. Antonov, **La pianificazione**, s. 62 vd.; Cafagna, **L'economia dell'Unione Sovietica**, s. 107 vd; A. Gerschenkron, **Economic Backwardness**, s. 290 vd. Sovyet ekonomisinin, ancak işletme yöneticileri daha geniş özerklik kazanırsa varlığını sürdürebileceği görüşü sık sık savunuluyor. Bkz. A. Levi, **Il potere...**, s. 168; G. Boffa, **age**, s. 206 vd. R. Aron, **La lutte...**, s. 27 vd.; O. K Antonov, **age**. s. 132 vd.

45 Bkz. A. Nove, **Was Stalin Really Necessary?**, s. 80; O. K. Antonov'un bildirdiği çok sayıda olayın bir kesimi gerçekten de gariptir, **age**, s. 132 vd.

da değil, fakat Sovyet ekonomisinin kendine özgü işlev bozukluklarında yatmaktadır.

Yüksek derecede merkezileşmiş bir plan sistemi, en iyi bir şekilde örgütlenseydi dahi, hiçbir zaman bütün ayrıntıları israfa meydan vermeyecek şekilde düzenleyemezdi. Tek tek işletme yönetimlerine planın gerçekleştirilmesinde gene belli bir hareket alanı kalırdı. Plan gerçekten tüm toplumun çıkarlarını ifade etmediği ve bu yüzden tek tek işletmelerle bütünleşemediği sürece israflar kaçınılmaz olarak devam eder. Burada, bizim bürokratik sınıf hakimiyeti ve üretim araçları üzerinde bürokratik mülkiyet tezlerimizin sağlam olmadığı, çünkü gerçekten de, kullanılmasıyla tüm ekonomiye ağır zararlar verebilecek önemli bir toplumsal-ekonomik iktidarın, açıkça işletme yöneticilerinin elinde toplanmış olduğunun görüldüğü itirazı yöneltilebilir. Bu itiraza göre, madem üretim araçları üzerindeki tasarruf kudretinin gerçek sahipleri "menecerler" değildir, o zaman bu, gerçekten de Sovyet sisteminin, özünde kapitalizmin maskelenmiş bir biçimi olduğunu ifade etmeyecek midir?

Böyle bir anlayış tamamen yanlıştır. Kısmen büyük israflara rağmen, bürokrasinin iktidar araçları, ekonomik gidişi kendi bildiği gibi yönetmesine yetecek kadar büyüktür. İsraflar, yapılarını hemen tehdit etmeksizin, er geç diğer antagonist sistemlerde de az ya da çok ortaya çıkarlar. İtirazda öne sürülenin tersine, Sovyet işletme yöneticilerinin davranışı, tam da, üretim araçları üzerinde mülkiyeti olmayan, fakat güncel biçimiyle üretim aygıtına bağlı olan, amaçlarına ve öz çıkarlarına ancak karar sisteminin —burada bürokratik olarak yönetilen planlı ekonomi— boşluklarından yararlanarak ulaşabilen bir toplumsal grubun davranışıdır.

İşletme yöneticilerinin doğrudan çıkarları, isterse bu başarı tüm ekonominin çıkarlarına karşı olsun, "kendi" işletmesinin başarısına sıkıca bağlıdır. Bu nedenle onlar, kendilerine özgü, özünde partikülarist çıkarlar, konumlar ve bilinç durumları geliştirirler. Böyle bir toplumsal tabaka, ideal ekonomiyi mümkün olan en yüksek kâr için mücadele halindeki çok sayıda sermayenin anarşik rekabeti temeline da-

yanan, kapitalist ve piyasa yönelimli ekonomi düzeninde görmek zorundadır. Bu nedenlerle işletme yöneticilerinin talepleri, 1962'de ilk kez Prof. Liberman'ın teorileriyle derli toplu ve açık bir şekilde ifade olunduğu üzere, Kuron ve Modzelewski'nin sandıkları gibi[46], tüketim imkânlarının genişletilmesi ve düzeltilmesi üzerinde değil, fakat kendi iktidarlarını inşa etmek, yani en sonunda bürokrasinin mülksüzleştirilmesi ve kapitalizmin geri getirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştı.

Bürokrasinin bu tür talepler açısından karşılaşmış göründüğü seçenekler açıktı. Ya onları geri çevirecek ve o zaman toplam üretimin hızlanan büyümesi yanında buna uygun olarak büyüyen bir değer kaybını (üretimin düşen kalitesi biçiminde) beklemek zorunda kalacaktı, veya taleplere boyun eğip piyasa ilkesini dikkatli bir şekilde geri getirmeye başlayacaktı. İkinci çözüm, gerçekten problemleri geçici olarak daha hızlı ortadan kaldıracak gibiydi; yalnız soyut olarak normları yerine getirmek için üretilen, hiç kullanılmayan ya da kullanılamayan malların üretimi piyasadaki rekabet baskısıyla çok hızlı bertaraf edilebilirdi. Ancak hakim bürokrasinin bu çözüm için ödemek zorunda olduğu bedel çok yüksekti: Planın en yüksek merci olmaktan çıkarılması ve böylece ekonomik iktidarın fabrika müdürlerine verilmesi. Ve bu, gerçekten de bürokrasinin mülksüzleştirilmesi ve kapitalizmin geri getirilmesi anlamına gelirdi.

Böyle tek yönlü bir seçeneğin, düşünülebilen her durumda, kesinlikle biricik seçenek olması gerekmediğini, gene Çin tecrübesi öğretiyor. Orada tek tek işletme birimlerinin, işçilerin çıkarına ve katılımına dayanan kapsamlı bir üretim örgütlenmesi ile bütünleştirilebilmesi anlamında sosyalist planlı ekonominin geliştirilmesi başarıya ulaştı. İşçilerin bu katılımını belirleyen eşitlik ilkesidir: El ve kafa emeği arasındaki ayrılık ortadan kaldırılmalıdır[47].

46 Bkz. Kuron, Modzelewski, age, Böl. V.

47 Bu konuda çok geniş olan literatür içinden, daha önce anılan, özellikle C. Bettelheim ve diğerleri'nin çalışmaları dışın-

Çin'in planlı ekonomisi kesinlikle sıkı bir biçimde merkezîleşmiştir, bununla birlikte olağanüstü güçlü bir taban insiyatifiyle diyalektik ilişki içindedir[48]. Bu bağlantının bir siyasal istikrarsızlık döneminin ortasındaki en son başarıları

da şu eserler belirtilebilir: E. Collotti-Pischel, **La cina rivoluzionaria**, Torino (Einaudi) 1968; Edgar Snow, **Roter Stern über China** (Çin Üzerinde Kızıl Yıldız), Darmstadt (Marz) 1969; E. Massi, **Die chinesische Herausforderung**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 17) 1970, aynı yazar, «Linee di storia del Partito Comunista Cinese», **Giovane critica**, Nr. 18, s. 42 vd; K. S. Karol, **La Chine de Mao**, Paris (Ed. Laffont) 1968; aynı yazar, **La guerriglia al potere**, Milano (Mondadori) 1970; Sylos-Labini, **Economie capitalistiche ed economie pianificate**, Bari (Laterza) 1960, s. 204 vd; J. Schickel, **Grosse Mauer, grosse Methode**, Stuttgart (Klett) 1968; C. Bettelheim, «Due tipi di accumulazione», **Il Manifesto**, Nr. 5 (1970), s. 40 vd; Kültür Devrimi konusunda Huberman ve Sweezy'nin 42. dipnotta anılan makaleleri dışında özellikle bkz.: Salvati, «Rivoluzione culturale e partecipazione politica», **Classe e Stato**, Nr. 3. s. 104 vd; F. Stame ve diğerleri, **Die Dialektik von Partei und Massen in der chinesischen Theorie** (Classe e Stato'nun aynı sayısındaki giriş makalesinin çevirisi), Berlin (Merve, IMD 20) 1971; Hinton, «Franshen e la rivoluzione culturale», **Quaderni piacentini**, Nr. 38 (1969), s. 166 vd.; E. Collotti-Pischel, «La rivoluzione culturale cinese», **Problemi del Socialismo**, Nr. 38, s. 3 vd; yazar topluluğu, «La rivoluzione culturale all'universita di Pechino», **Monthly Review** (ed. Ital.), Nr. 8-9 (1969), s. 1 vd.; Lisa Foa ve Rossana Rossanda'nın **Il Manifesto**'nun 5,6,7,8/1970. sayılarında çıkan seçkin makaleleri de özellikle önemli (Almancası: **R. Rossanda, Der Marxismus von Mao Tse-tung**, Berlin, Merve, IMD 17, 1971). Çin'den en yeni raporlar: L. Foa, «Tornando da un viaggio in Cina», **Giovane critica**, Nr. 25 (1971), s. 52 vd.; J. Myrdal, **Bericht aus einem chinesischen Dorf** (Bir Çin Köyünden Rapor), (dtv 591); aynı şekilde K.S. Karol'un röportaj ve değerlendirmeleri (Ekim 1971'de günlük **Il Manifesto** gazetesinin çeşitli sayılarında yayınlandı.) [Daha sonra: Bettelheim ve diğerleri, **China 1972**, Berlin (Wagenbach, Rotbuch 41) 1972 Almancaya çeviren.]

48 Bkz. C. Bettelheim ve diğerleri. **Aufbau des Sozialismus...**, s. 28 vd.

bu arada öğrenildi. İngiliz ekonomisti *Joan Robinson* bu konuda şöyle yazıyor «İşçilerin kendileri üretimi yükseltmek istedikleri ve bu arada üretim fazlası sonucunda işyerini kaybetme kaygısı duymaları için hiçbir neden olmaksızın, üretimi yükseltmenin en iyi yöntemleri konusunda mühendislerle anlaştıkları zaman ulaşılan üretim hacmini, en başarılı kapitalist fabrika direktörü dahi tasavvur edemezdi.»[49] Elbette kapitalizmde böyle bir tasavvur yalnızca bir ütopya olurdu, Çin'de ise Joan Robinson'dan başkalarının da saptadıkları gibi, gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında, Çin ekonomisinin, genel gelişme düzeyine göre olağanüstü yüksek olan emek verimliliği ve ürünlerinin seçkin kalitesi de biliniyor; tıpkı Sovyet ekonomisindeki bunun zıddı gelişmenin bilindiği gibi[50]. Çin kitlelerinin yüksek politikleşme düzeyi ve aktif katılımları, kullanılamayan çivi ya da kullanışsız traktör imal ettiren her işletme yöneticisini çok zor durumda bırakacaktır[51]. Çin tecrübesi, kitlelerin üretim örgütlenmesi sürecine özgür, bilinçli ve örgütlü katılımının, sosyalizmin inşası için, yeri doldurulamayan bir üretici güç olduğunu kanıtlamıştır.

49 J. Robinson, **Larivoluzione culturale**, Bari (Laterza) 1970, s. 36.

50 K.S. Karol, Çin'de «Büyük İleri Atılım» tecrübesinden (1958) sonra ekstansif, yani niceliksel gelişmeden; üretimin yalnız miktarındansa içeriğine öncelik verilen entansif, niteliksel bir ekonomik gelişmeye geçildiğini ortaya koydu (**La Chine de Mao**, Paris, 1968). Bu önemli değişiklikten önce, işletme müdürlerinin israfları işçilerin bağımsız girişimleri ile sınırlandı. Bkz. Maccio, «Partito, tecnici e classe operaia nella rivoluzione cinese».**Giovane critica**, Nr. 21, s. 90 vd.

Ayrıca C. Bettelheim, Çin üretim sisteminde tüketicilerin çıkarlarının önemle dikkate alındığını vurguluyor (**Der Aufbau**... s. 37 vd).

51 Çin fabrikalarındaki fikirler konusunda bkz. Sweezy, Huberman,**Capire la rivoluzione culturale**, (dipnot 42). Gene bir FIAT işçisinin Çin gezisi raporu için bkz. **Il Manifesto** (günlük gazete), 25.5.1971, Almancası **Die Dialektik von Partei und Massen in der chinesischen Theorie**, Berlin (Merve, IMD 20) 1971, s. 27 vd.

5. Çözülemeyen Düşük Emek Verimliliği Problemi

Sovyet plan sisteminin yukarıda anlatılan rasyonel olmayan yanları, bürokratik kollektivizmin sınıf karakterinin ifadesidir. Sistem, toplumun diğer kesimlerinin temsilcileri ile bütünleşmeksizin, yalnız dar bir sınıfın ihtiyaçlarına uyduğu için, o kesimler, hakim bürokrasinin grup bencilliğine kendi bencillikleri ile cevap veriyorlar. Bu hiç kuşkusuz yalnız işletme yöneticileri tabakası için değil, bürokrasinin mihrabı önünde kendini kurban etmeye yatkın olmayan işçi sınıfı için de geçerlidir.

İşçilerin direnişi, gerçekten de yalnız niteliksel değil, niceliksel olarak da düşük emek verimliliğinde kendisini gösteriyor[52]. Sovyet istatistikleri gerçi bu noktada pek yeterli değildir (elbette rastlantı değil), fakat gene de problemi yansıtırlar. Emek verimliliği beklenenden düşük kaldığı için, Kruşçev'in Yedi Yıllık Planının, büyük ölçüde başarısızlığa uğradığı da artık saklanmıyor.

Verimlilik iki önemli şarta dayanır: Biri üretim araçlarının mükemmelliği ve niceliği, diğeri işgücünün kalitesi ve işçilerin üretim hedeflerinin belirlenmesine ve gerçekleştirilmesine katılımı. Bu iki unsurdan birincisinin eksikliği yüzünden Sovyet planlı ekonomisi, bilindiği üzere uzun bir dönem boyunca işgücünün entansiften çok ekstansif sömürüsüne dayandı[53]. Bunun nedenleri çok açıktı: Gerekli makinalar ekonomik bakımdan geri olan ülke içinde üretilemediği gibi, SSCB'nin politik-ekonomik durumu yüzünden dışardan da

52 Sovyet işletme müdürü O. K. Antonov, anlamsız talimatlara göre tuğla boşaltması gereken ve bu yüzden çok hızlı çalışarak çok sayıda tuğlayı kıran iki genç işçinin başından geçen tipik olayı anlatır. Antonov şu yorumu yapar: «Davranışlarında zaptettikleri öfke dile gelir. Sanki şöyle söylerler: Eğer bize akıllıca iş yaptırmak istemiyorsanız, eğer daha hızlı çalışmamızı istiyorsanız; buyrun, işte tuğlalarınız, kimse duymadan kırılıp gidecekler!» (age, s. 64 ve 120 vd.)

53 Bkz. D'Angelo, Paladini, **age**, s. 26; benzer şekilde E. Mandel, **Marxistische Wirtschaftstheorie**, s. 633 vd.

alınamadı. Böylece Kruşçev'in Yedi Yıllık Planında öngörülen "otomasyonda atılım", büyük ölçüde istenen sonuçları getirmedi[54].

Stalin'in ölümünden sonra plancıların önüne, kitlenin tüketiminin yükseltilmesini hedefleyen bir reform politikası problemi çıktı. Ancak bu, o güne kadarki ekonomik sistem çerçevesi içinde mümkün değildi ve endüstrinin teknik açıdan modernleştirilmesi ihtiyacı, öncelikle birincil endüstri sektörünün bir kez daha genişletilmesi anlamına geliyordu. Bunun sonucu olarak planlama bürokrasisi, Malenkov'un ve daha sonra Kruşçev'in tüketimi yükseltme yönündeki açıklamalarını dikkate almadı ve o zamana kadarki yolunu terk etmedi.

Bununla birlikte, önde gelen kapitalist ekonomilerin üre-

54 Bkz. D'Angelo, Paladini, loc, cit. Bu iki yazarın sunduğu veriler, ABD ile karşılaştırılırsa, Sovyet endüstrisinin süregelen teknik geriliğini gösteriyor. Bu durumu, o zaman Sovyet işletmelerindeki makinalaşmayı abartan F. Pollock gibi yazarlar da gözden kaçırdılar [Automation, Frank f. Beitr. z. Soziologie, c. 5, Frankfurt/M. (EVA)].

Ancak gerçekten Sovyet planlaması, doğrudan Stalin zamanından devraldığı bir teknolojik gerilik içinde çalışmak zorundaydı. Bürokrasinin gözüyle bakılırsa, kitlenin tüketiminin sınırlandırılmaya devam edilmesi ve endüstrideki birincil sektörün yeniden tahrik edilmesi yoluyla problemin üstesinden gelinebilirdi. Gerçekten bu yönde bir deneme de yapıldı (Bkz. Bölüm II, Kısım 3). Bu deneme, kitlelerin hayat düzeyindeki mutlak bir düşüşe katlanmayacağını elbette hemen gösterdi. Ancak birincil sektördeki üretim temposunu yükseltip, ikincil sektörde aynı şeyi yapmamak suretiyle, o kadar kolay anlaşılmayan göreli bir düşüş gerçekleştirmek mümkündü. Sovyet ekonomisinin, başlangıç aşamasında doğrudan doğruya teknolojik gerilik yüzünden hangi güçlüklerin üstesinden gelmek zorunda kaldığı, esasen başka verilerden de anlaşılıyor: Marie-L. Lavigne, Sovyet endüstri tesislerinin amortismanlarının son derece düşük olduğunu gösteriyor. Verdiği bilgilere göre, tesisin kendisini amortize etmesi için bazı hallerde 43 yıllık bir zaman öngörülüyor (**Le capital dans l'economie sovietique**, s. 216 vd. ve s. 220).

tim düzeyiyle arada önemli bir mesafe kalmaya devam etti. Teknolojinin uygun bir şekilde modernleşmesi, ilk önce özellikle yüksek kalitede ürünler gerektirirdi. Ancak Sovyetler Birliği'nde, yatırım malları sektöründe bile önemli ölçüde eksik olan buydu. Çünkü işçiler iktidardan —veya kabul edilebilir ücretlerden ve tüketim imkânlarından bile— yoksun bırakıldıkları sürece, üretim hedeflerine katılımları sağlanamaz.

Emek verimliliğinin her iki şartı sımsıkı biribirine bağlıdır. Nesnel ve öznel etkenler karşılıklı olarak birbirlerini koşullandırırlar: Bir yandan kullanılan aramalların düşük kalitesi üretim düzeyini düşürür; diğer yandan da işçilerin üretim sistemiyle bütünleşmesindeki zayıflık, onların kendi emeklerinin sonuçlarına ilgisiz kalmalarını belirler. Böylece emek verimliliğindeki göreli düşüklük niceliksel ve niteliksel olarak devam eder. Ve plan sistemi, bütün çabaların birincil sektörde yoğunlaştırılmasına rağmen, üretim tesislerinin teknolojilerinde yeterli bir modernleşme hedefine erişemez. Buna ek olarak, Sovyet eğitiminin, bu arada ABD'nin iki katı kadar mühendis ve yaklaşık 30-40 katı teknisyen yetiştirdiği gözönüne getirilirse, gerçek durumun ne kadar ciddi olduğu açıkça belli olur[55]. Bu durum karşısında, teknolojinin ve ekonominin etkinliğinin genel olarak yayılması konusunda yüksek bir sonuç beklenebilirdi. Ve üretici güçlerin daha bir kaç on yıl önce ilkel bir tarım ekonomisi düzeyinde olduğu düşünülürse, bu açıdan Sovyetlerdeki ilerleme gerçekten muazzamdır. Gene de uzay yolculuklarındaki en son Sovyet başarılarına sık sık işaret edilmesi, teknolojik bilgilerin sivil hayat alanında göreli olarak az etkide bulunduğu konusunda yanıltıcı olamaz.

Bunun nedenleri, yalnız endüstrileşmenin genel zorluklarında değil, fakat çok daha derinlerde yatar. Sovyet işçisi, işletmenin "kendisine ait" olmadığını, plan hedeflerinin ken-

55 Bkz. Fr. Pollock, **Automation** (bir önceki dipnot); A. Maddison, ortalama Sovyet eğitim düzeyinin, daha 1962 yılında örneğin İngilizlerinkinden önemli ölçüde yüksek olduğunu belgeliyor (**Le realizzioni** ... s. 181).

di katılımı olmaksızın ortaya çıktığını fark edince, bu hedeflere karşı tam bir kayıtsızlık ve plana karşı bir yabancılık duygusu geliştirir. İşçilerde bu şekilde oluşan pasif direnme biçimleri nesnel olarak işletme yöneticilerinin yıkıcı faaliyetleriyle birleşir. Eğer düşük kullanım değerleri olan endüstri ürünleri (örneğin kullanışsız traktörler vb.), imal edilebiliyorsa bunun nedeni, yalnız "menecerlerin" plandaki soyut ölçme birimlerini kendi çıkarlarına göre kullanacak şekilde anlamaları değil, aynı zamanda işçilerin Sovyet sisteminde gerçekten yalnız bürokrasinin çıkarına hizmet eden yüksek değerde mallar üretmede hiçbir çıkar geliştirememiş olmalarıdır. İşçilerin protestocu tutumları, yalnız onların daha yüksek hayat düzeyi taleplerinin ifadesi olarak yorumlanamaz[56]. Bu tutum Sovyet sisteminin çerçevesi içinde de olsa, daha çok sisteme karşı kayıtsızlık ve protesto olarak kavranmalıdır. İşçi, "yedek işgücü ordusu" bulunmayan, tersine işgücüne büyük bir ihtiyaç olan bir sistemde işten atılamayacağını bilir. Bu şartlar altında iktidardan, özgürlükten ve kabul edilebilir bir hayat düzeyinden uzak tutulunca, o da buna böyle düzensiz ve kötü verimle muhalefet eder.

Böylece doğal olarak gergin ve baskılı bir iklim oluşur. Ne var ki, bu sistemde işçilere karşı açık baskı ancak sınırlı olarak uygulanabilir. Emek verimliliğini yükseltmek için bütün çabalara rağmen, plancılar, en sonunda göreli olarak düşük bir çalışma temposuyla uzlaşmak ve bundan ileri gelen düşük emek verimliliğini hesaba katmak zorunda göründüler[57]. Çünkü onların, işçilere, büyümekte olan, tam istihdam halindeki bir piyasa ekonomisi çerçevesi içinde olağan olan

56 Kuron ve Modzelewski, böyle yorumluyorlar (age, Bölüm V).

57 Sovyet emek verimliliğinin yüksekliği konusundaki niceliksel verilerle ilgili olarak, A. Maddison'da Sovyetleri tutan rakamlar var (age, s. 170). Maddison, 1960 yılında Batı Avrupa'daki verimliliğin üçte ikisine ve ABD'dekinin yaklaşık üçte birine ulaşılmış olduğunu söylüyor. Ancak bu sayılar, ürünün kalitesindeki hesap edilemeyen farkları dikkate almaksızın, yalnız niceliği ifade ediyor.

en azından ücret arttırma ödününü vermeleri mümkün değildi[58]. Yanlış anlamalardan kaçınmak için, işçilerin kapitalizmde de doğallıkla ne iktidara, ne özgürlüğe, ne de yalnızca kabul edilebilir bir hayat düzeyine sahip oldukları burada açıkça konmalıdır. Ve arada şiddetli sosyal gerginlik anlarında, talep edilen yoğunlukta çalışmaktan baltalayıcı şekilde kaçınmak gibi olaylar (örneğin planlı "hastalık izinleri" vb. biçiminde) olduğu da bilinir. Ancak gelişmiş kapitalizm, Sovyet sisteminden farklı olarak, hem daha büyük baskı yöntemleri (işsizlik tehdidi) hem de daha ince bütünleştirme yöntemleri (fiyat yükseltmeleriyle hemen geri alınan aldatıcı ücret arttırmalar ve özellikle tüketim arzularının yönlendirilmesi yoluyla tüketim ihtiyaçlarının görünüşte giderilmesi) kullanır. Bunlarla karşılaştırılabilir yöntemleri, bürokratik kollektivizm sistemi henüz yaratamamıştır. Onun işçi sınıfına vermek zorunda kaldığı ödünler daha az sahtedir. Örneğin Sovyet endüstrisinde ortalama iş günü 1958'den beri hemen hemen bütün endüstri ülkelerindekinden daha kısadır; çünkü ekonomi plancıları, tüketimin yükseltilmesi talebini serbest zamanı arttırarak karşılayabileceklerini umdular. Böylece onlar için şüphesiz yeni güçlükler doğdu. Bir kere işçileri sistemle bütünleştirmeyi başaramadılar; öte yandan iş zamanının azaltılması, onlar açısından, sistemin "barış içinde bir arada yaşama" sloganı altında yürüttüğü kapitalizmle ekonomik yarışı kazanma şansını azalttı.

İşçilerin bugünkü pasif direnişlerine siyasal yönden çok büyük önem verilmesi kuşkusuz yanlış olurdu. Protestoların ifade tarzları ve biçimleri henüz epey zayıftır. İşletme yöneticileri tabakası, önüne daha şimdiden göreli olarak açık bir siyasal hedef — kapitalizmin geri getirilmesi — koyduğu hal-

58 Betimlenen durum, 1965 reformları öncesiyle ilgilidir. Bu reformlarla birlikte ve onlar aracılığıyla çalışma ritmi yeniden yükseltilecekti. Bu ise, bir kez daha işçilerin bugüne kadarki anlayışlarıyla, onların sisteme ilgisizliğiyle çelişiyor. SSCB'nin gelecekteki gelişmesi, önemli ölçüde doğrudan doğruya Sovyet proletaryasının büyük reformlara nasıl tepki göstereceğine bağlı olabilir.

de, işçi sınıfı henüz kendi siyasal anlayışını berraklaştırmaya girişememiştir. Bu yüzden işçi sınıfı, öznel olarak büsbütün teknokratların maiyetinde bulunmasa da, nesnel olarak onların sisteme yönelttiği saldırıyı güçlendiriyor. İşletme yöneticileri ayrıcalıklı durumları ve fazla yüksek olmayan sayıları nedeniyle, siyasal örgütlenmelerini işçi kitleleri için geçmişte ve bugün mümkün olandan çok daha hızlı ve kolay gerçekleştirebildiler. İşletme yöneticileri daha bugünden berrak bir şekilde tasarlanmış konumları olan bir tür muhalefet partisini temsil ettikleri halde, işçi sınıfının siyasal örgütlenme süreci, Sovyetler Birliği şartlarında hâlâ önemli güçlüklerle karşılaşmaktadır.

6. Köylü Sorunu

Bolşeviklerin ve daha sonra Sovyet iktidarının tarihi, önemli ölçüde köylü kitleleri ile gergin ilişkilerin tarihidir. Kırsal alandaki Bolşevik politikasının esasları 1913 yılında Lenin tarafından bir yazı dizisinde özetlendi; onun bütün halefleri bu esaslara dayanmışlardır[59]. Rus devrimcilerinin tahlili kalın çizgileriyle şöyleydi : Sermayenin merkezîleşmesi süreci kırsal alanda özellikle daha çelişmeli bir tarzda ilerler. Az sayıda büyük kapitalist tarım işletmesi, çok sayıda küçük çiftlikle çevrilidir. Bu çiftliklerin toprağı o kadar azdır ki, sahipleri ancak yılın bir bölümünde, kapitalist büyük mülkiyette gündelikçi olarak çalıştıkları zaman yaşayabilirler. Tarımsal kapitalizm, büyük işletmeyle küçük aile çiftliği arasındaki bu zıtlıktan, küçük köylüyü bir yandan ücretli işçi olarak sömürerek, öte yandan onu küçük mülküne bağlayarak ve böylece onun geleneksel mülkiyet ideolojisini canlı tutarak bilinçli bir şekilde yararlanır. Bu nedenle küçük köylü, gerçi gündelikçi karakteri dolayısıyla yarı-proleterdir, fakat diğer yönden, bağımsız köylü karakteri dolayısıyla üretim aracı sahibidir ve bu yüzden kent proletaryasının ve Bolşeviklerin toplumsal ve siyasal açıdan

59 Bkz. Lenin, Werke, c. 18 ve 19.

güvenilmez bir müttefikidir. Bu ara konum, ayrıca köylünün sosyal-devrimcilerin küçük burjuva propagandasına açık olmaları nedeniyle de kanıtlanabilir görünüyordu.

Çin Devriminin tecrübesi bugün göstermektedir ki, Lenin'in köylü sorununa ilişkin tahlili henüz yeterince belirginleşmemişti ve köylüler ile proletarya devrimi arasındaki ilişkilerin genel bir teorisi şeklinde genelleştirilemezdi[60]

60 Çin tecrübesi, köylü kitlelerinin, proletaryanın yalnız tâbi durumda olan, güvenilmez bir müttefiki işlevi görmeyip, kesinlikle devrimde bağımsız ve merkezî bir itici güç oluşturabileceğini kanıtlar. Gelişmiş kapitalist ülkelerde köylülerin siyasal perspektifleri sorunu, daha kesin bir araştırmayı gerektiriyordu. Klasik Leninist konum, buralarda da probleme uymuyor. Tarım gündelikçilerinin her yönden «proletaryanın» kesimleri olduklarını kimse tartışmaz. Elbette «yarı-proleter» küçük köylülerin geniş tabakaları da kapitalist merkezileşme sürecinin ürekli baskısı altındadırlar. Bu baskı, özellikle gelişmemiş durumda tutulan ülkelerde, kendisini en ağır emperyalist sömürü biçiminde açıkça gösterir. Bu şartlar altında, tarım üreticilerinin nesnel çıkarları, gittikçe daha ütopik hale gelen küçük özel mülkiyetin inşasından çok anti-kapitalist bir yönde gelişir.

Köylü kitlelerinin proleterleşmesi süreci bugün 1913 yılı Rusyasındakinden daha fazla ilerlemiş olabilir. Bununla birlikte, Çin küçük köylüsünün 1927 yılında büyük kesimiyle ancak «yarı-proleter» (Leninist anlamda) olduğu ve buna rağmen, Çin Komünist Partisine karşı, daha önce Rus köylülerinin Bolşevik Partisine karşı takındıklarından bütünüyle değişik bir tutum aldığı da bellidir. Lenin'in formüle ettiği politikanın, Rus Sosyal-Demokrasisinin yeteneksizliğinin bir ifadesi olduğu herhalde reddedilemez. Bu yeteneksizlik, parçalanmış olan o zamanki Parti'nin faaliyetlerini şehirden kırsal alana genişletmek ve orada daha önce sıkı bir şekilde kök salmış popülist küçük burjuva hareketine karşı çıkmak konusundaki yeteneksizliktir.

Oysa, kırsal alanda benzer bir Narodnik geleneğinin bulunmadığı Çin'de, komünistler köylü kitleleri içinde hemen sıkıca tutunabildiler ve onların devrimci yeteneklerini seferber edebildiler. Bkz. Mao'nun ünlü Hunan köylü hareketi tahlili. [Bkz. Seçme Eserler, c. I, Aydınlık Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1976, s. 23-67 ç.n.]

(Kaldı ki, Lenin'in kendisi haleflerinin tersine tezlerinin genelleştirilmesinden çok sakındı[61]). Lenin'in bu teorisi, bütün geçiciliğine rağmen devrim öncesi Rusyası tarihine gerçek bakış açısını canlandırır : Proleter devrimci öncü, Rusya'da ancak köylü hareketinin başlamasından on yıllar sonra oluşmuştu ve faaliyetleri — iç bölünmeler nedeniyle zayıflamıştı — şehirlerle ve endüstri proletaryası çevresiyle sınırlı kalmak zorundaydı. Kırsal alan, Rusya Sosyal Demokrat Partisi'nin kuruluşundan uzun süre önce oralarda sağlam dayanaklara sahip olan Narodniklerin etkisi altında kalmaya devam etti. Bolşeviklerin, kendilerini köylülerden ayıran uçurumu aşabilmek için, tarihî olarak ellerine geçenden çok daha fazla zamana ve sabra ihtiyaçları vardı.

Yeni Ekonomi Politikası, yani devrim ve savaş komünizmi aşamasından sonra piyasanın geri getirilmesi, gerçi 1921'de Sovyet iktidarı ile köylülük arasındaki gerginlikleri geçici olarak gizleyebildi; fakat 1923-24'te hızlandırılmış bir endüstrileşme problemi daha fazla ertelenemeyince, bu gerginlikler yeniden patlak verdi. Troçki çevresindeki muhalefet o zaman şu çizgiyi savunuyordu : Kuşatılmış ve istilalarla tehdit edilen ülke yavaş yavaş endüstrileşemez. Yalnızca endüstri yararına tarımsal artı-ürünün kaymağının alınması yoluyla, yani ilkel sosyalist birikim denen yoldan mümkün olan, hızlandırılmış bir büyümeye ihtiyaç vardır[62]. Troç-

61 Bkz. Lenin'in **Thesen zur nationalen und zur kolonialen Frage** (Milli Mesele ve Sömürgeler Meselesindeki Tezler), (1920, ilk taslak), **Ausgewaehlte Werke**, c. III, s. 487 vd. Özellikle s. 492. Lenin, bu tezlerinde, sömürge ülkelerde köylü kitlelerine dayanır; endüstri proletaryasının hemen hemen hiç bulunmadığı bu tip ülkelerde de köylülerin bağımsız devrimci yeteneğini kabul eder. Rus köylü sorunu konusundaki değerlendirmesini şüphesiz bu tezlerde de değiştirmemiştir.

62 Burada ayrıntılı bir açıklama için muhalefetin en önemli teorisyeni E. Preobrazhenski'nin **Die neue Ökonomik** adlı eserine bkz. Endüstrileşme sorunsalı çerçevesindeki tartışma A. Erlich tarafından şu kitapta ayrıntılı olarak anlatılır: **Die Industrialisierungsdebatte in der Sowjetunion 1924-1928**, Frankfurt/M.

kistlere daha sonra karşıtları tarafından kabaca yüklendiği gibi, tarımsal artı-ürünün kaymağının alınmasından amaç, şüphesiz bütün köylülüğün sömürülmesi değil, fakat tüm artı-ürünü ellerinde tutan zengin ve orta köylü tabakalarına karşı alınacak zorlayıcı önlemlerdi[63].

Buharin'in çevresindeki «köylü dostu» sağcılarla[64] bir ittifak arayışı içinde olan Stalin çevresindeki merkezci grup, muhalefetin çizgisini kabul etmeye yatkın değildi. Çünkü böyle bir kabul, Merkez için Troçki ve Zinovyev çevresindeki grubun itibar kazanması şeklinde bir siyasal tehlikeyi ifade ederdi.

Stalin, muhalefetin çizgisini ancak 1929 yılında muhalefeti devre dışı bıraktıktan ve Buharin'in çizgisinin uygun olmadığı anlaşıldıktan sonra aldı; fakat bu kez kaybedilen zamanı telafi etme çabasıyla ve büyüyen bir emperyalist

(EVA) 1972 (Bu kitapta diğer kaynaklar da gösteriliyor). Gene bkz. Lisa Foa'nın makalesi: «Sulle discussioni economiche in URSS nell periodo della NEP», **Rivista storica del socialismo**, Nr. 29, s. 164 vd.

63 Bugün hâlâ birçoğunun Stalinci açıklamalara kölece bağlı olmalarına rağmen, Stalin'in Troçki çevresindeki muhalefete yönelttiği suçlamalar gerçekte muhalefetin çizgisinin ancak bir karikatürü olarak görülebilir (örneğin bkz. M. Dobb, **Soviet Economic Development**, s. 228). Buna karşılık Troçki ve yandaşlarına gerçekten yöneltilmesi zorunlu olan eleştiri, J. Semprum tarafından alaycı ve şiddetli bir tarzda kısaca açıklandığı gibi, Jakobenizm olarak maskelenmiş paternalizmdir* (J. Semprum'un makalesi: «Il partito et la rivoluzione», **Il Manifesto**, Nr. 5-6 (1969), s. 47 vd.).

* **Paternalizm**: İşçilere karşı babaca bir ilgi havası altında yürütülen demagojik politika (ç.n.).

64 Buharin o zaman şöyle yazmıştı: «...İşgüçlerini satmak zorunda olan küçük köylüleri ve gündelikçileri ilgilendiren bir dizi kısıtlamayı artık bertaraf etmeliyiz (...) Hangi tabakadan olurlarsa olsunlar toplu olarak tüm köylülere şu çağrıyı yapmalıyız: Zenginleşin! Biriktirin! Çiftliklerinizi geliştirin!» (Bucharin, Preobrazhenskij, **L'accumulazione socialista**, Roma, Ed. Riuniti, 1969, s. 168). Buharin bu tür tezleriyle ister istemez ve doğal ola-

saldırı tehlikesinin zorlamasıyla aceleci bir tarzda ve bürokratik yöntemlerle! Kırsal alandaki kollektifleştirme, bu durumda yukardan, zorla ve en küçük bir taban hareketi olmaksızın yürütüldü. Stalin'in yıllardır süren oportünizmi, birdenbire bürokratik sübjektivizme dönüştü. Bürokrasi, ilgililer arasında yürüttüğü harekete karşı bir anlayış uyandırmaya ve işçilerle yoksul köylüler arasında bir ittifak teşvik etmeye hiç çalışmadı; bunda bir çıkarı da olamazdı. Çin komünistlerinin açıkça ve tam anlamıyla gözönünde tuttukları, Engels'in köylülerin asla zorlanmayacakları, fakat ancak ikna edilebilecekleri[65] yönündeki uyarısı dikkate alınmadı. Böylece olan oldu : Silahlı çarpışmalar, köylü ayaklanmaları, hayvan ölümleri, hükümet askerlerinin yaptığı katliam[66]. Stalin'in kendisi daha sonra bazı «trajik» yanlışlar olduğunu itiraf etmek zorunda kaldı[67].

Ancak bu kollektifleştirmenin en kötü sonucu, Sovyet iktidarıyla yoksul köylüler dahil kır halkı arasındaki uçurumun artık doldurulamaz hale gelmiş olmasındaydı. Hakim bürokrasinin zorlayıcı önlemleri nedeniyle, Rus köylüsünün elbette başından beri hiçbir şekilde giderilmez olmayan mülkiyet ideolojisi büsbütün katılaşmıştı. Daha sonra, zorla kollektifleştirmenin büyük dalgaları dinince de, durum özünde değişmedi. 1935'te Sovyet iktidarı kolhoz köylülerinin bağımsızlıkları yönünde kolhoz demokrasisi biçiminde bazı biçimsel ödünler vermeye zorlanmış göründü. Kuşkusuz yeni karar organları, Stalin'in hakimiyeti altında yalnız kâğıt üzerinde kaldı. 4-5 yıl sonra hükümet, «kollektif işletmelerinden» kitleler halinde küçük özel tarlalara kaçtıkları için, kolhoz köylülerine karşı yeniden zorlayıcı önlemler uygula-

rak yalnızca zengin köylülerin çıkarlarına hizmet etti. Yoksul köylülerin hiçbir zenginleşme imkânları yoktu.

65 F. Engels, «Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland», MEW 22, s. 483 vd. (özellikle s. 498 vd.).

66 Kollektifleştirme konusunda bkz. P. Sorlin, **La société sovietique**, s. 172 vd.; M. Dobb, **Soviet Economic Development**, s. 288; Gaddi, **Mezzo secolo di agricoltura sovietica**, s. 85 vd.

67 Bu konuda bkz. Stalin, **Fragen des Leninismus**.

mak zorundaydı. Stalin döneminin sonunda tarım bitkin düşmüştü. Tarımda süregelen gerginliklere tıpkı toplumun diğer alanlarında olduğu gibi daha fazla dayanılamazdı. Malenkov ve daha sonra Kruşçev, devlet ile köylüler arasındaki temel ilişkiyi değiştirmemekle birlikte, köylülere daha az baskı getiren bir reform uygulamasına başladılar. Hakim bürokrasinin artı-ürüne sahip olmasını maskeleme aracı olan tarımsal ürünler için devlet fiyatları hissedilir ölçüde yükseltildi[68].

Oysa 1958'de geleneksel devlet traktör istasyonlarının (bir bölgenin bütün işletmelerinin ortaklaşa kullandıkları makina parkları) dağıtılmasıyla birlikte, merkezîleşmenin devamı için çok sayıda kolhozun sovhoza dönüşmesiyle sonuçlanan yeni bir dizi önlem alınınca, köylülerin direnişi derhal yeniden başladı. Devlet, kimya endüstrisini geliştirmek ve böylece kimyevî gübre imal etmek için muazzam malî ve teknik harcamalarda bulunduğu halde, tarımda genel verimlilik düzeyi hızla düştü.

Sistemin genel çelişmelerinin gelişmesine uygun olarak, işçiler gibi köylüler de en sonunda işletme yöneticilerinin siyasal amacını güçlendiriyorlar. Dahası, isterlerse «sosyalist» piyasa diye adlandırsınlar, piyasa ilkesinin geri getirilmesini savunan ideologlar, tarımsal üreticilerin katılaşan mülk sahibi ideolojilerinde önde gelen müttefiklerini görüyorlar. Bu şekilde Prof. Wenjer — tarımın Liberman'ı — kolhozların tam piyasa özerkliğini ve planın etkisiz hale getirilmesini açıkça talep etti[69]. Böylece zorla kollektifleştirmeden otuzbeş yıl sonra, Rus köylüsünün mülkiyet uğruna bireysel çabası yeniden yükseliyor. Bu çaba bürokratik önlemlerle sürekli olarak ancak katılaştırılmış, fakat hiçbir zaman değiştirilememişti ve şimdi hakim sınıfın önüne temel önemde bir seçenek koyuyor Ya kırsal alana kapita-

68 Bkz. yukarda Bölüm I, Kısım 9.

69 1964 yılında yayınlanmış bir makalede bu talep ileri sürülüyor. Sonraki baskı: **Recherches internationales a la lumiere du marxisme**, Nr. 56 (1966) içinde.

list piyasa sisteminin getirilmesi veya köylülerin sessiz fakat etkili grevleri nedeniyle üretimin dumura uğramasının sürmesi.

7. Revizyonist Ekonomi Teorileri

Revizyonist ekonomicilerin şu sıra çok sayıda bilimsel tasarıları var. Birbirlerinden çoğu zaman ancak ifadelerindeki ince farklar nedeniyle ayrıldıkları için, bütün konumları burada tek tek ele almak gereksiz olur. Bunun yerine, Batı'da da yayınlanmış ilgili yazıların en tutarlısı olan Polonya'lı Prof. Wlodzimierz Brus'un çalışması[70] burada örnek olarak anlatılacak ve eleştirilecektir.

Brus, daha 1950'lerin ortasında yeni ekonomi teorilerinin hazırlanmasında önder bir rol oynamış bulunan Oscar Lange'nin kurduğu Polonya okuluna dahil[71]. Daha sonra ünlenen ekonomi profesörleri E. Liberman (SSCB) ve Ota Şik (Çekoslovakya) dikkatle incelendiğinde, yalnızca Polonya okulunun geliştirdiği tutumları kaptıkları ve popülarize ettikleri görülür (Yugoslavya'dan kaynaklanan bazı unsurları da kısmen katarak[72]). Tezleri, öz olarak Brus'unkilerden pek farklı olmadığı gibi, Brus'un en önemli kitabındaki kadar

70 Bkz. W. Brus, **Funktionsprobleme der sozialistischen Wirtschaft**, Frankfurt/M. (Suhrkamp, es 472), 1971 (Lehçeden çeviri, Polonya'da ilk yayınlanışı 1961).

71 Revizyonizmin O. Lange tarafından yapılan bir eleştirisiyle ilgili olarak bkz. Vincent, «Science et idéologie, un siecle apres le Capital», **En partant du Capital**, Paris, 1968, s. 281 vd.

72 Yugoslavya modeli konusunda bkz. Boffitto, **Socialismo e mercato in Jugoslavia**, Torino (Einaudi) 1968, s. 26 vd.; burada yazar kapitalizmin Yugoslavya'da yeniden inşa edildiği tezlerini savunuyor. Benzer şekilde: C. Bettelheim, **La transition vers le socialisme**, s. 241 vd.; Plamenic, «L'insurrection étudiante de Belgrade», **Les Temps Modernes**, Nr. 276, s. 2151 vd. Biz, Yugoslavya'da kapitalizmin özünde yeniden inşa edildiği tezini paylaşıyoruz. 1965 yılından beri orada, esas olarak Brus'un burda eleştirilen modeli, «işçi özyönetimi» eklenerek uygulanıyor.

tutarlı açıklanmamış ve temellendirilmemiştir de. Öyleyse en iyisi Polonyalı teorisyenler üzerinde duralım.

Brus, sosyalist ekonomideki çelişmelerin karakteri sorununa girerek, bu çelişmelerin antagonist nitelikte olmadığını, fakat belirli, akli gerekçelere dayanan reform önlemleriyle kaldırılabilir olduklarını önsel olarak *(apriori)* temel almaktadır. Onun için temel problem, üretimin hedefi ve fiyatın oluşması sorunudur. Bu sorunsalı Stalinist modele göre katı biçimde merkezîleşmiş bir planla çözmek istemek, ona bütün tecrübelerden sonra anlamsız görünmektedir. Her bürokratik elit, bir kez kitlelerden soyutlandı mı, zorunlu olarak bütün ekonomiye çok büyük zararlar getirebilen hatalar yapar ve keyfî hareketlerde bulunur.

Böyle bir anlayış, eğer sonuç olarak gerçek proleter demokrasisi talebine varılsaydı, buraya kadarki haliyle gerekirse kabul edilebilirdi. Ancak böyle bir sonuçtan şiddetle kaçınılır. Ne Brus ne de Sovyet meslektaşları bu konuyu kavramaya yatkındırlar. Bu konuda ancak ince bir demagoji yapabilirler, en iyi ihtimalle de Yugoslavya örneği özyönetim modeline dikkatli atıflarda bulunurlar, fakat o da ancak Sovyetler Birliği dışındaki ülkeler için.

Kolomb'un yumurtasının dik oturtulmasının yolu, yani bürokratik planlı ekonominin temel problemlerinin çözümü, Brus'a göre tüketicilerin egemenliğinde ve tek tek işletmelerin özerkliğinde aranmalıdır. Tüketicilerin gerçek egemenliğinin ancak bütün emekçilerin sosyalist demokrasisi temelinde mümkün olduğu görülmüyor. Bu sosyalist demokraside, üretim ve tüketimin içeriği konusundaki temel kararlar tüm toplumsal kollektif tarafından alınır. Oysa bu önemli şart olmayınca, talep edilen egemenlik, ancak gelişmiş kapitalizmde normal olan şu sahte egemenlik şeklinde (slogan: «müşteri velinimettir») ortaya çıkabilir ve o tür egemenliğin geniş ölçüde büyük tekellerin ön kararlarıyla belirlendiği bilinir[73]. Aynı şey, bir proleter demokrasisi temeli olmaksı-

73 Bu ilişkiler çok iyi bilinir, hattâ V. Pakkard'ınki gibi pek yüzeysel, fakat «gözalıcı» yayınlarda bile betimlenmiştir: **Die geheimen Verführer**, Düsseldorf (Econ) 1969.

zın, ancak üretim birimlerinin kapitalist özerkliği ve anarşik rekabet biçiminde gerçekleştirilebilen, talep edilen işletme özerkliği için de geçerlidir. Daha da ayrıntıya inilecek olursa, Brus, işletmelerin ürettikleri malların tip ve miktarına özgürce karar vermelerini ve malı kimden alacaklarını kendilerinin belirlemelerini, kendi malî kaynaklarına sahip olmalarını ve üretim temposu ile çalışmanın iç örgütlenmesine kendilerinin karar vermesini talep eder[74]. İşletmenin yönetim ilkesi olarak, demokratik şekilde oluşturulan ve tüm toplumsal kollektif tarafından kararlaştırılan hedeflerin gerçekleştirilmesinin sözünü etmez. Tersine şöyle yazar : «Girişimlerin karar özgürlüğünün ölçütleri, faaliyetlerinin *kârlılık ilkesine* dayanmasından çıkar. Bu, üretim hedefleri ve yöntemlerinin seçiminde özerk olarak hareket edebilen girişimleri yönlendirebilecek, mümkün olan biricik ilkedir.»[75] (Altını çizen W Brus). Brus, bu şekilde belirlenen ekonomik işleyişi, dikkat edilirse bir bütün halinde (kâr[76], rekabet, riziko, mümkündür ki, bunların sonucunda işletmelerin kapanması ve işsizlik) sosyalizm olarak anlıyor; çünkü tüm plan, bütünleştirici bir güç ve ekonomik aklın bir tür koruyucusu olarak varlığını kesinlikle sürdürecektir.

Her ne kadar tüm model taslağının üstünde «fiyat girişimden bağımsızdır» formülünün bulunması gerektiği konusunda güvence veriliyorsa da, fiyatların tam anlamıyla plan tarafından saptanması gerekmez[77]. «Toplumsal öncelikleri yansıtan» fiyatların saptanmasının planın yetkisine girmesi gerekirken, tüm bireysel tüketim mallarında fiyat oluşumu, Brus'a göre «piyasa mekanizmasının serbest işleyişine» bı-

74 Brus, age, s. 217 vd.

75 Brus, age, s. 218.

76 Gerçi Brus, kendisinin, sosyalist piyasa ekonomisi modeli çerçevesi içindeki azamî kazanç kavramının, kapitalizmdeki kâr kavramı ile özdeşleştirilmesine şiddetle itiraz ediyor (Brus, age, s. 219, not 8), fakat bu basit özdeşleştirme bize haklı görünüyor. Brus'un açıklamaları yalnız biçimsel farklarla ilgilidir. Bu konuda biraz ilerdeki eleştiriye bkz.

77 Brus, age, s. 226.

rakılmalıdır. Böylece fiyatların «girişimler için parametre* işlevi gördüğü» belirlenir[78]. Gerçekten piyasa mekanizmalarının bu ölçüde kuvvetle damgasını vurduğu bir sistemde planın iktidar araçları ancak son derece zayıf olabileceği için, Brus da, yalnız az sayıda birkaç ürünün özel toplumsal öncelikleri ifade ettiğine derhal işaret eder; dolayısıyla yatırım mallarının fiyatları da büyük ölçüde piyasada oluşabilirdi. Böylece planın yönetici ve bağlayıcı müdahalesi büyük ölçüde istisna niteliği kazanır.

Böyle bir ekonomi modelinin ancak adının sosyalist olabileceği, en azından bu noktada berraklaşır. Üretim hedefleri, demokrasiyle merkeziyetçilik arasındaki diyalektik bağ içinde hazırlanmayıp, piyasadaki rekabet durumu ölçüsüne göre ve azamî kâr amacı altında bağımsız üretim birimlerinde oluşurlar. Bu üretim birimlerinin rekabeti, fiyatları, üretimi ve toplumsal zenginliğin bölüşümünü belirler. Böyle bir sistemde, ekonomik faaliyetlerin kapsamlı bir biçimde tüm toplumsal hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelmesinin izine rastlanmaz; tek tek her çıkar ile kollektif çıkar arasındaki «kendiliğinden» uyuşma iddiasını doğrulayabilen tek unsur bulunmaz.

«Sosyalist piyasa ekonomisi» modelinin (Brus, «piyasa mekanizmasının uygulandığı planlı ekonomi modeli» adını veriyor[79]) çeşitli savunucuları yukardaki eleştiriyi çoğu zaman, kapitalizmin böyle bir sistemde hiçbir zaman dirilemeyeceğini, çünkü mülkiyetin ve kazancın «toplumsallaştırılmış» olduğunu öne sürerek kınarlar[80]. Marksistler arasında — Brus ve yandaşları kendilerini öyle sayıyorlar — üretim araçları üzerinde mülkiyet kavramının toplumsal ilişkilerin mahiyetini niteleyen bir kategori olduğu, yani «mülki-

* Parametre: Cebirde bir denklemin katsayılarına giren değişken nicelik (**Türkçe Sözlük**, TDK, ç.n.)

78 Bütün alıntılar aynı şekilde, s. 226.

79 V. Bölümünün başlığı böyle, age, s. 200 vd.

80 Örneğin İtalyan Pietranera, **Capitalismo ed economia politica**, Torino 1966, s. 215 vd.

yetin» mutlaka biçimsel hukukî tanımına uygun olarak görünmek zorunda bulunmadığı konusunun kuşkusuz berrak olması gerekirdi. Ancak önümüzdeki modelde olduğu gibi, piyasa ve rekabet yasaları üretim ilişkilerine hakim olursa, o zaman «sosyalist» diye tanımlanan bir girişim de, ne pahasına olursa olsun, özellikle ücret düşürmeler pahasına da, sırf kâr uğruna üretim pahasına da olsa, üretimi ve kazancı yükseltmeye nesnel olarak zorlanacaktır. Yatırımların ve kazancın azamileştirilmesi, ücretlere göre öncelik kazanacak ve ücretleri üretimin geliştirilmesi için göreli olarak adım adım geriletecektir. İnsan ihtiyaçlarının giderilmesi ve geliştirilmesi için kullanım değerlerinin üretiminden (yani sosyalist üretimin her zamanki hedefinden) kâr için üretime sapılacaktır. O zaman, nihayet insan işgücünün sömürüsüne dayanan çok sayıda bağımsız üretim biriminin anarşik rekabeti içindeki piyasada gerçekleşen artı-değer için üretimden — yani yukarıda tanımlandığı gibi (Bölüm I, Kısım 2) tamı tamına kapitalizmin merkezî özelliklerinden — başka bir şeye sahip olmayacaktık[81]. Ayrıca böyle bir model, işletme yönetimlerinin hedefiyle işçilerinki arasında uzlaşmaz bir çelişmenin gelişmesine ayak uydurur. Bu çelişme, kapitalizmdeki sınıf zıtlıklarından hiçbir şekilde farklı değildir. İşçiler, emeklerinin kendilerine ait olmadığı ve yabancı olduğu, keza kendi emeklerinden sağlanan kazanç gibi işletmenin de kendilerinin olmadığı, kısacası üretim örgütlenmesinin, kendi ihtiyaçlarının giderilmesini ve yeteneklerini «nesnel maddî zorunluluklar» adına engellediği konusunda bilinçlenirler. Piyasa ilişkisi, isterse sosyalist diye tanımlansın, sonuç olarak gerçekten de gelişmiş kapitalizmdeki sömürü biçimlerini ve yabancılaşmayı yaratır.

Son olarak, açıktır ki, rekabet ekonomik yönden en zayıf işletmelerin yıkılmasına ve merkezîleşmeye yol açar. Bundan kaynaklanan işsizlik, işçi sınıfı içinde bir rekabet

81 Bu revizyonist projeler, bize benzer tarzda Bronislaw Minc tarafından da en ağır şekilde eleştiriliyor: **Economia politica del socialismo**, (bkz. Bölüm I, dipnot 75), s. 81 vd.

yaratır ve işsiz, işgücünü ancak kârını azamîleştiren işletme şartlarıyla satabilir (tamı tamına bizde «emek piyasası» denen durum).

Böyle bir sistemin, özünde sosyalizmle hiçbir ilgisi yoktur ve bugüne kadarki bürokrasi sömürüsünün yerine artık kapitalist sömürünün geçirilmesinde işçilerin hiçbir yararı bulunmaz. Her iki biçim altında — birbirinden apayrı yasalar yoluyla da olsa — işçilerin emeği, tüketim şartları ve bütün yaşam ihtiyaçları başka bir sınıfın, hakim sınıfın çıkarlarına tabidir. İşçilerin karara katılma ya da hattâ özyönetim imkânlarına yapılan atıflar da[82], bu temel durumu hiçbir şekilde değiştiremez. Böyle bir sistem çerçevesi içerisinde, işletmenin üretim ve kâr çıkarını kendinde cisimleştiren işletme yöneticisi, zorunlu olarak kapitalist bir anonim şirketin yönetim kurulu üyesine benzeyen bir davranış geliştirmek zorundadır. İşçilere bu yönetim kurulunda biçimsel haklar verilse bile, bu hakları gene de sınıf çıkarlarına göre kullanamazlar, çünkü onlar da kâr için üretim yasasına tabi olacaklardır. Eğer işçiler, işyerlerinin iflasını ve zarara uğraması tehlikesini göze almak istemiyorlarsa, sistemin gerekleri, belli metaların belli amaçlar için üretimini ve ücret taleplerinin sınırlandırılmasını dayatır. Bu şartlarda, «işçi özyönetimi», olsa olsa kendi sömürülmesini onaylayabilir ve bütüne de, parlak bir «sosyalist demokrasi» cilası sağlar. Bizzat Yugoslavya özyönetiminin teorisyeni E. Kardelj, Yugoslavya'da işletme yöneticilerinin etkisinin merkez işçi konseyinde bu arada belirleyici hale geldiğini[83], işçilerin yetkilerini «menecerlere» devrettiklerini ve sadece biçimsel kontrol işlevine sahip olduklarını itiraf etmek zorunda kaldı. Böylece «sosyalist bir piyasa ekonomisi çerçevesi» içindeki özyönetim, en sonunda yönetici-yönetilen ay-

82 Brus, age, s. 241.

83 Autogestion dergisi ile görüşme, Nr. 8, s. 3 vd. 5. 11'de şöyle deniyor: «Mühendislerin ve genel olarak uzmanların -mutlaka sayısal olamasa da, katılımın aktifliği açısından Merkezî İşçi Konseyi'nde ağır basmaları genellikle yaygın bir olgudur ve belki şimdiden belirleyici bir etkiye sahiptir.»

rımını, kafa emeğinin kol emeğine hakimiyetini, kâra yönelen üretimi, piyasa anarşisini ve meta halindeki işgücünü yeniden üretir. Eksik kalmasın diye belirtelim Sovyet reformcularının yazılarında işçilerin kararlara katılmalarının ya da özyönetimlerinin henüz bir kez bile sözü edilmemiştir. Orada dolambaçlara sapılmaksızın kapitalist piyasa modelinin gerçekleştirilmesi çok daha fazla talep edilir[84]. Çok biçimselleştirilmiş ve içi boşaltılmış bir şekilde bile olsa, proleter demokrasisinin adı anılmaz, yani sırf görünüşün kurtarılmasından bile kaçınılır...

Yanlış anlamalara meydan vermemek için, burada proleter demokrasisinin gerçekte ne olması gerektiği çok kısa biçimde gösterilebilir İşçi sınıfı, toplumun tümü için gerekli olan bütün önemli kararları geniş ve özgür tartışma içinde berraklaştırmalı ve çerçeve plan olarak kararlaştırılmalıydı. Tek tek işletme yönetimleri bu berraklaştırma ve karar sürecine, karşılıklı rekabet içinde değil, fakat işçilerle işbirliği halinde katılmalıydı. Bu tarz örgütlenmiş üretimin hedefi, toplumsal ihtiyaçlar için kullanım değerlerinin üretimi olurdu. Bu model gerçekten sosyalist olurdu.

8. Bürokratik Kollektivizmin Perspektifleri

Artık bürokratik kollektivist sistemin dünya çapında gelişme imkânları sorusunu ortaya atabiliriz. Öncelikle buraya kadar anlatılanlardan, sistemin çok ileri ülkelerde gelişemeyeceği, çünkü gelişmiş ülkelerin birçok açıdan farklı üretim yapılarının bürokratik merkeziyetçi bir planın zırhını kaldıramayacağı açıkça ortaya çıkabilir. Gerçi sistem, İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Avrupa ülkelerinin durumunda olduğu gibi, muhtemelen askerî bir işgal yoluyla dışarıdan fidelenebilir; fakat böyle bir «dışarıdan getirip fideleme» eğer söz konusu toprağın üretici güçlerinin iç gelişme düzeyine en sıkı bir şekilde uymazsa o zaman yapıya

84 Özellikle birçok kez alıntı yaptığımız Sovyet işletme yöneticisi O. K. Antonov tarafından açık olarak ileri sürülüyor.

hiçbir şekilde nüfuz edemez, kaçınılmaz olarak en kısa zamanda krize yol açar ve böylece ancak çok kısa bir ömrü olur. Pratikte bürokratik kollektivizmin yalnız üretici güçlerin düşük düzeyde olduğu ülkelerde gerçek bir gelişme şansı vardır. Kuron ve Modzelewski'nin tahlillerinin bazı bölümlerinde açıkça ifade edildiği gibi[85] bürokratik kollektivizm bütün gelişmemişlerin kaçınılmaz perspektifi olarak görülmek istenirse, bu herhalde kesinlikle yanlış olur.

Bürokratik kollektivist çizginin az gelişmiş bir ülkeye kök salmasının birinci şartı, bürokratik aygıtın toplumun bütün sınıflarına karşı özerk hale gelebilmesindedir. Gerçi böyle bir gelişmenin filizleri, Fransız Bonapartizmi, Bismark'ın sistemi, ya da 17 ve 18. yüzyılın bazı mutlak monarşileri örneklerinde olduğu gibi[86], tarihte birkaç kez görüldü; fakat gene de bunlardan hiçbiri bürokratik sistemin oluşmasına yol açamadı. Çünkü devletin doğrudan kendi yönetimi altında yürüttüğü planlı bir ekonomi perspektifi, burjuvazinin hakimiyetindeki 19. yüzyıl ufkunun dışındaydı. Bürokrasi, küçük burjuvazinin içinden çıkmak zorundaydı; küçük burjuvazi ise, siyasal açıdan o kadar parçalanmıştı ki, ona böyle bir perspektif bütünüyle gerçek dışı göründü. Oysa yükselen burjuvazi, dünyayı kapitalist üretim tarzıyla kaplamaya ve kendine tabi kılmaya hazırlanıyordu. Üretim

85 Kuron, Modzelewski, age, IV. Bölümün başında. İki Polonyalı, dıştan, Kızıl Ordu'nun yardımıyla aşılanan bürokratizmin, «ülkenin ekonomik gelişme düzeyi ve ekonomik-sosyal yapısı tarafından belirlendiğini» vurguluyorlar. Sistemin dıştan aşılanmasını hiçbir şekilde değiştirmeyen bu husus tartışılmayacaktır. Bu durum, yönetim ve kitleler arasında, şimdilik milliyetçi unsurlar tarafından işlenen derin bir yarığın hızla açılmasına yol açtı. SSCB'de bürokratik kollektivizmin oluşmasına damgasını vuran bürokratik aygıtın şu iç bağımsızlaşması süreci Polonya'da gerçekleşmemişti ve orada bürokratik elit Kızıl Ordu aracılığıyla iktidara getirildi.

86 Bismarck'ın sistemi konusunda A. Rosenberg'in açıklamasına bkz. **Entstehung der Weimarer Republik**, c. I, Frankfurt/M (EVA) 1964, Bölüm I.

araçlarının devletleştirilmesi, genel olarak tehlikeli bir sosyalist ütopya sayılıyordu.

Bu şartlar altında bürokratik kollektivist rejim, gerçekleşmiş bir sosyalist devrimin düşüşe geçmesiyle ortaya çıkabildi ve yalnız geleneksel bürokrasinin tasavvur ettiği âlemden — özellikle özel mülkiyete karşı derin ve kutsal saygıdan — kurtulmuş olan bir siyasal bürokrasi tarafından yaratıldı. Böyle bir siyasal bürokrasi, ihtiyacı olan şu durumun gerçekleşmesiyle kendi başına buyruk hale gelebildi: Bir yanda millî burjuvazi, hakimiyetini ayakta tutamayacak kadar zayıflamıştı; diğer yanda sömürülen sınıflar sosyalist bir perspektifi gerçeklik olarak ortaya koyabilmek ve aynı zamanda bürokrasinin güçlenmesinden önce iktidarı ele geçirmek için henüz yeterince güçlü değildi. Bugün bürokratik kollektivizmin az gelişmiş bir ülkede tekrar ortaya çıkmasına direnen güçlü eğilimler ve kuvvetler var. Bunlardan biri o ülkelerin millî burjuvazilerinin ittifak kurmuş oldukları emperyalizmden gelen şartlardır. Güncel biçimiyle emperyalist sistem, Sovyet örneğine yönelmiş her tür gelişme denemesini önlemeye çalışmak zorundadır; çünkü bürokratik kollektivist rejimler, millî zenginlikleri öncelikle endüstrileşmenin geliştirilmesinde merkezîleştirmek zorunda oldukları için, emperyalistlerin artı-değer sömürüsüne karşı koyuyorlar[87]. Bürokratik rejimi, emperyalist kökeni çok açık bir darbe ile yıkılan Gana örneği bu konuda anlamlıdır[88].

İkinci karşı güç, bilinçlerinde ve örgütlenme biçimlerinde, devrimin bürokrasi tarafından çöküşe götürülmesi tehli-

87 Biz, emperyalizmin en önemli özelliğinin, Lenin'in düşündüğü gibi sermaye ihracı olmayıp, millî artığın sömürülmesi olduğunda ısrar ediyoruz. Bu konuda bkz. P. Jalée, **Die Ausbeutung der Dritten Welt**, Frankfurt/M (Neue Kritik) 1968; aynı yazar, **Die Dritte Welt in der Weltwirtschaft**, Frankfurt/M (EVA) 1969; aynı yazar, **Das neueste Stadium des Imperialismus**, München (Hanser) 1971; H. Magdoff, **Das Zeitalter des Imperialismus**, Frankfurt/M (Neue Kritik) 1969.

88 Bu konuda bkz. S. G. Ikoku, **Le Ghana de Nkrumah**, Paris (Maspero) 1971.

kesi şimdiden kuvvetle etkili olan, gelişen devrimci hareketlerdir. Çin Kültür Devrimi'nin tecrübesi, Çin'de iktidarın alınmasından sonra oluşan bürokratik eğilimlere ilk cevaptı. Amilcar Cabral çevresindeki Afrika hareketinin tecrübesi daha iktidar için silahlı mücadele aşaması sırasında bürokratik bir oluşumun önüne geçme denemesine misaldir : Öncü ile kitleler arasında daha önce Mao'nun 1930'lardaki gerilla ordusunda olduğu gibi, kopmaz diyalektik bir bağlantı yaratılıyor[89]. Bu tür karşı güçler dikkate alınırsa, bürokratik kollektivizmin ancak çok sınırlı gelişme imkânları vardır.

Sistem, hiç olmazsa bir ülkede kendi gelişimiyle oluşabildi ve sağlamlaşabildi : Nasır yönetimi altındaki Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde veya daha doğrusu Mısır'da[90]. 1952 ile 1961 arası Mısır tarihinin çizgileri 1921 ile 1928 arasındaki Sovyet tarihi ile çarpıcı bir paralellik gösterir : 1952 darbesi zamanında Mısır toplumu büyük ölçüde parçalanmıştı, burjuvazi zayıftı, yozlaşmıştı ve köhnemişti, proletarya da güçlü değildi ve siyasal yönden örgütsüzdü. Devlet aygıtının örgütsel açıdan bozulmamış ve dolayısıyla hareket yeteneğine sahip bölümü, bu nitelikleriyle iktidara hakim olabilen askerî bürokrasiydi. Durumun kendi mantığı, yani Mısır toplumunun burjuvazi tarafından da karşılanamamış olan hızlı ekonomik büyümeye olan acil ihtiyacı, iktidardaki orduyu, üretim ilişkilerine yozlaşmış burjuvazi aleyhine kesin müdahalelere yöneltti. Süreç, büyük ve orta burjuvazinin hâlâ varolan kalıntılarının yok edilmesini kesin sonuca ulaştıran

89 Bu konuda bkz. G. Challiand, **Bewaffneter Kampf in Afrika**, München (Trikont) 1968; B. Davidson, **Revolution en Afrique : La Liberation de la Guinée portugaise**, Paris (Seuil) 1969; Albano, «Il socialismo africano e l'ideologia di Amilcar Cabral», **Giovane critica**, Nr. 24 (1970). Gine'dekine benzer denemeler Kolombiya kurtuluş hareketinde de yapıldı. Bu konuda bkz. C. Torres, «La violance et les changements sociaux en Colombie», **Partisans**, Nr. 38 (Paris, Maspero, 1967), s. 115 vd.

90 Birkaç yıl süreyle Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılan Suriye konusunda kesin veri bulamadık.

büyük kamulaştırma yasalarının çıkarılmasıyla 1960-61 yıllarında doruğa yükseldi. Bütün hammadde ve imalat endüstrisi devletleştirildi, aynı şekilde taşımacılık, bankalar ve sigortalar, dış ticaret ve iç ticaretin önemli bir bölümü de[91]. Yalnız zanaat ve küçük ticaret özel girişimde kaldı. Zaten bunlar Mısır'da basit meta üretimi aşamasında bulunan ve nitelik bakımından önemsiz sektörlerdi. Buna karşılık toprakların büyük bölümü, devlet tarafından az çok sıkı kontrol edilen ve bütün olarak Sovyet kolhozlarını hatırlatan geniş tarım kooperatiflerine bölündü[92]. Bunun yanında gene de eski, kapitalist mülkiyetin bir kısmı varlığını sürdürdü. Ancak, askerî bürokrasi 1966'da, bütünüyle çelişmeli bir tarzda da olsa, bunları yeniden kamulaştırmaya çalıştı[93].

O zamandan beri Mısır devleti, üretim aygıtının hakim sektörlerini elinde tutuyor. Dolayısıyla bu arada bütünüyle Sovyetler Birliği'ninkilerle karşılaştırılabilir problemlerin çıkması rastlantı olmaz[94]. Esasen son zamanlarda, orada da,

91 Bu konuda, Mısırlı Anwar Abdel-Malek'in olağanüstü tahliline bkz. Militaergesellschaft (Ed. Suhrkamp), Nr. 503.

92 Bu konuda bkz. Sarel, «Revolution par le haut dans les campagnes Egyptiennes», Les Tempes Modernes, Nr. 274, s. 1772 vd. s. 1794'te şöyle deniyor: «1960'lı yılların ortasında ülkede iki tür üretim ilişkisi kendini gösteriyordu: Büyük özel mülk sahipliğinde kapitalist-feodal ilişki ve reform yapılmış kooperatiflerin etki alanında bürokratik ilişki. Sonuncunun genişlemesiyle devlet, iki tür üretim ilişkisi arasında bir uyuma ulaşmayı denedi.»

93 Bkz. Sarel, aynı yerde, s. 1798 vd. Mısır'da genel eğilimin bürokratlaşma yönünde ilerlediği, Sarel'in de açıkça gördüğü gibi, kuşkudan uzaktır. Sarel, s. 1801'de şöyle yazıyor: «Mısır, halk demokrasilerine çok benzeyen bir yol seçti: Endüstrinin devletleştirilmesi, kırda kollektifleştirme önlemleri, bu politika açısından bir planlama bürokrasisinin yetiştirilmesi, üyelerinin tek bir partide toplanması. Kırda kapitalizm ve bürokratik kollektivizmin bir arada yaşaması kural haline geldi. Doğu Avrupa halk demokrasileri gelişmelerinin başlangıcında aynı çerçeveler içinde görünüyorlardı.»

94 Samir Amin, Mısır sistemini Bordiga'nın anladığı anlam-

hakim bürokrasi ile işletme yöneticileri tabakası arasında çatışmalar, büyüyen karaborsa gibi problemler kendini gösteriyor[95]. Mısır ile SSCB arasında elbette önemli farklar da vardır. Ancak bunlar sosyo-ekonomik temel yapıdan çok, güncel görünüm biçimleriyle ilgilidir. Bu tür farklar, nihayet başka yapılarda da bulunur : Örneğin, ABD, Federal Almanya Cumhuriyeti ve İtalya kuşkusuz aynı şekilde kapitalist ülkelerdir. Bununla birlikte çeşitli tarihî şartlar nedeniyle bu ülkelerin politik, hukukî ve kültürel kurumları arasında önemli farklar vardır[96]. Mısır ve Sovyetler Birliği'nin önemli ölçüde benzer yapıları ile ilgili durum da böyledir Her iki ülkede de hakim sınıf, ancak bir kitle ideolojisinin yardımıyla toplumsal çatışmaların üstünü örtebilir ve halk içinde bir temel kazanabilir. Ekim Devriminin yıkıntılarından ve Marksist bir partinin çöküşe gitmesinden doğan Sovyet bürokrasisi, eski sınıfların yıkılması, proletaryanın iktidarı ele geçirmesi ve toplumsal antagonizmaların bertaraf edilmesi konularındaki yanlış bilinci yaratmak için, en basit, en kullanışlı ve en etkili aracı, sahte enternasyona-

da devlet kapitalizmi olarak böyle niteliyor (aktaran A. Abdel-Malek, age). Aynı şekilde M. Hussein, La lutte de classes en Egypte de 1945 a 1970, Paris (Maspero) 1971; M. Rodinson, Mısır' dan «merkezileşmiş» ve ekonomi düzeni bir askeri kast tarafından yönetilen bir ülke diye söz ediyor Israel et le refus arabe, Paris (Seuil) 1968). Sarel, adı geçen eserinde kendi açısından bürokratik kollektivist bir sistemden söz ediyor, kısmen Wittfogel'in terminolojisini kullanıyor («hidrolik toplum», Sarel, age, s. 1774, not 2 ve s. 1880). Örneğin Abdel-Malek ve başkaları, yeniden «Menecerizm»den söz ediyorlar.

95 Bkz. M. Hussein, age, s. 198 vd.

96 Marx, birçok kez, en son Kapital c. III, s. 795'te, benzer yapıların, özel tarihi şartlardan doğan göreli ikincil özelliklerle sık sık birbirlerinden ayrıldıklarına işaret eder. Marx'ın andığı, değişik ekonomik temellerde aynı üstyapının bulunduğu durumlar için geçerli olan husus, doğallıkla farklı üst yapılarda aynı ekonomik temelin bulunduğu tersi durumlar için de geçerlidir.

list, sahte Marksist bir ideolojide buldu. Oysa bir askerî kasttan gelip, milliyetçiliğin ve İslamî softalığın solunduğu bir iklimde kendisini hakim sınıf olarak pekiştiren Mısır bürokrasisi, kitle temelini, toplumun bütün kesimleri (işçiler, fellahlar, aydınlar, küçük burjuvazi) üzerindeki hegemonyasını, «millî sosyalizm», anti-emperyalizm ve İslamiyetçilikten oluşan bir ideolojik karışımın yardımıyla yarattı[97].

Nasır'ın askerî bürokrasisinin hakimiyeti, Stalin yönetimi altındaki Sovyet hakimiyetinden şüphesiz çok daha az sağlamdır. Bunun nedenleri açıktır. Gerçi Birleşik Arap Cumhuriyeti önemli işgücü yedeklerine sahipti, fakat endüstrileşmenin başlangıcında SSCB'nin elinde olan hammadde kaynaklarından ve üretim hacminden geniş ölçüde yoksundu. Mısır ekonomisi, siyasal baskılar için elverişli bir nesne haline gelmesine yol açan, bizzat Sovyetler Birliği'nin devam eden İsrail tehlikesine göz yumarak yaptığı geniş yabancı yardımlar olmaksızın gelişemezdi ve gelişemez.

Nasır'ın planlı ekonomisinin en sonunda niçin başarısızlığa uğradığı ve özel ekonomik kalıntıların niçin yeterince

97 A. Abdel-Malek, örneğin, Mısır Devriminin temeli olarak, bütün sınıfların «ortak milli çıkarlar» çevresinde birleşmesini gösteren 1962 Mısır Anayasasının, aynı zamanda bu Devrimin resmi koruyucuları olarak Allah'ı ve Peygamberi vurgulayarak andığına dikkat çekiyor (age, s. 254 vd.).

Mısır'dakine benzer denemelere, çoğu daha az başarılı olsa da Üçüncü Dünyanın çok sayıda ülkesinde girişildi. Tek tek her durumda, bürokratik kollektivizm yönündeki bugünkü eğilimin ne kadar güçlü olduğunu henüz saptamak zor. Cezayir'de Ben Bella'nın ve Gana'da Nkrumah'nın rejimleri, Nasır rejimine benzer bir şekilde yola çıktılar, fakat daha sonra tıkandılar. Peru'da da, sosyal-devrimci ordunun darbesinden sonra «Nasırcı» bir gelişme imkânı vardır. Milli burjuvazi orada elbette özel güçte bir ağırlığa sahiptir. Bu konuda Petras ve Rimensnyder'in makalesine bkz: «Che succede in Peru?» (Peru'da Ne Oluyor?), **Monthly Review** (ed. Ital.), Nr. 3/1970, s. 6 vd.

hızlı bir biçimde tasfiye edilemediği kabataslak böyle açıklanır[98].

9. Son Notlar

Buraya kadarki tahlil gösterdi ki, Sovyet toplumu yekpare bir birlik görüntüsü altında, temel çelişmelerle şekillenmiştir ve kuvvetli güçler kapitalizmin yeniden inşası için çalışmaktadırlar. Bu, kuşkusuz merkezî planın, kriz açıkça ortaya çıktığı zaman, daha 1960-65 yıllarında işlevini kaybetmiş olduğu anlamına gelmez. Kuvvet ilişkileri gözde canlandırılmak istenirse, kapitalist toplumlarda da temel çelişmelerin bulunduğu ve belli güçlerin sosyalizm için çalıştığı düşünülmelidir. Bununla birlikte hiç kimse oralarda sosyalizmin şimdiden gerçekleştiğini ciddiyetle iddia edemeyecektir. Aynı şey tersi anlamda Sovyetler Birliği için de geçerlidir. Hakim bürokrasi, kapitalist piyasa kanunlarını inkâr eden bir sistem kurdu, fakat en sonunda ancak tek bir seçeneğe izin veren yeni çelişmeler yarattı Ya sosyalizme doğru devrimci ilerleme veya kapitalizmin bütün çelişmeleriyle yeniden inşası.

Özet olarak Sovyetler Birliği tarihi birçok farklı aşamaya ayrılabilir

1. Emperyalist kuşatmanın başladığı devrim ve iç savaş aşaması (1917-1920).

2. Partinin, tepesine oturduğu devletle kaynaştığı ve bu arada kitlelerden koptuğu bürokratlaşma aşaması (1920-1928).

3. Bürokrasinin üretim aygıtının sahipliğini ele geçirdiği ve kendisini sınıf olarak pekiştirdiği bürokratik kollektivizm aşaması (1928-1965). (Bu aşamanın son yıllarında sistemin çelişmeleri bütün şiddetiyle patlak verdi).

4. 1965 reformlarıyla başlayan ve hâlâ devam eden ka-

98 Nasır'ın planlı ekonomisinin başarısızlığa uğraması konusunda bkz. M. Hussein, age, s. 22 vd.

pitalizmin yeniden inşası aşaması. Bu son aşama, bu araştırmanın III. Bölümünün konusudur.

Fakat daha önce birkaç açıklayıcı not daha Biz burada Sovyet toplumunun, önemli ölçüde diğer Doğu Avrupa ülkelerinin toplum sistemleri için de geçerli olan ana çizgilerini betimledik. Böylece, kapitalizmi en yüksek gelişme düzeyinde, İngiltere örneğinde incelemiş olan Marx örneğini izledik; çünkü belli bir üretim tarzının temel yasaları ancak o düzeyde ortaya çıkar ve berrak bir şekilde tahlil edilebilir.

Tıpkı kapitalizmin çeşitli özel biçimleri olması gibi, bürokratik kollektivizm de farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Sistemin niteliğinin özü bürokratik merkezî planın bütün piyasa mekanizmaları üzerindeki hakimiyetindedir. Buna karşılık burada Sovyet ekonomisi örneğinde gösterilen ekonomik yasalar (birincil ve ikincil endüstri sektörleri arasındaki eşitsizlik, üretici güçlerin belli bir durumunda tüm ekonominin merkezî bir şekilde yönetilmesinin gittikçe zorlaşması temelinde artan kaynak israfı, düşük kalan emek verimliliği), esas eğilimler olarak anlaşılabilir.

Son olarak, birçok kez Sovyet gerçekliğinin karşısına Çin tecrübesini koyduk. Devrimci güçler, gerek iç çelişme açısından, üretim ve tüketimin örgütlenmesinde ve gerekse dış politikada, devrimci enternasyonalizmi nedeniyle şüphesiz en çok bugünkü Çin'de gelişmiştir. Bu arada, bugünkü Çin toplumunun da hiçbir şekilde yekpare bir birliği temsil etmediği, tam tersine çok tabakalı olduğu ve eğer olumlu bir çözüme kavuşturulamazlarsa, kısmen sistemin Sovyet modeli yönünde gerilemesi yolunu kapatamayacak kadar temel çelişmeler içerdiği herhalde hiçbir zaman görmezden gelinemez. Bu tehlikenin en çok bilincinde olanlar, bizzat Çin komünistleridir. Siyasal özgünlükleri, doğrudan doğruya, sosyalizmden geri dönüşü hiçbir zaman önsel olarak *(a priori)* imkânsız saymamış olmalarındadır.

III.

1965-66 REFORMLARI SSCB NEREYE GİDİYOR?

1. Varsayımlar

Sovyet ekonomisinin gelişmesindeki çelişmeler, sistemin içinde çözülemez. Bu çelişmeler, krizden ya sosyalist veya kapitalist bir çıkış yolu gerektiriyor. Kuron ve Modzelewski' de de su yüzüne çıkan bir «üçüncü yol», «teknokratik» seçenek yoktur. «Müdürlerin sosyalizmi», yani Yugoslavya örneğine göre işletme yöneticilerinin yönetimleri altında yürütülen bir ekonomik örgütlenme, gerçi iki Polonyalı yazara özel nitelikleri olan bağımsız bir sistem gibi görünüyor; fakat bu sistem gerçekte kapitalizmden esas olarak farklı olmazdı, çünkü kanuniyetleri kapitalizminkilere benzerdi.

Teknokratların talep ettiği piyasa ekonomili kapitalist yol, bürokrasiyi hakim sınıf olarak yıkacaktı. Yapısal bir krizde böyle bir çözüm, siyasal merkezî bürokrasinin gözünde gene de daha az sakıncalı olurdu; çünkü onlar yeniden inşa edilen kapitalist bir sistemde de — hakim sınıfın hizmetinde bile olsa — ayrıcalıklı bir tabaka olarak kalabilirlerdi. Kaldı ki, tek tek bürokratlar, örneğin bazı feodal bey-

lerin burjuva devriminin zaferinden sonra yaptıkları gibi her zaman yeni efendilerinin tarafına geçebilirler, böylece ayrıcalıklarının büyük bir bölümünü kurtarabilirlerdi; oysa krizin sosyalist yoldan çözümü halinde böyle bir şey düşünülemezdi.

Herhalde siyasal bürokrasi, tarihteki bütün inişe geçen sınıflar gibi, yükselen işletme yöneticileri sınıfıyla, elbette gene onların ayrıcalıkları temelinde, yani işçi sınıfı aleyhine sürekli ve yararlı bir uzlaşma umudunu taşıyor. Böyle bir umut, iki düşman kampta çok sayıda «sallanan unsurlarla» beslenir. Örneğin daha önce (ya da aynı zamanda) partide önemli görevlerde bulunan işletme yöneticileri[1], ya da tersine teknokrasi içinde göreve başlamış parti önderleri (en ünlü örneği Başbakan Kosigin'di[2]) gibi. Bunlar, ikili toplumsal konumlarına tepki olarak nesnel bir şekilde uzlaşma için çaba gösterirler ve zaman zaman böyle bir uzlaşmayı gerçekten uygulayabilecek olanlar da yalnızca onlardır. 1965-66'nın büyük reformları, gerçekte bu «sallanan unsurlar» sayesinde yürütüldü.

Bu tür uzlaşmalar, tarihsel süreci durduramaz; tersine durumdaki taşlaşmayı kırarlar ve reformcuların çok sayıda bireysel geri çekilme girişimlerine rağmen, sık sık başlangıçtaki uzlaşmanın yıkılmasıyla sonuçlanan süreçleri işletirler. Bu da, sürekli arabuluculuk ve dengeleme çabalarına rağmen, ancak temelde yatan sınıf mücadelesinin duyulmamış şiddetini kanıtlar.

1 Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde bu hemen hemen kuraldır (Almancaya çevirenin notu).

2 Kosigin, her zaman, diğer yüksek parti yöneticilerinden daha fazla reform yanlısıydı. Bkz. A. Levi, **Il potere in Russia**, s. 512 vd. Kosigin'in, Dubçek'in 1968 Çekoslavakyasındaki «yeni çizgi»sine yönelttiği eleştiri de anlamlı olabilir. Bu eleştiri, hükümetin resmi gazetesinde dile getirilmişti ve Parti gazetesi **Pravda**'daki eleştiriden daha ılımlıydı.

2. Sovyet Endüstrisinde 1956'dan 1965'e Kadarki Reformlar

Sovyet ekonomisinin örgütlenmesi, 1956'dan bugüne kadar kesintisiz olarak plan sisteminin yetersizliklerine karşı çok farklı önlemlerin denendiği bir deney alanı olarak kaldı. Tüm Sovyet ekonomisinin ilk ağır yenilgileri aldığı 1961 yılından itibaren[3], basit bir modernleşmeden çok, sistemin Yugoslavya modeli yönünde, yani kapitalizm yönünde temelden değiştirilmesi amacını taşıyan reformlar üzerine geniş bir tartışma başladı.

Baştan başlayalım: 1956'da işçinin bağlı olduğu işletmeyle zorunlu bağı kaldırıldı. Tek başına bu yolla, girişimci olarak devlet ile işçi arasında henüz bir piyasa ilişkisi yaratılmamış olsa da, gene de işgücünün akışı, emek piyasasının oluşmasının zorunlu şartlarından biri olarak, ilk kez yeniden ortaya çıktı; ya da daha doğrusu akışkanlık uzun yıllar ancak yasal alan dışında var olabildikten sonra, böylece biçimsel ve yasal olarak kabul edildi.

Arkasından 1957'de Kruşçev'in ademi merkezileşme reformları geldi. Bu reformlar esas olarak, o zamana kadar merkezî hükümetteki bakanlara ait olan bir dizi önemli yetkinin (en yüksek işletme yöneticisinin atanma ve görevden alınması hakkı, üretimin kontrolü hakkı), o amaç için özel olarak kurulan bölgesel organa (Sovnarhoz) devredilmesinden ibaretti. Merkezde bulunan tek tek endüstri dallarıyla ilgili bakanlıklar, bu sovnarhozların kurulmasıyla birlikte, birkaç tanesi dışında kaldırıldı.

Bazı gözlemciler, o zaman bu ademi merkezileşmenin, ekonomik işleyişi yöneten merci olarak değer yasasını yeniden geçerli hale getireceğini düşündüler. Oysa bu açıklama hiçbir şekilde sağlam değildir Merkezî bir plân sistemi hâlâ yön gösteren kararlar aldığı sürece, değer yasası en çok planın yanında ya da plana tabi merci olarak işleye-

3 Doğu Bloku ülkelerinde endüstriyel büyüme oranı 1961'de %4'e düştü. Bu konuda bkz. Perwuchin, **Recherches internationales a la lumiere du marxisme**, Nr. 56 (1966), s. 16.

bilir. Kaldı ki, Sovyetler Birliği'nde kapitalizm 1957'de henüz kesinlikle geri getirilmiş değildi. Tersine, tek tek işletmeler, bağlayıcı direktifleri olan plana en sıkı bir şekilde tabi olmaya devam ettiler. Daha 1965'te her işletme 30 ile 40 arası merkezî plan talimatına tabi idi.

1957'deki ademi merkezileşme reformu yoluyla hiçbir şekilde kâr için üretim ilkesi de — kapitalist piyasa sisteminde değer yasasının kopmaz sonucu — kabul edilmedi. Aksi halde reform profesörü Liberman ve maiyetinin bu ilkenin tanınması için 1962'den beri niçin o kadar şiddetle mücadele etmek zorunda kalmış oldukları hiçbir şekilde anlaşılmaz.

1957 reformunun gerçek anlamı tamamen başka bir düzlemdedir. Reformlardan amaç, bir ademi merkezileşme görünüşü altında, hakim bürokrasinin fiilî iktidar temelini genişletmek ve tek tek işletmeleri daha yakından kontrol edebilmekti. Reformlar bu amaçla, dolaylı olarak merkezî hükümet üzerinden de olsa, doğallıkla, tıpkı geleneksel merkezî bakanlıklar gibi siyasal merkezî bürokrasinin en yüksek karar merkezine tabi olan sovnarhozları, yerel düzlemdeki devlet organlarını yarattılar. Sovnarhozların esas görevi, işletmelerde plan gereklerinin yerine getirilmesinin kontrolünden ibarettir. Bu amaçla işletme yöneticilerinin atanması ve görevden alınması hakkına sahiplerdi[4]. Böylece merkezî hükümetin o zamana kadar hiçbir zaman elinden bırakmaya yatkın olmadığı önemli iktidar yetkileri görünüşte ademi merkezileşti. Fakat gerçekte merkezî planın hakimiyeti devam etti. Hattâ merkezî planın gücü, bir yandan işletme yöneticilerinin yerel organlar aracılığıyla daha iyi kontrol edilmesi yoluyla, öte yandan bürokrasinin daha alt tabakalarının sovnarhozlara atanması, orada onlara yeni itibar sağlanması ve onların böylece daha sıkı bir şekilde siyasal merkezî bürokrasiye bağlanması imkânı yaratılarak

4 Bkz. A. Nove, **Die sowjetische Wirtschaft**, M. Mouskhély, **L'U.R.S.S.**, c. I, s. 457.

daha da büyüdü[5]. Bu kendine özgü reform planının, siyasal gerginliklerin yer aldığı ve son derece olaylı 1956 yılında geliştirilmiş olması rastlantı değildir : Resmî «Stalin'i tasfiye» hareketi bakımından hakim bürokrasinin, güvenilmez hale gelen taraftarlarını bütünleştirmek için şüphesiz yeni aletlere ihtiyacı vardı. Arkasından 1958'de, içeriği üç yıl sonra tek tek işletmelerin «eylemsel yönetim» hakkının tanınmasıyla açıklığa kavuşturulan işletme içi demokrasi reformunun filizleri yaratıldı[6]. Fakat plan en yüksek karar mercii olarak varlığını sürdürdüğü için, bu reform önlemleri de hiçbir şeyi esaslı şekilde değiştiremedi. Kaldı ki biçimsel ademi merkezileşme, daha 1962'de yoğun ekonomik zorluklara tepki olarak, bu arada sovnarhozların sayısı da sınırlanmak suretiyle önemli ölçüde geri alındı[7].

Ancak bu kez de, Liberman grubunun eleştirisi başladı ve bunu geniş bir açık tartışma izledi. Yedi yıllık planın gözler önündeki başarısızlığı ve boş vaadlerden hayal kırıklığına uğramış kitlelerin büyüyen hoşnutsuzluğu karşısında, işletme özerkliğinin savunucuları ilk kez kamuoyu önüne çıkmaya cesaret ettiler. 1962'de Liberman, planlı ekonomi ile piyasa ekonomisi ilişkisinde sonuncu yararına açıkça köklü bir dönüşüm talep ettiği önemli makalesini yayınladı. İşletme özerkliği, kazancın azamileştirilmesi, kendi kendini finanse etmek, maddi teşvik, piyasa yönelişli fiyat esnekliği başka ekonomistlerin de Liberman'dan aldıkları merkezî temalardı[8]. Önerilen reformların doğrultusu açıktı. Gösterilen çaba, W. Brus'ün önerdiği «piyasa ilkesinin uygulandığı planlı bir

5 Bkz. D'Angelo, Paladini, **La sfida di Krusciov**, s. 105 vd.

6 **Bu konuda bkz. yukarda Bölüm I, Kısım II.**

7 Bkz. M. Miller, **Il consumatore sovietico**, Milano (Rizzoli) 1967, s. 29 vd.

8 Batıda da yayınlandı, **Recherches internationales a la lumiere du marxisme** (Mai/Juni 1965): E. Liberman, «Plan, bénéfice et prime», s. 27 vd.; V. Nemtschinov, «Gestion et planification sociale de la production en URSS», s. 36 vd. Ayrıca şu derlemeye de bkz.: Liberman, Trapeznikov, Nemcinov, **Piano et profitto nell'economia sovietica**, Roma (Ed. Riuniti) 1965.

ekonomi modeli»[9] içindir. Bu modelin gerçekte 180 derecelik bir dönüşü ifade ettiğini, en açık bir şekilde kazanç kavramı gösterir. Sovyetlerin geleneksel planlı sisteminde kazanç, yalnızca bir muhasebe kategorisiydi, giderlerle gelirler arasındaki farkı ifade ederdi. Kazanç, hiçbir zaman bir işletmenin başarısının ya da kötü işleyişinin ölçüsü olmadı (hattâ kuşkulu bir durumda) muhasebe müdahalesiyle üretilebildi, krşz. Bölüm I.), bölüşümde de hakim ölçüt değildi. Çünkü ürünler piyasada satış için üretilmemişti. Üretimi yöneten merci, her işletmenin gerçekleştirmek zorunda olduğu plandı. Yaratılan artı-ürün, işletme yedeği olarak ayrılan küçük bir bölüm dışında, tüm ekonomiye dahil oluyordu. Öyleyse temel ilke şuydu: Plan için yararlı olan, tek tek işletmeler için de iyi olmak zorundadır.

Buna karşılık Liberman işte bu temel ilkeyi tersine çevirdi. Ona göre, tek tek işletmeler için yararlı olan, plan için de yararlı olmak zorundadır. Ortak çıkar, bireysel çıkarların rekabeti yoluyla otomatik olarak gerçekleştirilir. Böylece 35 yıllık Stalinci planlı ekonomiden sonra en sonunda mutlu bir şekilde yeniden Adam Smith'in teorilerine erişildi[10]

9 Bkz. yukarda Bölüm II, Kısım 7.

10 Liberman'ın savunma girişimleri öğreticidir: Londra'da çıkan The Economist dergisine yolladığı bir mektupta, kendi modelinde, özel sermayenin oluşmasının, her işletmenin elde ettiği kazancı teslim etmesi zorunluluğu nedeniyle imkânsız olduğunu yazıyordu (Yeniden basım: **Piano e profitto...** içinde, s. 161 vd.) Liberman, bizzat kendisinin, primlerden, maddi teşviklerden ve işletmenin kendi ihtiyatları ile kendisine bırakılan gelirleri serbestçe kullanmasından söz eden, daha önceki makalesiyle herhalde çelişiyor (**Piano e profitto**, s. 22 vd. Ayrıca, **Plan, benéficé et prime**, s. 30 vd.)

Kazanç sağlamak amacıyla piyasaya yönelik üretim yapan işletmeler, meta üretirler. Kazançlarının bir kesimini devlete teslim etmek zorunda olsalar bile, özünde kâra ve değişim değerine yönelik bir ekonominin mantığı o andan itibaren kendini gösterir. Liberman isterse inkâr etsin, modelinin uzun süredeki sonucu özü bakımından elbette böyledir. Marx, konuyu 19. yüzyıldaki

Liberman'ın, kazancın azamîleştirilmesinin üretim sürecinin esas itici gücü olarak kabulünü talep etmesinin sonuçları bellidir: İnsan emeği sömürüsünün, çalışma temposunun sürekli yükseltilmesi yoluyla sürekli yoğunlaştırılması, tek tek işletmeler arasında büyüyen rekabet, piyasa anarşisi, fiyat yükselişleri, kısacası artı-değer için üretim, yani kapitalizm.

Elbette bu kavram, Liberman için tabudur. Kendi modeline yönelen eleştirilerde kapitalizm kavramına rastlayınca, üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin yokluğuna işaret ederek, onu reddetmektedir.

Ne var ki, yukarıda anlatıldığı gibi[11] kapitalist üretim sürecinde itici güç, artı-değer için üretimdir. Liberman grubunun talep ettiği reformlar bütün kapsamlı ve anlamlı sonuçlarıyla gerçekleştirilecek olsaydı, ortaya çıkacak olan ekonomik düzen çerçevesi içinde, her üretim birimi kapitalist ilkelere göre davranmak zorunda olurdu ve her üretim birimi müdürü, tıpkı batıdaki meslektaşları gibi, yönetim ve planlama gücüne sahip olurdu, bu arada kazancın bir bölümünü «tazminat» olarak alıkoyabilir ve bu yoldan kendi özel mülkiyetini büyütebilirdi[12]. Böylece Sovyet sistemi gerçekten

ütopik sosyalistlerin hayallerinin yardımıyla aydınlatmıştı. Şöyle yazıyordu: «Değişim değerini sermayeye, ya da değişim değeri üreten emeği ücretli emeğe geliştirmemek, aptalca olduğu kadar yobazca bir arzudur.» (**Grundriss**, s. 160). Aynı şekilde Lenin'in Buharin'in kitabına düştüğü kenar notları (age, bkz. Bölüm II, dipnot 27). NEP'in yürürlüğe konması, bilindiği üzere sosyalizmin gerçekleştirilmesi değil, özel şartların geçici olarak dayattığı zorunlu bir çözümdü.

Aynı şekilde B. Minc, kapitalist ve «sosyalist piyasa» üretim tarzlarının amaçlarının içeriğindeki uyuşmayı açıkça ortaya koyuyor (**Economic politica del socialismo**, Milano, Feltrinelli, 1967, s. 81 vd.).

11 Bkz. yukarda Bölüm I, Kısım 3.

12 İşletmenin kendisini finanse etmesi gereği, şüphesiz işletme yöneticilerinin kendi kazançlarının en büyük bölümünü hemen tekrar işletmeye yatırmalarına neden olacaktı, böylece kapitalist pratiğe paralel bir uygulama daha mükemmel olarak gerçekleşecekti.

insan emeği sömürüsü yoluyla artı-değer üretimine dayanan, toplumsal temsilciliğini fabrika müdürü figürünün yaptığı bir sınıf hâkimiyeti sisteminden başka bir şey olamazdı. Yani özünde kapitalizmin bir biçimi!

Biricik fark şundan ibaret olurdu: Kapitalistin mirası akrabasına ya da kişisel olarak belirlediği bir mirasçıya kalırken, Sovyet işletme müdürü «kendi» işletmesini ölümünden sonra bir meslektaşa bırakırdı. Esasen bu fark, hakkın dayanağı ile ilgilidir, yoksa temelde yatan üretim ilişkisiyle değil. Başka bir deyişle, Liberman'ın talep ettiği şartlar altında da, üretim araçları üzerindeki mülkiyet, mahiyeti itibariyle kapitalist türde olurdu. Gerçi bu mülkiyet, genellikle miras usulüyle kazanılacak ve intikal edecek şekilde düzenlenmemiştir[13]. Fakat bunu kapitalizm ile önemli bir fark olarak yorumlamak elbette yanlıştır[14].

Reform planlarının üç yıl açıkça tartışılmasından ve Liberman'ın modelinin 1964'te deneme olarak iki işletmede devreye sokulmasından sonra, en sonunda 1965 yılında Kosigin'in önerisi üzerine, Liberman'ın görüşlerine büyük bölümüyle uyan, geniş kapsamlı reform yasaları kararlaştırıldı. 1965'teki ademi merkezileşme, ancak üretimin yönetimiyle sınırlı olan 1957 reformlarının tersine gerçekte bizzat üretim ve bölüşüm süreciyle ilgiliydi ve bu nedenle siyasal açıdan çok daha köklü sonuçlar getirdi: Karar yetkisi basit bir şekilde merkezi devlet organından yerel organa aktarılmadı, fakat kısmen doğrudan üretim birimine -yani işletme yöneticisine- devredildi[15].

13 Yeniden inşanın, günün birinde biçimsel-hukuki düzleme de yayılacağını burada dışlamak istemiyorum.

14 Troçki de, temel üretim ilişkilerinin araştırılmasına oranla miras hakkı sorununu biraz abarttı. Bkz. **Die verratene Revolution**, s. 243.

15 Reformlar konusunda bkz. **La riforme economiche nei paesi dell'Est**, Seminaro internazionale del C.E.S.E.S. yayını, Firenze (Vallechi) 1966; Lisa Foa, «Pianificazione centrale e decentramento nella gestione economica in URSS», **Problemi del Socialismo**, Nr. 3, s. 573 vd.; aynı yazar, «Il carettere socialista

Bununla birlikte, bu reformun kararlaştırılması, Yugoslavya'da fiilen yürütülmüş olduğu gibi, kapitalizmin tam bir restorasyonu olarak yorumlanmak istenirse acele edilmiş olur. Herşeye rağmen plan, doğallıkla belli piyasa ekonomisi yöntemleriyle belirsiz ve çelişmeli bir şekilde bir arada bulunarak işlemek zorunda olsa da, bugüne kadar gene de Sovyet ekonomisinin merkezî mercii olarak kaldı.

Reformların esas noktaları hangileridir? Bunlar esas olarak, işletmeler için plan talimatlarının, büyük sayıda ayrıntılı emirden (ortalama rakkamla 30-40 bağlayıcı talimat) az sayıda genel yönlendirici bildirime indirgenmiş olmasıdır. Sekiz temel endeks şunlardır:

1. Genel üretim endeksi (ne imal ediliyor?).
2. Yatırım endeksi (yeni tesislerin kurulması için ne kadar harcama yapılabilir?).
3. Üretim miktarı endeksi (ne kadar ürün imal edilecek?).
4. Yeni kuruluşların esas görevleri endeksi.
5. Maddi ve teknik teslimat endeksi.
6. Genel kazanç marjı ve gelirler endeksi.
7. Ödemeler endeksi (kazancın yüzde kaçı devlete aktarılacak ve işletme devletten ne kadar kredi alıyor?).
8. Genel ücret endeksi (işçilere toplam olarak ne kadar ücret ödenecek?)[16].

delle riforme in URSS», **Critica marxista**, Nr. 5-6 (1965), s. 269 vd.; B. Ciofi, «Riforme economiche», **Critica marxista**, Nr. 1 (1967), s. 17 vd.; aynı yazar, «L'edificazione dell'economia sovietica», **Critica marxista**, Nr. 4-5 (1967), s. 159 vd.

16 Bkz. A. Levi, **Il potere in Russia**, s. 515 vd. Ayrıca devletin işletmelere bundan böyle işletme giderlerini basit bir şekilde havale etmediğine, fakat onlara belli bir miktar ödünç verdiğine ve bunun için faiz talep ettiğine de işaret edilebilirdi (A. Levi, **age**, s. 519). Ancak bu, kapitalist bir işletmenin bir banka ile kurduğu iş ilişkisinde olduğu gibi, işletmenin kendisi için gerekli kredinin miktarını serbestçe kararlaştırabileceği anlamına gelmez; tersine işletme, planın hâkimiyeti altında kalmaya devam eder. Faiz, reformlardan önce sık sık olduğu gibi, işletme yöne-

Ayrıca bütün ürünlerin son fiyatları - endeksten çıktığı üzere- ana çizgileriyle devlet tarafından saptanır[17].

Bunun anlamı şudur: 1965 reformlarından sonra da, yatırımlar, gelirler, fiyatlar, endüstri tesislerinin kullanılması, en önemli ürünlerin miktar ve kalitesi merkezî olarak devlet tarafından bir planda belirlenir. Böyle bir ekonomi düzeni herhalde kapitalist olarak nitelenemez. Kâra yönelik üretim ilkesi daha hâlâ geniş ölçüde plana tabidir. Ancak, piyasa planın üzerine çıktığı zaman, kâr gerçekten tüm ekonominin merkezî unsuru haline gelebilir. Dolayısıyla ancak o zaman kapitalist bir ekonomiden söz edilebilir.

Bununla birlikte reformlar önemli ve köklü bir değişikliği ifade ederler. İşletme yöneticilerine, özellikle işletmede çalışanların tümünün sayısını belirlemek, çalışma temposunu saptamak ve ücretlerin işletme içi bölüşümü ile kademelendirilmesi gibi dikkat çekici yeni iktidar yetkileri verildi. Böylece bir *emek piyasası* eğilimi içine girildi. İşletme yöneticisi yeni atamaların tür ve sayısı konusunda serbestçe tasarrufta bulunursa ve emeğin işletme içi örgütlenmesini bizzat belirlerse, o zaman eğilim olarak ancak işe istekli olan «en verimli» denen işçilerin bir işyeri bulmaları mümkün olur ve böylece *işsizlik* probleminin doğmasından kaçınılamaz[18]. Gerçi ücretler çoğunlukla hâlâ merkezî planın tali-

ticilerinin israfını önleyecektir. Artık sovhozlar da faiz ödemek zorundadırlar. Bkz. Gaddi, **Mezzo secolo di agricoltura sovietica**, s. 283; Levi, age, s. 566.

17 Bkz. Gusarov, «Il prezzo e uno strumento del piano», **Bolletino dell'Ambasciata sovietica**, Nr. 48/1969, s. 21 vd.

18 A. Levi, 1967'de işyeri yaratma komiteleri kurulduğunu bildiriyor (**Il potere**... s. 537). 870 işçinin işten atılmasıyla birlikte geri kalanların ücretlerinin ve çalışma tempolarının yükseltildiği Tula ili Şenekino Kimya Fabrikasındaki olay da arızidir. Bu yöntem, verim yükselişine yol açtığı için, SBKP MK tarafından özellikle örnek gösterildi. MK açıklamasının tekrar basımı için bkz. **Quaderni del CESES**, 1969, s. 1814 vd.

Sovyet propaganda organları, anılan 870 işçinin hepsinin çalışma sürecine yeniden katılmış olduklarını açıklıyorlar. Bilinen

matı altındadır; fakat tek tek her işletme yöneticisi, kendi işletmesine ait üretim hedefine daha çabuk ulaşmayı deneyebilir. İşten çıkarmalar yoluyla ücretlerden tasarruf edebilir, aynı zamanda çalışma temposunu hızlandırabilir ve farklı primler ve ücret kademelendirmesi sistemiyle verim üzerindeki baskıyı yükseltebilir. Verim primleri konusunda şunlara işaret edilebilir Maurice Dobb[19] gerçi, Stalin yönetimi altında uygulanan eski maddi teşvik sistemiyle 1965 reformlarından sonraki prim sistemi arasında hiçbir fark teşhis edilemediği görüşünü savunmuştur; fakat burada kuşkusuz yanılıyor. Stalin döneminde maddi teşvikler, hâlâ tüm topluma yönelik merkezî bir planın gerçekleştirilmesi üst kavramının kapsamı içindeydi. Oysa 1965'ten bu yana prim sistemi doğrudan doğruya *tek tek işletmelerin üretimdeki* başarılarına bağlandı. Devlet hâlâ makro-ekonomik kararları aldığı sürece (sekiz endekse bakın), tek tek işletme müdürlerinin kararlarına belli sınırlar çekilir. Plan talimatları onların ne sınırsız sayıda işçi çıkarmalarına, ne de üretimin yönelişinde, yatırımlarda ve fiyatlarda önemli değişiklikler yapmalarına izin verir. Gene de işletme yöneticileri, yeni yetkiler ve-

Sovyet dergisinin satır aralarından özet olarak, 870 kişinin «hemen hepsinin» yeniden işe yerleştirildiği ve çalışma sürecini bozanların tekrar işe alınmalarını geciktirecek «bir dizi zorlukla» karşılaştıkları kesinlikle okunabiliyor (bkz. **Quaderni del CESES**, 1970, s. 248 vd.). Bu, bütünüyle dikkat çekici bir saptamadır: Eskiden SSCB'de yalnız geçici olarak işsiz kalınırdı (eski işyerindeki işi sona eren bir işçinin, genel işgücü yetersizliği şartlarında mutlaka daha iyi bir yer bulacağından emin olarak yeni bir iş ararken geçirdiği süreden oluşur). Böyle bir işsizlik türü, işgücüne olan ihtiyacı ifade eder. Oysa bugün işçi, işten çıkarıldıktan sonra tekrar yeni bir iş edinme konusunda daha şimdiden «zorluklarla» karşılaşıyor. İşsizlik yapısal bir karakter kazanma eğilimindedir ve bu durum, çekirdek halinde şimdiden oluşan ve işyeri yetersizliği tipik olan kapitalist piyasa ekonomisine açıkça işaret eder.

19 Dobb'un tezleri Lisa Foa tarafından tekrar ediliyor (**Il carettera e socialista...**)

rilerek, merkezî planlama iktidarıyla açık çatışmaya cesaret edebilecek ölçüde güçlendirildiler. Kâr için üretim ve piyasa ilkeleri hâlâ plan tarafından engelleniyor. Bu ilkeler, ancak planın gücü kırılır ya da en azından zorlanarak geriletilirse, serbestçe gelişebilir.

Bu durumda Kosigin'in reformları, Sovyet gelişme tarihinde şiddetli siyasal gerilimlerle tanımlanan yeni bir dönemin başlangıcını gösteriyor. Daha doğrusu, bu reformlar, Sovyet toplumunda varolan çelişmelerin artık gizlilikten çıkarak nitelik olarak yeni bir düzeye yükseldiği noktayı gösteriyor.

3. 1966-67 Tarım Reformları

Stalin'in ölümü, Sovyet devleti ile köylü kitleleri arasında en şiddetli gerginliklerin bulunduğu bir zamana rastladı. Ademi merkezileşme yönündeki tereddütlü adımlar, 1955 yılında o zamana kadarki üretim planının yerine devletin genel yönergelerinin geçmesine yol açtı. Buna rağmen devlet pratikte tarım üretimini bu genel yönergelerle yönetmeye devam edebiliyordu. Yukarıda gösterildiği gibi, bu reformun kesinlikle hiçbir pratik etkisi yoktu[20].

Daha sonraki yılların önlemleri yeniden merkezîleşmeyi hedefliyordu: 1958'de geleneksel makina-traktör istasyonları (devletin kırsal alandaki merkezîleşmiş organları) dağıtıldı ve makina parkları ile tüm personeli kolhozlara sokuldu. Dış görünüşe göre, gerçi bu bir liberalleşme önlemiydi, fakat özünde endüstrideki paralel kuruluş olan «sovnarhoz» ile aynı amaca sahipti. Traktör istasyonları personelinin bir tür memur ilişkisi içinde doğrudan devlete tabi olmaya devam etmesi ve şimdi bu konum içinde kolhozlara sokulması yoluyla işletmeler üzerindeki devlet kontrolü daha yakından yürütülebildi.

Tarım reformundaki değişen çizginin nedenleri ayrıca şuradadır: En özelci düşünceler içine batmış olan köylülük,

20 Bkz. yukarda Bölüm I, Kısım 9.

o zaman devletin ademi merkeziyetçi ödünlerini o kadar aşırı yorumlamak eğilimindeydi ki, devlet bu ödünleri derhal sınırlamak veya hattâ geri almak zorunda kalıyordu.

1958 ile 1962 arasındaki yeniden merkezîleşme dalgası, kuşkusuz köylüler arasında pasif bir greve yol açtı; bu pasif grev, hâkim bürokrasiyi, en sonunda problemi bir kez daha ödün açısından ele almaya zorladı. Böylece endüstriye paralel olarak tarımda da köklü bir reform yapıldı: İlk önce özellikle gelirler sorununa ilişkin bir «sosyal» iyileştirmeler paketiyle. Bu paket, biricik önemli değişiklik olarak, üreticiye ödenen ürün fiyatlarının yükseltilmesini içeriyordu[21]. Yeni resmî fiyatlar, henüz kolhoz pazarında geçerli olan düzeye ulaşmıyorsa da önemli ölçüde yaklaşıyordu ve böylece köylülerin devletin talimatı olan fiyatlarla kolhoz pazarındaki fiyatlar arasındaki ikiliğin kaldırılması şeklindeki eski arzularına kısmen uyuyordu[22]. Arkasından, Brejnev-Kosigin reformlarının (1966-67) ikinci aşamasında, merkantil eğilimlerin açıkça vurgulanması geldi. 390 tarımsal işletme (sovhoz) deneme olarak kazancın azamileştirilmesi ilkesine göre çalışacaktı. Yaratacakları kazancın bir bölümü, bu işletmelere, kendi finansmanları için bırakıldı. Aynı zamanda, o güne kadarki çok sayıda plan endeksi, endüstri reformu örneğine göre az sayıda genel yönergeye indirgendi. Plan endeksleri

21 Bkz. A Levi, Il potere..., s. 501 vd. Tarım ekonomisinin 1958'e kadar üçlü bir fiyat sistemi olduğu unutulamaz: 1) Devlete teslim edilen ürünlerin devletçe saptanmış fiyatları, 2) Devlete gönüllü olarak fazladan teslim edilen ürünlerin fiyatları 3) Kolhoz piyasasındaki fiyatlar. 1. maddedeki fiyatlar sabitti, 1958'de kaldırıldılar. 2. maddedeki fiyatlar 1. maddedekilerden biraz daha yüksekti, fakat pek çok kere hâlâ üretim masraflarının altındaydılar. Yalnız kolhoz piyasası fiyatları gerçek piyasa fiyatlarıydı. 1958'den sonra kolhoz köylülerinin durumu biraz düzeldi. Fakat devlet onların üretimini yönetmeye devam ediyor ve kendisine yararlı görünen ürünleri, kendi saptadığı fiyatlarla satın alıyor. Bkz. Levi, age, s. 506 vd.; Gaddi, Mezzo secolo..., s. 235 vd.

22 Bkz. yukarda Bölüm I, Kısım 9.

yalnız toplam ücreti öngördüğü için, tarımda da esas olarak çalışanların sayısının belirlenmesinde işletme özerkliği vardır.

Sovhozlardaki bu reformlara paralel olarak bir dizi kolhozda «zemva» örneği denendi. Kooperatif arazisinin önemli bir bölümü, işlemeleri için belli ailelere bırakılıyor. Bunun sonucunda toplam tarımsal ürünün göreli olarak önemli bir bölümü, bu aileler tarafından kolhoz pazarına getiriliyor. Elbette bu tür denemeler, Prof. Wenjer'in hayalindeki, şu tarımın yeniden özelleştirilmesinden henüz hayli uzaktır[23]. Kâra yönelen piyasa ekonomisi ilkesinin üstüne, tarımda da tıpkı endüstride olduğu gibi hâlâ açıkça merkezî planlama ilkesi yerleşmiştir. Bununla birlikte, endüstri alanından daha güçsüz nitelikte olsa bile, aynı bürokratik-kollektivist ilişkilerin çözülmesi eğilimi, tarım alanında da kendini gösteriyor.

4. Reformların Bilançosu ve Perspektifleri

Brejnev ve Kosigin yönetimi altındaki reformlar, ilk önce olumlu bir şekilde üretici güçler için bir yerleşme serbestisine yol açtı. Tarımda ürün fiyatlarının yükseltilmesiyle birlikte rüşeym halinde bir yeniden özelleştirme hareketinin filizlenmesi, 1966'dan beri hissedilir bir üretim yükselişi getirdi. Endüstride özerklik taleplerinin bir bölümünün gerçekleştiğini gören işletme yöneticileri, plan gereklerinin tam olarak yerine getirilmesi lehine, kendi geleneksel sabotajlarını azalttılar. Fakat reformlar aynı zamanda «menecerlere», işletmelerde *kendi* bildikleri anlamda bir rasyonalleştirmeye girişmeleri için araçlar sağladı: Verimlilik primleri çöreğinin mahirane kullanılması yanında işten çıkarma kırbacıyla işçiler baskı altına alındı ve posaları çıkartılarak daha yüksek verim sunmaları sağlandı. İşte reformların derinden çelişmeli karakteri burada berraklaşıyor: Sovyet ekonomisinin yapısal problemlerinin üretim ilişkilerinde köklü bir değişiklikle çözülmesi gerekir. Oysa bu değişiklik hareketinin ken-

23 Bkz. yukarda Bölüm II, dipnot 69.

disi, çözülemeyen çelişmelerle belirlenmiştir ve bu yüzden Sovyet sorunsalına istikrarlı bir çözüm getiremez.

Bunun sonucunda, daha 1968 yılının akışı içinde eski toplumsal gerilimlerin bütün şiddetleriyle tekrar patlak vermiş olmaları şaşırtıcı değildir. 1965-67 yılları reformlarının ve onlara bağlı olan yeni merkezî planın, genel durumda ancak konjonktürel düzelmeler getirebildiği, fakat yapısal problemlerin çözümünü sağlayamadığı hızla görüldü.

Bizzat Sovyet basınının, ortalama Sovyet işçisinin verimliliğinin, örneğin İtalyan işçisinin ancak % 70-80'ine ulaştığına işaret ederek kabul ettiği, bir türlü çözülemeyen düşük emek verimliliği problemi böylece bütün şiddetiyle varlığını sürdürdü[24].

Tüketim malları endüstrisi sektörünün genişlemesi, toplam üretimin yeniden bölüşümü gibi zor bir problemi daha bir önemle ortaya koyuyor. Bu öyle bir problem ki, gösterdiğimiz gibi, bürokratik merkezî planın hâlâ hakim olduğu sistem çerçevesi içinde çözülemez, fakat toptan piyasa ekonomisinden yana temel bir karar gerektirir.

Tüketimi yükseltmek yönündeki ilan edilmiş yeni yönelişe, kısa süre sonra tekrar set çekildi. Gerçi plan hedefleri, 1970 için tüketim malları üretiminde mutlak sayılarla önemli bir yükseliş öngördü, ancak endüstrideki ikincil sektör birincil sektöre oranla hâlâ geniş ölçüde tercihten uzak kalıyordu. 1970 yılı plan rakamları 100 milyar rublelik tüketim malı üretimine karşılık 250 milyar rublelik yatırım malı üretimi tutarındaydı. Büyüme oranlarıyla ifade edilirse, ikincil sektör 1965'teki miktar esas alınırsa yalnızca % 45, birincil sektör ise % 51 oranında büyüyor. Eğer Baibakov'un 1969 Ekonomi Raporunda[25] verdiği bilgi,yani 1965 planının başlangıç aşamasında birincil sektördeki yıllık büyüme hı-

24 Bkz. yukarda Bölüm II, dipnot 57, Cacare, «Produttivita ed organizzazione del lavoro in URSS», Problemi del Socialismo, Nr. 49, s. 838 vd., özellikle s. 844 vd.

25 Resmî ekonomi raporu hükümet gazetesi İzvestiya'da yayınlandı. Batıda tekrar basımı, Quaderni del CESES, Jg. 1970, s. 60 vd.

zının % 6.1 olmasına karşılık ikincil sektördekinin % 6.8 olduğu doğru olsa bile, ancak eğilimin tersine dönmesi yönünde henüz çok ürkek bir filizlenme saptanabilirdi. Eğilimde bu kadar mütevazi bir değişikliğin bile, ancak eski sistemin çözülmesi ve yönelişin kapitalizme doğru çevrilmesi pahasına yürütülebilmiş olması, kuşkusuz anlamlıdır...

Dahası, tüketimi yükseltme arzusu, teknolojik gerilik gibi eski bir problemin çözümünü de sürüncemede bırakıyor. Tüm üretimde bir modernleşmeyi, Sovyet sistemi çerçevesi içinde ancak birincil endüstri sektörü alanındaki belli amaçları olan çabalar getirebilir. Fakat, eğer genel bir başkaldırma provası tehlikesi göze alınmak istenmiyorsa, tüketimden zorunlu fedakârlık bugünkü Sovyet toplumuna yüklenemez. Bu ikilem karşısında reformcular, tüketim malları üretimini yükseltmeyi kararlaştırdılar ve üretim aygıtını sonuç olarak tekrar emek verimliliği artışını engelleyici bir etki yapan teknolojik gerilik içinde bıraktılar.Şurası açıktır: Reformcular hangi kararı alırlarsa alsınlar, her durumda ancak kısa süreli başarılar kazanabilirler. Uzun sürede hiçbir şansları yoktur.

Bu bakış açısı altında, yeni tür bir denemenin önemi açıktır: Sovyetler Birliği'nin kapitalist ülkelerle ticaretinin genişletilmesi yoluyla ekonomik problemler kısmen çözülebilir, böylece SSCB'de kolay üretilemeyen metalar dünya pazarından sağlanır. Gerçekte kapitalist ülkelerle yapılan dış ticaretin hacmi gittikçe genişliyor. Bu ticaret, Stalin yönetimi altında tüm Sovyet ekonomisinin çapı ve ihtiyacına oranla hâlâ önemsiz olmakla birlikte, 1950'lerde büyüdü: 1950'den 1960'a kadar, toplam Sovyet dış ticareti içinde kapitalist ülkelerle ticaretin payı % 19'dan % 28'e çıktı. 1961 ile 1967 arasında ise bütün Doğu Bloku ülkelerinin Batı ile ticareti ödeme bilançolarının toplam olarak % 38'ine yükselmişti[26].

SSCB'nin kendi üretemediği metaları sağlamak amacıyla Batı ile daha iyi temas için çaba gösterdiği açıktır. 1965'

26 Bkz. P. Jalée, **Impérialisme en 1970**, Paris (Maspero) 1969, s. 177 vd.

ten beri, tüketimi yükseltme doğrultusundaki yeni yöneliş, bu eğilimi hiç olmazsa perspektif olarak güçlendirdi.

Bu noktada Sovyetlerin Japon ve Batı Avrupa kompleksleri (Fiat, Renault, Daimler-Benz vb.) ile müzakere ve sözleşmeleri yanında, Sovyet ticaret filosunun büyütülmesi özel bir önem kazanıyor[27]. SSCB yönetimi, çok açık bir biçimde ekonomisini gittikçe daha sıkı olarak dünya ticaretine eklemlemeyi amaçlıyor.

Kapitalist piyasanın kanunları, kuşkusuz kendi çevresinde faaliyet gösteren herkesi kendi şartlarına uymaya zorlama eğilimindedir[28]. Sovyetler Birliği'nin kapitalist ülkelerle değişiminin henüz göreli olarak geri olduğu sırada bu yüz-

27 Bkz. Celoni, **La Russia sul maire**, 1968, s. 140 vd. Ticaret filosu, gerçi İkinci Dünya Savaşı'ndan beri inşa ediliyordu, ancak özellikle reformlardan bu yana güçlendirildi. Büyük işler özellikle Japon tersanelerine ihale edildi. Japon firmaları ile geri kalan sözleşmeler konusunda bkz. P. Jalée, age, s. 181 vd.

28 Marx, **Grundrisse**'de (s. 311) şöyle yazıyordu: «Dünya pazarını yaratma eğilimi, doğrudan doğruya sermaye kavramının kendi içinde bulunabilir. Her sınır, bertaraf edilecek bir kayıt olarak görünür. İlkönce bizzat üretimin her etkenini değişime tâbi kılmak ve doğrudan yapılan, değişime girmeyen kullanım değerlerinin üretimini kaldırmak; başka bir deyişle eski ve sermayenin bakış açısıyla doğal olarak gelişmiş üretim tarzlarının yerine sermayeyi temel alan üretimi geçirmek. Ticaret, burada artık bağımsız üretimler arasında fazlaların değişimi için yürüyen bir işlev olarak değil, fakat bizzat üretimin esaslı şekilde her şeyi kapsayan şartı ve etkeni olarak görünür.» (Benzer şekilde E. Preobrazhenskij, **Die neue Ökonomik**, s. 193 vd.). Marx'ın burada uzun ve çok yönlü mücadelelerle gerçekleşen bir eğilimden söz ettiği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla kapitalist dünya pazarı ile Sovyet sisteminin bürokratik kollektivizmi (kapitalizm-öncesinin tersine, genişletilmiş düzeyde yeniden-üretim yapıyor!) arasındaki mücadele, ne kolay ne de çabuk sonuçlandırılabilir. Aksine, eğer Sovyet sisteminin iç çelişmeleri ile dünya pazarının dıştan yıkıcı eğilimleri diyalektik şekilde kolkola gelerek bürokratik kollektivizmin akıbetini hızlandırmayacak olursa, o zaman bu mücadele son derece zahmetli olacaktır.

den çok büyük problem çıkmıyordu. Ancak şimdi değişim daha kapsamlı hale gelince ve adım adım Sovyet ekonomisinin vazgeçilmez bir parçası niteliğini kazanınca, dünya piyasasıyla bağlar ile piyasa ekonomisi ilkelerinin içteki zorlamasının birbirlerini karşılıklı olarak geliştirmesi ihtimali akla yakın geliyor. Değişim süreci bugüne değin henüz pek fazla ilerlemedi, çünkü birinci olarak, Sovyet endüstri ürünlerinin süregiden düşük kalitesi kapitalist ekonomiler için pek çekici değildir ve diğer yandan SSCB'nin çekici olan hammaddeleri kendi endüstrisinin zorunlu ihtiyacıdır. İşte bürokratik kollektivizm bütün sonuçlarıyla Sovyetler Birliği'nin yapısını belirlemeye devam ettiği için, Sovyet dış ticaretinin gelişmesinin önü kapalıdır. Öyleyse bu düzeyde de yeni çelişmeler meydana gelir.

Daha uzun sürede şüphesiz «liberalleşmecilerin» giderek ilerleyen taleplerini ortaya koymalarına ve bir parça da uygulamalarına izin veren bir durum pekâlâ yeniden ortaya çıkacaktır. Zaten onlar, kısmî reformlarla hiçbir şekilde tatmin edilmediklerini daha şimdiden açıkça belirtiyorlar. Fiyatın oluşması konusunda Liberman ile tutucu Sovyet teorisyeni Sitnin arasındaki en yeni tartışmanın dili çok açıktır: Liberman'ın, fiyatların hâlâ yalnız piyasa mekanizması üzerinden düzenlenmesi talebini, Sitnin, kapitalizmin anarşisine geri dönüşü ifade ettiği için öfkeyle reddediyor[29]. Fiyatların yüksekliğini piyasa durumunun belirlemesi gerekince, piyasada karşılaşan birimler kaçınılmaz olarak tıpkı kapitalizmdeki ölçütlere göre hareket etmek zorundadır, yani o zaman

29 Tartışma A. Levi tarafından ana çizgileriyle özetleniyor (**Il potere**, s. 570). Fiyatların piyasa mekanizmaları üzerinden düzenlenmesinin, değişim değerinin, metanın kullanım değeri üzerinde hâkimiyetine yol açmak zorunda olduğu Marx tarafından **Kapital**'in I. cildinde ayrıntılı olarak açıklandı. Buna karşılık, sosyalist bir üretimin, yalnız ürünlerin kullanım değerinin hâkim olduğu yerde bulunacağını C. Bettelheim açıklığa kavuşturdu (Bkz. **La transition vers l'economie socialiste**, Paris (Maspero) 1968, s. 196 vd.; **Problemes theoriques et pratique de la planification**, Paris (Maspero) 1966, s. 15 ve s. 123 vd.).

kapitalizmin mantığı hükmünü yürütür. Liberman'ın talebi, siyasal açıdan Sovyet «teknokratlarının», ekonomik iktidar merkezini planlamadan piyasa yönelimli işletmelere nakletme projelerinden hiçbir şekilde vazgeçmediklerini ortaya koyuyor. Bu projenin gerçekleşmesi, bürokrasinin, teknokrasi (yani işletme müdürlerinin temsilcileri) tarafından kapitalist biçimde mülksüzleştirilmesi anlamına gelecekti. Fiyat politikası, hâlâ planlama bürokrasisinin önemli bir aleti olarak kalmaya devam ediyor. Planlama bürokrasisi, kendi amacına yönelik düşüncelerini, fiyat politikası sayesinde piyasa durumundan bağımsız olarak uygulayabilir. Ondan bu aleti almak istemek, ekonomik süreç üzerindeki kontrolü onun elinden koparıp almak anlamına gelir.

Öte yandan plan sisteminin zorlukları, tarımda 1966 yılında kısa bir süre kesildikten sonra hemen yeniden adamakıllı başgösteren grev benzeri direnişler yoluyla büyütülüyor. Sovyet ajansı *Novosti*'nin haberine göre, planın gerekleri kırlık alanda hiçbir şekilde yerine getirilemiyor. Piyasa ekonomisi unsurlarını yürürlüğe sokmak amacıyla 1966-67 reformlarıyla yapılan dikkatli çıkışlar, köylüleri yeterince hoşnut edemedi; çünkü plan talimatları daha hâlâ önceliğe sahiptir. Bu yüzden köylülerin reformlar karşısında başlangıçtaki coşkusu kısa sürdü. Sovyet sisteminin havarileri, tarımın makinalaşmasındaki geriliğe işaret etmekten hoşlanıyorlar. Oysa, açık bir siyasal gerçeği teknik bir eksikliğe indirgemek çok kolay olurdu. Köylülerin kendi küçük özel tarlalarını işlerken ulaştıkları yüksek emek verimliliği, teknik aygıtın belirleyici olmadığını herhalde kanıtlar. Eğer kolhoz köylüleri, siyasal ve toplumsal açıdan, kooperatif üretimine kendi özel küçük ekonomileri kadar özen gösterecek şekilde sistemle bütünleştirilmiş olsalardı, SSCB'nin tarım üretimi sekiz yıl içinde (1960-68) elbette ancak % 28 oranında yükselmezdi[30]. Böylece bugünkü Sovyet ekonomi sisteminin tarım üreticileri tarafından da kararlı olarak reddedildiği apaçık ortadadır.

30 Sovyet ajansı Novosti'nin haberi için bkz. **Bolletino dell' ambasciata sovietica**, Nr. 31, Roma 1969, s. 21.

1968'den bu yana durum biraz keskinleşti: Baibakov'un resmî Ekonomi Raporu'ndaki[31] verilere göre, bizzat 1969 Planı, toplam değeri bir önceki yıldan 79 milyar ruble daha düşük olan, yani 1968'dekinden % 3 oranında düşük bir tarımsal üretim tutarı belirledi. Baibakov, bu gerilemenin kabahatini kötü iklim şartlarının üzerine atıyorsa da, «objektif» olmak için, Raporunun sonunda planı gerçekleştiren organların da belli hatalar yaptıklarını ve tarım işletmelerinin emeğin örgütlenmesi bakımından beklenen tepkiyi vermediklerini itiraf ediyor.

Bütün iklim değişikliklerinin ötesinde, bu duruma göre devlet ile köylülük arasındaki temel çelişmeler varlığını sürdürüyor ve daha da keskinleşiyor. En son plan rakamları da tarıma önemli bir değişiklik getirmiyor. Toplam tarım üretimi 1970 için 84 milyar, 1971 için ise, 88.6 milyar ruble olarak belirlenmişti: «Verimlilikte önemli yükseliş» her plan raporunda basmakalıp bir şekilde tekrar tekrar talep ediliyorsa da, yıllık büyüme gerçekte mütevazi kalıyor[32].

Sovyet reform denemelerinin bilançosunu çıkarmak zor değildir: Bütün önemli problemler ortaya sürüldü, fakat içlerinden hiçbiri gerçekten çözülmedi. Hâkim bürokrasinin problemleri gerçekten çözme yeteneğinde olduğu tasavvur dahi edilemez. Kapitalizmin yeniden inşası ya da sosyalist devrim... Sovyet toplumu bu yollardan hangisine girerse girsin, bir şey açıktır: Bürokrasi her iki halde de hâkim sınıf olarak kalamaz.

5. Varılan Sonuçların Çekoslovakya Örneğinde Gözden Geçirilmesi

Geleneksel yapıların tahlil edilen çöküş süreci, doğallıkla yalnız SSCB ile değil, benzer tarzda, Sovyet sisteminin Ku-

31 Bkz. Bölüm III, dipnot 25.

32 1970 Aralık ayı resmî ekonomi raporuna bkz. **İzvestiya**'da yayınlanmış ve **Quaderni de CESES**'te yeniden basılmış (Jg. 1971, s. 64 vd.).

zıl Ordu'nun ülkeye girmesiyle kurulduğu diğer Doğu Avrupa ülkeleriyle de ilgilidir[33]. Gerçi bu ülkelerin çoğunda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra az ya da çok güçlü bir işçi hareketi vardı (özellikle Komünist Parti'nin seçmen oylarının tamı tamına % 40'ını aldığı Çekoslovakya'da); fakat Sovyet devleti, en sonunda bürokratik kollektivist sistemin o zamanın toplumlarına her yerde dıştan şırıngası ve yerel bürokrasinin Sovyetlere siyasal ve ekonomik bağımlılık içine düşmesi açısından belirleyici oldu. Bu nedenle bu rejimler, daha kuruluşlarında, Sovyet rejiminin doğduğu sıradaki haline göre daha az sağlam ve kitlelerden daha uzak bulunuyorlardı. Çünkü diğer bütün zorluklara ek olarak milliyetçi bir karşıpropagandaya uğradılar[34]. Ayrıca bu ülkelerin çoğu, Sovyetler Birliği'nin uzun yıllar sömürerek ekonomik büyümesini dayandırdığı olağanüstü işgücü yedeklerinden ve hammaddelerden yoksundu.

Çekoslovakya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bürokratik-kollektivist bir sistemin inşasına en az uygun olan Doğu Avrupa ülkesiydi; çünkü en çok endüstrileşmiş ülkeydi. Bürokratik plan sisteminin başlangıçta gene de yürütülebilmiş olmasının nedeni, birinci olarak savaş yıkıntılarının mümkün olduğu kadar hızlı giderilmesi zorunluluğuna dayanıyordu. Savaşın çölleştirdiği bir endüstri ülkesi, yüzeysel olarak, endüstrileşme atılımı yapan gelişmemiş bir ülkeninkine benzer

33 Tarihi olarak ortaya çıkışı diğer Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olan Yugoslavya önemli bir istisna oluşturuyor. Orada bir yandan kitleler içinde kök salmış bir parti önderliğinde gerçek anlamıyla bir devrim olmuştu, fakat öte yandan bu partiye zamanın bütün komünist partilerine olduğu gibi Stalinist model kuvvetle damgasını vurmuştu. Yugoslavya, özel bir araştırmayı gerektiriyor.

34 Bu konuda bkz. Kuron, Modzelewski, age, Bölüm IV. Bu propagandayı geri püskürtmeye çalışırken, bürokratik kollektif sistemin Polonya'da içten oluştuğunu iddia etmekle, hedeflerinden uzaklaşıyorlar.

problemler gösterir[35]. Diğer yandan Çekoslovakya Komünist Partisi'nin olağanüstü büyük siyasal etkisi, bürokratik-kollektivizmin inşasındaki dıştan aşılanma olgusunun, Polonya ve Romanya'ya göre Çekoslovakya'da daha az berrak görünmesine hizmet etmişti. Çekoslovakya'da sistem, başlangıçta kesinlikle bir kitle temeline sahipti.

Bu ikili nedenle -savaştan sonra ekonomik inşada başarı ve siyasal köklülük nedenleri- Çekoslovak yönetimi, Macaristan ve Polonya'da şiddetle kopan 1956 yılı fırtınasını büyük zorluk çekmeden atlatabildi. Buna karşılık yapısal problemler bütün düzlemlerde olgunlaşınca, fırtına Çekoslovakya'da en sonunda büyük bir şiddetle patlak verdi. Endüstrileri göreli olarak az gelişmiş olan Polonya ve Macaristan'da sistemin, 1956 krizinden sonra da hâlâ belli bir manevra alanı vardı. Oysa çok gelişmiş Çekoslovakya'da daha geç başgösteren kriz, üretici güçlerin gelişmesinin, bürokratik-kollektivist üretim ilişkilerinin korunması ile artık açıkça antagonist çelişme içine girdiği bir durumun ifadesiydi. Başka bir deyişle, 1956 Macaristan ve Polonya krizi, henüz esas olarak konjonktürel zorlukların ifadesiydi; siyasal açıdan Kruşçev' in «Stalin'i tasfiye» hareketinin etkisiyle, otoriter ve kitle düşmanı yönetim tarzına karşı bir protestoya dayanıyordu[36]. Buna karşılık 1968 Çekoslovakya krizinde, belirleyici etken yapısaldı; bizzat bürokratik planlama sisteminin geniş ölçüde tamamlanmış çöküş sürecinden kaynaklanıyordu.

Bu gerçek, sayılarda daha açık görülecektir: 1958-1963 arasında Çekoslovakya'daki büyüme oranı, SSCB'ye göre da-

35 Bu konuda bkz. Selucky, «L'economia cecoslovacca tra ieri e domani», **Praga 1968** (Hrg. V. J. Cech), Bölüm II, dipnot 97), s. 245 vd. Bu kesinlikle reform yanlısı yazar, Çek endüstrisinin yeniden inşa dönemini tamamladıktan (1953) sonra, 1958'e kadar hâlâ büyümeye devam etmek için geniş ihtiyatlara sahip olduğunu yazıyor. Bu demektir ki, sistemin temel çelişmeleri, daha yalnız on yıllık bir gelişmeden sonra, SSCB'nin gelişme tarihindekine göre, çok erken patlak vermişlerdir.

36 Kuron, Modzelewski, age, Bölüm VII'de, 1956 krizinden sonra da hâlâ sömürü ihtiyatları bulunduğuna işaret ediyorlar.

ha fazla düştü. 1963 yılında Çekoslovakya'nın brüt sosyal üretimi bir önceki yıldan % 2.2 daha düşüktü. Ve 1961'den yalnız % 1.4 daha yüksekti[37].

Sovyetlerdeki gibi, 1960'lı yılların ortasındaki Çekoslovak reformları da, çekilmez hale gelen zorlukları (israf, ürünlerin kötü kalitesi, düşük emek verimliliği, tüketim mallarının yetersizliği) bertaraf etmek için piyasa ekonomisini hedefliyordu. Bununla birlikte, SSCB'den farklı olarak Çekoslovakya hakim bürokrasisi, artık işgücünü daha fazla sömürmek için hareket alanına sahip değildi. Ne var ki, Çekoslovakya proletaryası da siyasal güç olarak henüz pekişmediği için, «sosyalist piyasa ekonomisinin» savunucuları, en önde teorik sözcüleri Oto Şik olmak üzere insiyatifi ele geçirdiler[38]. Ve onların uğrunda çaba gösterdikleri sistemin esaslı bir biçimde reforma tâbi tutulması, geleneksel bürokrasi tarafından yalnız ertelenmeyip, hattâ baltalandığı için,

37 Bu konuda bkz. K. S. Karol, **La Guerriglia al potera**, (bkz. Bölüm II, dipnot 47), s. 274 dipnot 3.

38 Bkz. O. Şik, **Fakten der tschekoslowakischen Wirtschaft**, Wien (Molden) 1969; aynı yazar, **Demokratische und sozialistische** Plan-und **Marktwirtschaft**, Zürich (Arche) 1971; aynı yazar, **Der Strukturwandel der Wirtschaftsystem in den osteuropaeischen Laendern**, Zürich (Arche) 1971.

Selucky'nin şu pasajı da anlamlıdır: «İnsanlığın tüm tarihi günümüze kadar uygar toplumun temelinin piyasa ekonomisinde olduğunu; insanın zorla, yani anti-ekonomik yoldan çalışmaya zorlanmasını engelleyen, insan ilişkilerinin devlet yapısının hiyerarşik ilişkileri ile belirlenmesini imkânsız kılan bu ekonomi biçiminde olduğunu kural olarak doğrular.

«Ancak, herhangi bir yerde piyasa mekanizması zayıflatılınca veya hattâ kaldırılınca, yapay olarak yapılan endeksler artık piyasanın tarafsız ölçülerinin yerini alacağından, ekonomide zorunlu olarak derhal sübjektivizm, katı yönetim, bürokratik manevra, otoriter kararlar, vb. ortaya çıkar» (**L'economia cecoslovacca**, s. 253 vd.).

«Tarafsız» piyasa sisteminin, sınıf ilişkilerini dikkate alan herhangi bir not dahi eklenmeksizin, böylesine divanece yüceltilmesine Batıda bile sık rastlanmıyor.

«Ocak Devrimi»nin yapılması, yani Novotni hükümetinin yıkılması zorunluluğu ortaya çıktı[39]. Artık «insancıl sosyalizmin» (kastedilen piyasanın geliştirilmesiydi) gerçekleştirilmesinin önünde engel yoktu.

Son olarak, Ağustos 1968'deki Sovyet istilası da bu çerçeve içinde görülmelidir. Moskova'da kendilerini o kadar rahatsız eden güçleri Prag'da yok etmek, Sovyet yönetimi (ve Doğu Avrupa'daki müttefikleri) için önemliydi. Bir Oto Şik susturulmalıydı. Böylece Liberman'ın sesi de daha alçak per-

39 Bkz. Kadlec, «Garantire economicamente il Socialismo», **Praga 1968**, (bkz. Bölüm II, dipnot 97), s. 289. Kadlec, Dubçek çevresindeki grubun siyasal davranışının gerekçesi olarak, özellikle reformların geleneksel bürokrasi tarafından baltalanmasını gösteriyor.

«Yeni çizgi» ve 1968 olayları konusunda bkz. Deppe, Krahl ve diğerleri, **Die Tschekoslavakei von 1945-1968. Zwischen Kapitalismus und Revolution** (Ota Şik'in bir makalesiyle birlikte), Frankfurt/M, (Voltaire) 1968; Bonsignori, **L'utopia bruciata**, Milano 1968; T. Neri, **L'esperienza cecoslovacca, Quaderni piacentini**, Nr. 36, s. 21 vd.; P. Baldelli, «Il Nuovo corso cecoslovacco e l'intervento sovietico», **Nuovo impegno**, Nr. 12/13, s. 29 vd.; Maccio, «La Cecoslovacchia e la strategia sovietica», **Giovane critica**, Nr. 19, s. 46 vd.; P. Sweezy, «Cecoslovacchia, capitalismo, socialismo», **Monthly Review** (ed. Ital.) Nr. 11/1968, s. 3 vd; L. Huberman, **Un disastro**, s. 1; Page, «Ota Sik e il socialismo cecoslovacco», **Monthly Review** (ed. Ital.), Nr. 11/1969, s. 12 vd.; **La crisi del modello sovietico in Cecoslovacchia**, Torino (Einaudi) 1970 (Lisa Foa'nın çok önemli bir giriş yazısıyla birlikte); Bartosek «La nostra crisi attuale» **Il Manifesto**, Nr. 5-6/1969, s. 51 vd.; Klein, Kosig, Richta, Teige ve diğerlerinin makaleleri, **L'homme et la societe**, Nr. 9; aynı şekilde Klein, «Quelques donees theoriques du renouvau tchécoslovaque», **L'homme et la société**, Nr. 10, s. 65 vd.

Konuyla ilgili bir yığın makale içinde, bize Page, Sweezy ve Lisa Foa'nınkiler en önemlileri olarak görünüyor. [Buna Almancada H.-J. Krahl'ın makalesi eklenebilir: «Zur Historischen Dialektik der nachstalinistischen Reform in der SCCR», yeniden basımı H.-J. Krahl, **Konstitution und Klassenkamp**, Frankfurt/M, (Neue Kritik) 1971 içinde, s. 264 vd. Almancaya çevirenin notu]

deden çıkardı. Sovyet bürokrasisinin 1965-66 reformlarının gerçekleşmesini önlemek ve bu ihtimale set çekmek için, tam 1968'de geçici olarak başarıya ulaşan bir saldırı başlattığı gözönünde tutulursa, bu bağlantı açıkça görülür.

6. Gelecekteki Gelişme Üzerine Tezler: Çeşitli Toplumsal Güçlerin Eğilimleri.

Burada incelediğimiz böyle geniş bir alanda, tüm toplumun gelecekteki gelişmesi üzerine güvenilir bir bilgi verilemez. Bununla birlikte tarihî materyalist tahlil, çeşitli toplumsal grupların eğilimleri konusunda kanıtlara dayanan görüşler belirtilmesine izin verir. Tahlil, Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin yeniden inşası sürecinin hiçbir şekilde tek boyutlu olmayıp, kesinlikle diyalektik bir şekilde işlediğini gösterdi. İki önemli hasım, hakim bürokrasi ve işletme yöneticileri grubudur[40].

Bürokrasinin sınıf karakteri, daha bu araştırmanın başında ortaya kondu. İşletme yöneticilerine gelince, Marksist anlamıyla kendisi için sınıf kavramı pekâlâ onlar için de isabetlidir: Bu toplumsal grubun da, üretim ilişkileri içindeki konumundan ileri gelen, kapitalizmi geri getirmek gibi kendine özgü çıkarları vardır. Bu çıkarlarının bilincinde olduğunu son yılların tartışmalarında ve mücadelelerinde açıkça kanıtladı. Siyasal örgütlenmesi gerçi bağımsız bir parti biçimini almadı; fakat işletme yöneticileri SBKP içinde o kadar geniş bir yer tuttular ki, bunların tüm partinin bir fraksiyonu olarak görülmeleri abartma sayılmaz. Bu fraksiyon, ilk kez 1965'te projelerini geniş ölçüde gerçekleştirebildi. İç örgütlenmesi, «liberal» eğilimli bir dizi ekonomik ve kültürel eleştiri dergisi çevresinde etkin.

İncelenmek üzere, geriye birbiriyle mücadele eden iki sınıfın başka hangi güçleri dikkate alabilecekleri kalıyor.

40 Bu önemli noktada, burada savunulan anlayış, Çinlilerinkinden açıkça ayrılıyor: Çin yayınları, bu iki sınıfı birbirinden ayırmıyor, genel olarak «halk» ve «yönetim»den söz ediyor.

a) *Askerî-bürokratik aygıt :* Elbette ilginç örnekler olarak liberal askerler bulunmasına rağmen, ordunun yüksek kumanda kademesinin bir bütün olarak siyasal merkezî bürokrasinin yanında olduğundan hiç kuşku yoktur. Daha doğrusu, yüksek kumanda kademesi, siyasal merkezî bürokrasinin bölümlerinden birini temsil eder. Gerçekte askerî bürokrasinin işletme yöneticileriyle hiçbir ortak çıkarı yoktur. Tersine, tüketim sektörünün genişlemesi politikası, kısa ve orta dönemde en azından silahlanma harcamalarında bir kısıntıyı, dolayısıyla generallerin siyasal etkisinin azalmasını ifade eder. Ordu dergisi «Kızıl Yıldız»ın kültür ve eğitim sorunları üzerine tartışmadaki tutumu anlamlıdır. Bu dergi, Stalinizmin geleneksel değerlerinden yana çıkıyor ve işletme yöneticilerinin özerklik çabalarını en şiddetli biçimde lanetliyor[41].

Gene açıktır ki, Çekoslovakya harekâtı yüksek askerî bürokrasinin rızası olmadan asla yapılamazdı. İstilânın toplumsal olarak ne anlama geldiğini gördük. Ordunun desteği olmasaydı, tıpkı onun gibi soyutlanmış durumda olan siyasal merkezî bürokrasi kesinlikle çoktan yıkılmış olurdu.

b) *Köylü Kitleleri :* Yukarıda belirtildiği gibi, toplam olarak kapitalizmin yeniden inşası eğilimindedirler.

c) *Aydınlar ve Öğrenciler :* Bu toplumsal grup birçok akıma ayrılmıştır. Bazıları yeni Stalinci konumları savunuyorlar (örneğin Sokolov ve Koçetov'un çevresi), diğerleri daha çok klasik Leninizme (daha doğrusu Troçkizme) yöneliyorlar (örneğin son zamanlardaki haliyle Soljenitzin gibi). Buna karşılık öğrencilerin çoğunluğu «liberal» düşünceleri izliyor. Bunlar, işletme yöneticilerinin ekonomik-politik alanda savundukları özerklik taleplerini kültürel alanda dile getiriyorlar. Gençlik içinde en büyük yankıyı yaratanlar, şüphesiz bu liberallerdir. Burada bir kez daha Çekoslovakya örneği özellikle tipiktir. Prag öğrencilerinin çoğunluğu 1968 yılında Rudi Dutschke'nin tezlerini reddetti. Çünkü bu tezler onlara enternasyonalist ve anti-kapitalist içerikleriyle yanlış

41 Ordu dergisi Kızıl Yıldız'ın tutumu konusunda bkz. A. Levi, age, s. 621.

ve ütopik gözüktü. 1960'lı yıllarda şiddetli polis baskısına rağmen, çoğunlukla kültürel eleştiriler içeren gerçek bir illegal gençlik dergileri seli Sovyet üniversitelerini kapladı. Bu yayınların eğilimi, büyük bölümüyle idealist ve küçük-burjuva nitelikteydi[42]. Muhtemelen bu öğrencilerin çoğu kendilerini kesinlikle sosyalist sanıyordu. Bunlar, 1968 yılında Çekoslovakya'da olduğu gibi SSCB'de de, sosyalizm, piyasa ekonomisi ve burjuva bireyciliği arasında bir tür uzlaşma umuyorlar. Böyle hayallere yaygın bir şekilde düşülmesinin nedeni, bürokratik kollektivizmin ekonomik ve toplumsal yönden karaya oturmasında aranmalıdır. Bürokratik-kollektivizm, SSCB'nin dışındakiler gibi içindeki aydınların çoğu tarafından da eksik ya da dumura uğramış bile olsa, sosyalizmin belli bir biçimi olarak yorumlanır.

En sonunda Batı'da da, Sovyet başarısızlığının etkisi altında, örneğin Yugoslavya'da, sosyalizm, «serbest» piyasa ekonomisi ve bireycilik arasında «doğru» bir sentezin başarıya ulaştığı görüşünü iyi niyetle savunan yeteri kadar «Marksist» aydın var[43]. Bu tür ya da benzeri hayallerin bizzat dönüşüm sürecinin ortasında bulunan Doğu Avrupalı aydınların içinde daha sık ve daha yaygın bir şekilde kök salması anlaşılabilir.

Yalnız Yugoslav öğrencileri 1968'deki ayaklanmalarına başka bir içerik verdiler. Yugoslavya'da kapitalizmin yeniden inşası süreci, geri kalan bütün Doğu Avrupa ülkelerinden daha erken başlamıştı ve 1965'teki son büyük reformlar ile daha o zaman esas olarak tamamlanmıştı. Prag öğrencileri 1968 yılında daha hâlâ Novotni'nin geleneksel bürokrasisi ile çatışmak zorunda kalırken, Belgrad ve Zagrep öğrencilerinin doğrudan doğruya «yeni kızıl burjuvazi»[44] ile çar-

42 Şu derlemeye bkz.: **Antologia di riviste clandestine dell' URSS**, Milano 1966. Kısmen aşırı gerici literatürü ve şiirleri içeriyor.

43 Bu konuda bkz. Lucien Goldmann ile **Praxis** adlı Yugoslav teori dergisinin görüşmesi, **L'homme et société**, Nr. 2, s. 105 vd.

44 Belgrad'taki öğrenci ayaklanması konusunda bkz. Plamenic age bkz. Bölüm II, dipnot 72); Kralj «La semaine rouge

pışmaları böylece açıklanmış oluyor. Çekoslovakya'da büyük reform yeni başlamıştı ve hâlâ bürokrasi tarafından baltalanıyordu. Oysa Yugoslavya'da kapitalizmin yeniden inşası temel çizgileriyle çoktan tamamlanmıştı. Ve bu yeniden inşanın «olumlu» sonuçları daha o zaman gün ışığına çıkmıştı: İşsizlik, grevler, büyüyen sosyal eşitsizlik, otoriter eğitim tarzının sürmesi vb.

d) *İşçi Sınıfı :* Siyasal açıdan tutucuların olduğu gibi reformcuların hesabında da büyük bilinmeyendir; aynı zamanda da sayısı ve üretim ilişkilerindeki yeri nedeniyle belirleyici güçtür.

Sovyet işçilerinin, kendilerine düşük ücret, düşük hayat düzeyi, bürokratlaştırılmış sendikalar ihsan eden ve demokrasi çabalarını reddeden bir sistemi savunmaları için hiçbir neden yoktur. Onların kendilerini sistemle özdeşleştirmeyişleri, olağanüstü düşük emek verimliliğinde pekâlâ görülüyor. İşçilerin işletme müdürlerinin tarafına katılmaları için de bir nedenleri yoktur. 1965 reformları gerçi başlangıçta verim primleri beklentisi nedeniyle işçiler arasında da ümit uyandırmıştı. Fakat uygulanmalarından sonra, bürokrasinin ertelemelerine rağmen, gerçek toplumsal içerikleri kendini çok çabuk gösterdi. Prim fonlarının dağıtımı, işletme müdürlerinin ve uzun zamandır itibardan düşmüş sendika önderlerinin kontrolünde olduğu için, bunlar ilk önce esaslı surette kendi geçimlerini sağlarlar ve alınan sonuç işçiler için gene çok yetersizdir[45]. Bunun dışında, işletme müdürleri, işe alma ve

a Belgrade», **Partisans**, Nr. 44, s. 63 vd.; Del Boca, **Rapporto dalla Jugoslovia**, Genova 1968, s. 136 vd.; Perlman, «Naissance d'un mouvement révolutionaire en Yougoslavie», **L'homme et la société**, Nr. 16, s. 267 vd.

45 Bkz. A. Levi, **Il potere...**, s. 536. Yazar, Sovyet istatistiklerinin yardımıyla, verim primleri olarak öngörülen miktarın % 48'inin tümüyle işletme yöneticilerine dağıtılırken, ancak % 15'inin gerçekten işçilere gittiğine dikkat çekiyor. Yıllarca önce reformların ücret basamakları arasındaki farkı arttıracağı kehanetinde bulunanların uyarıları tamamen haklıydı (bkz. L. Foa, **Il carattera socialista...**, s. 283; L. Collecti, «Il metodo Liberman», **La sinistra**, Nr. 1 (1967), s. 18 vd.).

işten çıkarma konusundaki yeni iktidarlarını, çalışma temposunu yükseltmek amacıyla her zaman bir baskı aracı olarak kullanabildikleri bir işsizler ordusu yaratmada kullandılar.

Böylece öğrenciler, aydınlar ve doğrudan üretim sürecinin dışındaki diğer bütün tabakalar «liberal» reformların gerçek eğilimi konusunda hâlâ hayal kurabilirken, işçiler reformların etkilerini somut olarak duydular ve bu nedenle «yeni ekonomi»nin sınıfsal karakterini herkesten önce öğrendiler.

Şu anda Sovyet işçi sınıfı, özet olarak tarafsız, bekleyen bir tutum almış görünüyor. Bu durum, dünyanın başka bölümlerindeki devrimci güçler açıkça görülebilir başarılar kazanıncaya kadar pek değişmeyecektir.

EK

DOKUZUNCU BEŞ YILLIK SOVYET PLANI (1971 - 1975) ÜZERİNE*

Sovyetler Birliği'nin ekonomik yapısı konusundaki araştırmamda sistemin temel çelişmelerini şöyle belirledim:

1. Endüstrinin birincil sektörünün (yatırım malları) aşırı gelişmesiyle göreli olarak gelişmemiş ikincil sektör (tüketim malları) arasındaki zıtlık.

2. Endüstrinin aşırı gelişmesiyle gelişmemiş tarım arasındaki zıtlık.

3. Emek ihtiyacı ile ücretlerin ve tüketimin sürekli düşük düzeyi arasındaki zıtlık.

4. Tüm ekonominin çok katlılığı ile nitelik ve nicelik olarak düşük emek verimliliği arasındaki zıtlık.

5. Merkezî plan hedefleri ile tek tek işletmelerin merkezkaç eğilimleri arasındaki zıtlık.

Bu çelişmeler (bu benim tezimdir) Sovyet sistemi içinde ortadan kaldırılamaz.

Araştırmayı yazdığım zaman (1970 sonbaharı), elimde ancak tam olarak 1965'e kadarki gelişme verileri ile 1966-70 döneminin kısmî sonuçları ve plan rakamları vardı. Bu arada Başbakan Kosigin'in Nisan 1971'de SBKP XXIV. Parti

* Giovane Critica, Nr. 28, Sonbahar 1971.

Kongresi Genel Toplantısına sunduğu resmî Ekonomi Raporu yayınlandı. Bu Rapor, Sekizinci Beş Yıllık Planın (1966-70) tam sonuçları ile 1971-75 dönemi Dokuzuncu Beş Yıllık Planının hedeflerini içeriyor[1].

İnsan bu raporun ilk sayfalarını okuyunca, muzafferane üslup karşısında, Sovyet ekonomisinin tam hızla ileri atılmak üzere olduğunu düşünebiliyor. Gerçekten de endüstri gelişmesinde plan hedefleri aşılmıştır. Birincil sektör için 250 milyar ruble ve ikincil sektör için 100 milyar ruble değerinde bir büyüme öngörülmüş olduğu halde, toplam olarak 373 milyarlık bir büyümeye ulaşıldı. Fakat bunlar yalnız mutlak rakamlardır. İki endüstri sektörü arasındaki çatlak hâlâ varlığını sürdürmektedir; oransal ilişki dikkate alınırsa, aradaki açıklık biraz daha büyümüştür bile. Beş yıl içinde ikincil sektörde ancak % 49'luk büyümeye karşılık, birincil sektör % 51 oranında büyüdü. Ayrıca plan, Sovyet ekonomisinin geleneksel ağırlık noktasını oluşturan birincil sektörün çeşitli kesimlerinde çok farklı tarzda gerçekleşti. Elektrik ve gaz üretimi ile kömür ve çelik üretiminde, gerçekleşme plan hedefinin % 6 ile 12 oranında gerisinde kaldı. Tekstil endüstrisinde, yapay gübre ve çimento üretiminde de hedeflere erişilemedi.

Tarım alanında Sekizinci Beş Yıllık Plan, % 25'lik bir büyüme belirlemişti (kırsal alanda on yıllardır süren zorluklar karşısında elbette mütevazi bir hedef), gerçekte ancak % 21'e ulaşıldı. Böylece endüstri ile ilişkideki oransızlık daha da yükseldi.

Dahası, işçi ve memurların gerçek ücretlerindeki büyüme de fazla yüksek değildi. Oran olarak, 1965'e göre % 26 olarak ifade ediliyor. Plan asgarî % 20 artış belirlemiş olduğu için, sanki bu plan hedefi çok aşılmış gibi bir izlenim doğabilir. Bu konuda şunlar dikkate alınmalıdır: Sovyet tü-

1 **SSCB'nin Ekonomik Gelişmesi İçin Beş Yıllık Plan (1971-1975) Üzerine SBKP 24. Parti Kongresinin Direktifleri, A. N. Kosigin'in, 6.4.1971 Günlü Raporu** (Almanca), APN Verlag, Moskau 1971.

ketim mallarının ünlü düşük kalitesi ile zaten mütevazi olan tarım planının gerçekleştirilemeyişinin bir araya gelmesi, kaçınılmaz olarak, sistemin eskiden beri ünlü bir hastalığının, yani karaborsanın şiddetlenmesine yol açtı. Tarımda ve tüketim malları endüstrisinde, ancak az ve düşük kalitede ürün üretildiği zaman, işletme yöneticilerinin en iyi parçaları ayırıp yüksek fiyatla karaborsaya sürmekte çıkarları vardır. Böylece işçinin önündeki seçenek, ya istatistiklere geçirilemeyen bir ücret kısıntısı sonucuna varacağı üzere karaborsadan pahalıya satın almaktır, veya sonuç olarak gene ücret kısıntısı anlamına geleceği üzere kötü ürünleri yasal yoldan sağlamaktır.

Ayrıca % 26 ücret büyümesinin içine, işçi ücretleriyle birlikte yönetici memurların (teknisyenler, işletme yöneticileri, örgütleyiciler) yüksek maaşları da katılmıştır. İşçi ücretleriyle yönetici memur maaşları arasındaki açıklık, 1965-66 reformlarından beri, bu arada «maddî teşvik fonunun», yani verim primlerinin farklı dağıtımı yoluyla daha da genişledi. Kosigin'in kendisi «endüstrideki işçi ve memurların ortalama kazancındaki toplam artışın dörtte birinden çoğunun bu fondan» kaynaklandığını itiraf eder[2].

Bütün bunlar gözönünde tutulursa, işçilerin ücretindeki gerçek büyümenin % 20'nin altında olduğu tahmin edilebilir. Oysa aynı süre içinde, kazanç % 41 ve endüstrideki verimlilik % 32 oranında yükseldi. Sovyet işçilerinin durumunun hissedilir şekilde kötüleştiği, bu can sıkıcı oranlarda ifadesini buluyor.

Verimliliğe gelince, bütün çabalara rağmen plan hedefine bu noktada da erişilemedi. Buraya Kosigin'in muzafferane girişten sonra kaygısını ifade ettiği kendi sözlerini alıyorum:

> «Beş Yıllık Plan, en önemli belirleyici rakamları açısından yerine getirildi. Bununla birlikte işletme bakanlıkları *(Bauministerien)* planı bütünüyle yerine getirmediler. Kömür çıkarımında, demir haddesi ürünleri

2 Adı geçen **Beş Yıllık Plan Direktifleri**, s. 87.

üretiminde, kimyasal elyaf, plastik, kamyon, traktör, selüloz, çimento ile hafif endüstri ve besin endüstrisinin bazı mallarının imalinde tam kapasite ile çalışılmadı. Bunun sonucu olarak, bazı ürünlerin üretimi konusundaki yükümler tam olarak yerine getirilmedi. Endüstride, tarımda ve özellikle yapı işlerinde emek verimliliğinin yükseltilmesi konusundaki yükümler bütünüyle yerine getirilmedi. (...) Ağır iş makinaları, tarım makinaları, teknolojik donatımları, özellikle döküm donatımları bugünkü teknik düzeye uymayan bazı makina üreticisi işletmelere haklı eleştiriler yapıldı. Hafif endüstri, halkın yüksek değerde konfeksiyon mallarına ve işlenmiş mallara, ayakkabı ve diğer bazı mamullere olan talebini daha hâlâ karşılamıyor. Mamullerin yenilenmesi ağır ilerliyor, hammaddeler zaman zaman yeterince rasyonel kullanılmıyor. Yeni mamullerin yalnız ilk teslimatının yüksek kalitede olması, ancak daha sonraki teslimatın ihmale uğraması ve daha önce ulaşılan düzeyin altına düşmesi az rastlanan bir olay değil. Yeni, modern donatımlı işletmeler de zaman zaman modası geçmiş mamuller veriyorlar. Endüstride üretim temeli fonunun beslenmesinde birçok eksiklik ortaya çıkıyor. Yeni endüstri mallarının tasarlanan kapasitelerde üretimine başlanması çok ağır yürüyor. Besin maddeleri, balık ile et ve süt endüstrilerinde, doğrudan doğruya ürünlerin kalitesini etkileyen büyük hammadde israfı yanında, teknolojik disiplinde bozulmalar oluyor. Çeşitlerin çoğaltılmasına az dikkat sarfediliyor. Makina yapımı bakanlıkları, hafif endüstri ve besin endüstrisi işletmeleri ile belediye ekonomisinin yüksek verimde en yeni donatımlara olan ihtiyacını ancak yetersiz olarak karşılıyor. SSCB'nin Kereste ve Ağaç İşleme Endüstrisi Bakanlığı ile Selüloz ve Kağıt Endüstrisi Bakanlığı, mobilya, kâğıt ve karton üretiminin kalitesini yükseltmek için görevlerini yerine getirmiyor Mobilyaların kalitesi, tüketicileri her zaman memnun

etmiyor. Mutfak ve ev eşyaları ticaretinde durgunluklar oluyor[3]).

Bu alıntıdan anlaşıldığı gibi, işletmelerin plana karşı pasif dirençmeleri anlamına gelen eski düşük kalite problemi bütün şiddetiyle sürüyor. İşletmelerde tesislerin kötü kullanımı devam ediyor, hammaddeler israf ediliyor, kuruluşlar yeni oldukları halde eski modeller üretiliyor vb. Çünkü işletme yöneticileri planın gereklerini bu şekilde daha kolay yerine getirebiliyorlar.

Kosigin, doğallıkla olumlu sonuçları özellikle öne çıkararak durumu iyi göstermeye çalışıyor. Hemen zikredilen alıntının devamında, elektronik endüstrisinin, gemi ve uçak yapımının, savunma endüstrisinin, hassas aletler endüstrisinin ve radyo tekniğinin kalite açısından yüksek düzeyde olduğuna işaret ediyor. Ancak anılan endüstri dallarının büyük bölümünün tüketim malı üretmediği göze çarpıyor. Troçki'nin Sovyet endüstri ürünlerinin kalitesinin, bu ürünlerin tüketiciye yaklaşması oranında düştüğü yolundaki eski tezi böylece doğrulanıyor.

Ancak Sovyet ürünlerinin teknik düzeyi, önder sektörlerde de hâlâ kapitalistlerinkinin altındadır. 8. Beş Yıllık Planın uygulanmasının başlangıcında ünlü Sovyet bilim adamı Dorodnizyn, Sovyet bilgisayarlarının düşük kalitesine açıkça işaret etmiş ve devletin büyük miktarda elektronik hesap makinaları ithal etmesini ve Batılı firmalarla modern bir elektronik endüstrisi kurulması konusunda görüşme yapılmasını talep etmiştir. Dorodnizyn'in öğüdüne uyuldu, fakat pek verimli sonuç alınamadı. Çünkü, elektronik tesisler arasında askerî amaçlarla kullanılabilen mallar söz konusudur: Sovyet hükümetiyle IBM kompleksi arasındaki görüşmeler 1970 sonunda belli ki ABD hükümetinin müdahalesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Sovyet endüstrisinin geriliği tam da bu merkezî alanda devam edip gitti.

Buraya kadarki düşünceler yerindeyse, açıktır ki, Sovyet

3 **Aynı yerde**, s. 24.

ekonomisinin temel çelişmelerinden hiçbiri Sekizinci Beş Yıllık Planla da çözülememiştir.

Dokuzuncu Beş Yıllık Plan da bir çözüme yaklaşamıyor. Kosigin'in, Sovyet tipi sosyalizmin üstünlüğü üzerine nutuklarının aksine, gelişme ritmi, bugün yalnız Sovyet plancılarının hareket noktası olan niceliksel ölçülerle dahi, eskisi gibi yetersiz kalıyor. Tarım üretiminin % 20-22 endüstri üretiminin ise % 42-46 oranında büyümesi gerekiyor. İşçi ve memur ücretlerinin (birlikte) % 20-22, toplam verimliliğin ise % 36-40 kadar yükselmesi gerekiyor. Bütün plan rakamları, bir önceki planın sonuçlarının, daha doğrusu hedeflerinin biraz altında kalıyor. Tüketim malları sektörü için yatırım malları sektörüne göre ilk kez daha büyük bir artış öngörülmüştür (% 41-45'e karşılık % 44-48). Kuşkusuz bu, geleneksel uyumsuzluğu hiçbir şekilde değiştiremez. Sovyet yanlısı gözlemci Boffa, Sovyet tüketicileri için toz pembe bir gelecek kehanetinde bulunmazken tamamen haklıdır: Yönetici memurlar verim primlerinin aslan payını almaya devam ediyorlar, işçi ücretleriyle yüksek maaşlar arasındaki açıklık daha da genişliyor, karaborsa yayılıyor — herşey geniş emekçi kitlelerin zararına.

Lisa Foa yoldaş, yeni Beş Yıllık Planla ilgili tahlilinde, birincil ve ikincil sektör arasındaki geleneksel uyumsuzluğun yerine, dayanıklı tüketim malları ile zorunlu tüketim malları arasında yeni ortaya çıkan olumsuz orantının geçeceği tezini geliştirdi[4]. Bu tezin doğruluğundan şüpheliyim; 9. Beş Yıllık Planda da birincil sektörün klasik özelliği eskisi gibi kalmaya devam eder. Böylece dayanıklı tüketim mallarının üretimi de, başlangıçta gözüktüğü kadar büyük hacim kazanamaz. Örnek olarak tüketim malları endüstrisinin en önemli iki dalını alalım: Dayanıklı ürünler üreten oto endüstrisi ve zorunlu mallar üreten yapı endüstrisi. 1971 yılında bir milyonun üzerinde oto yapılması gerekiyor, bunlardan 560

4 L. Foa'nın Sovyet planlamasındaki en son aşama konusunda, Il Manifesto gazetesinde 8 ve 11 Mayıs 1971 günleri iki makalesi yayınlandı.

bini kamyon ve yalnız 513 bini binek otomobili. Böylece bu dalda da ağırlık gene «birincil» alanda kalıyor. Bu arada Sovyet hükümeti bilindiği gibi aşağı yukarı 1,3 milyon dolar değerinde devasa bir kamyon fabrikasının alımı konusunda çeşitli Batı kompleksleriyle görüşmeler yapıyor. Binek otomobili üretiminin önemli ölçüde artmış olması gerekse bile, gene de Sovyet üretim düzeyinin nüfusa oranı kapitalist ülkelerin çok gerisinde kaldı. Ayrıca doğrudan doğruya düşük ücretler de, SSCB'de otomobilin ayrıcalıklı tabakaların ("bürokratlar ve teknokratlar") lüksü olması özelliğinin değişmesine katkıda bulunmuyor. Son zamanlarda ortalama Sovyet yurttaşlarına, kapitalist Batıda otomobilin kitlesel yayılmasındaki yozlaştırıcı sonuçların sık sık gösterilmesi rastlantı değildir....

Öte yandan konut yapımına gelince, gerçekten karşılanması zorunlu olan hayati bir ihtiyaç olduğunu kimse tartışmayacaktır. 1958'de bile, her Sovyet yurttaşına ortalama olarak tahsis edilen yeni yapılmış bina alanı, 1928'dekinden daha geniş değildi. Son Beş Yıllık Plan da, bu durumu ancak biraz değiştirebildi. Yeni Beş Yıllık Planın bu alandaki hedeflerine gerçekten ulaşılsa bile, daha geniş konut ihtiyacı büyük ölçüde gene karşılanmamış olarak kalacaktır. Üstelik planın gereğinin gerçekleştirilmesi en azından problemlidir. Kosigin'in kendisi, yapı endüstrisinin yeni işçi bulamayacağına, yani plan hedeflerine ancak emek verimliliğinin yükseltilmesi yoluyla ulaşılabileceğine açıkça işaret etti. Verimliliğin yükseltilmesi, yani öncelikle çalışmanın yürütülmesinin yoğunlaştırılması, şimdi kuşkusuz Sovyet sisteminin en büyük problemlerinden biridir. Son Beş Yıllık Plan bu noktada büsbütün başarısızdır. Örneğin yapı endüstrisinde verimlilik beş yılda ancak % 22 oranında arttı.

1975'e kadar emek verimliliği gerçekten planlandığı gibi yükselse bile, Sovyet ekonomisi ile kapitalist ekonomiler arasındaki bugünkü elverişsiz ilişki, Sovyet yöneticilerinin propagandaya yönelik açıklamalarına rağmen devam eder. Sovyet ekonomisi emek verimliliğinin derecesi açısından, bu konuda ileri kapitalist ülkelerin en alt basamağında bulunan

İtalya'nın bugün hâlâ arkasındadır. Kapitalist ekonominin duraganlaştığı (elbette başka nedenlerle de olsa Sovyet ekonomisinin de bağışık olmadığı krizler dışında) kabul edilemeyeceği için, Sovyet emek verimliliğinin önümüzdeki beş yılda da ileri kapitalist ülkelerin düzeyinin belirgin bir biçimde altında kalması beklenebilir. Yalnız Sovyet planlama bürokrasisi açısından bakınca, bu sonuç, siyasal, askerî, endüstriyel ve bilimsel açıdan dünyada ikinci durumda bulunan SSCB gibi bir ülke için son derece problemlidir.

Kosigin emek verimliliğini yükseltmek için konan hedefe yaklaşmak uğruna örneğin işgünü içindeki molaları kısaltmak istiyor. «Direktifler»de şunu açıklıyor: «Çeşitli endüstri işletmelerinde vardiya içindeki molaların bütün çalışma zamanının % 15-20'sini almasına razı olamayız.»[5] Söylemediği şey, ücretleri ve hayat düzeyleri daha hâlâ olağanüstü düşük tutulan bir işçi sınıfının, çalışma temposunu bu şekilde arttırmaya hangi araçlarla zorlanması gerektiğidir...

Bu problemin daha önemsiz olmayan bir yüzü de, endüstri tesislerinin teknolojik açıdan modernleştirilmesidir. Kosigin bu konuda şunları söylüyor: «*Üretimde malzeme tüketimini azaltmak için* büyük çapta önlemler alınması öngörülmüştür. Bu ekonomimizin henüz yeterince kullanılmayan muazzam bir yedeğidir.(...) Bu arada, teknolojide çağdaş bilimsel yöntemlerin geniş ölçüde kullanılması ve üretimin örgütlenmesi yanında tasarruf da, malzeme tüketiminin sıkı tutulması da büyük önemdedir. Bu, her işletmenin planında öngörülebilir.» (Altını çizen Kosigin). Sovyet Başbakanı burada, bir çok işletme yöneticisinin, plan gereklerini elverişsiz ya da kullanışsız modeller yaparak lafzen yerine getiren, fakat aslında planın yönelişini baltalayan geleneksel pratiklerini ima ediyor. Kosigin üretim sisteminin tekniğinde gerçek modernleşmeye ters düşen bu ciddi problemi kısmen çözmek için, birbiriyle çelişen iki yol öneriyor: Biri, 1965'te daha çekingen bir şekilde ve merkezî planın üstünlüğü korunarak kabul edilmiş olan piyasa mekanizmalarının

5 Adı geçen **Beş Yılık Plan Direktifleri**, s. 38.

daha güçlü bir biçimde vurgulanması (özellikle tarımda ve yapı endüstrisinde), diğeri planlama merkezlerinin tek tek işletmeler üzerindeki kontrol sistemlerinin, elektronik hesap makinalarını yoğun olarak devreye sokmak suretiyle (dolayısıyla üretimlerinin 2.6 misli artırılması gerekiyor) güçlendirilmesi.

İki çözüm önerisinin çeliştiği meydandadır: Reformların tuttuğu yolu vurgulamak, işletmelerin daha büyük bir özerkliğe sahip olmaları anlamına gelirken, kontrol imkânlarının güçlendirilmesi merkeziyetçiliğin kuvvetlendirilmesini gerektiriyor. Bu iki eğilimden uzun sürede hangisinin hükmünü daha çok yürütebileceğini belirlemek bu basit seçenekler karşısında zor değildir: Elektronik aygıtların üretimini yükseltme hedefi, gerçi mutlak rakam olarak önemlidir, fakat Sovyet planlı ekonomisinin ihtiyaçlarının çok arkasında kalıyor. Tahlilde daha önce bütün ekonominin kontrolü için fiilen ne kadar büyük sayıda tesise gerek olduğunu açıkladım (bkz. yukarıda s. 72 vd.). Bu yöndeki çözüm önerileri, merkezî planlamanın büyüyen siyasal ve ekonomik problemlerinin üstesinden gelmeye yönelik perspektiflerden çok, bir bilim-kurgunun fantazilerini hatırlatıyor.

Son olarak Sovyet sisteminin ebedî hastalığı: tarım. Bu alanda da büyük çabalar talep ediliyor. Fakat daha dikkatli incelendikleri zaman, gerçek plan hedefleri daha mütevazi gözüküyor. Bütünsel gelişmelerin tarım sektörünün geriliği yüzünden gittikçe daha fazla engellenmekte olduğu daha şimdiden görülüyor. SSCB'de işgücünün % 29'u modası geçmiş teknik şartlarda kırsal alanda çalışıyor (buna karşılık tarımın geniş ölçüde makinalaştığı ABD'de bu oran yaklaşık % 5-6'dır). Geçmişte kırsal alandan kitlesel kaçış, şehirlerdeki yoğun endüstriyel gelişmeye temel oluşturarak hâlâ katkıda bulunabildiği halde, bugün hızla modernleştirilmediği takdirde tarım üretiminin kendi varlığı tehdit altındadır. Endüstri kendi açısından yoğun büyümeye geçmeye zorlanıyor, fakat artık eskisi gibi dış yedeklere güvenemez. Böylece tarımın devam eden geriliği, doğrudan doğruya tekrar endüstriyi etkiliyor.

Özetlersek bunun anlamı şudur: Yeni Beş Yıllık Planın hedeflerine tam olarak erişilecek olsa bile (bu ancak geniş işçi kitlelerine bütün sektörlerde şiddetli baskı uygulanması yoluyla mümkündür), gene de Sovyet ekonomisinin derinde yatan çelişmeleri bütün keskinlikleriyle varlıklarını sürdürürler.

BAŞLICA KAYNAKLAR*

S. D.'Angelo, L. Paladini, *La sfida di Krusciov. Problemi economici e politici dell'URSS dopo Stalin,* Milano (Feltrinelli) 1960.

O. K. Antonov, *La pianificazione sovietica,* Firenze (Vallechi) 1918 (Orijinali Rusça).

R. Aron, *Die industrielle Gesellschaft,* Frankfurt/M (Fischer) 1964, s. 168 vd.

R. Aron, *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur la société industrielle,* Paris (Gallimard) 1964, s. 27.

V. B. Baykov, *The Development of the Soviet Economic System,* Cambridge Univ. Press 1950.

C. Bettelheim, *La transition vers la socialisme,* Paris (Maspero) 1967.

C. Bettelheim, «Interview mit Bettelheim», *Problemi del Socialismo,* Nr. 5, s. 537 vd.

* Yazar, bizim «Başlıca Kaynaklar» başlığı altında kitabın sonuna koyduğumuz bu kitap listesini, ilk dipnot olarak verirken, «Sovyet ekonomisi ve onun hakkındaki çeşitli değerlendirmeler konusunda» bu eserlere bakılmasını salık vermektedir. Kitapları yazar soyadlarına göre sıraladık (ç.n.).

C. Bettelheim (E. Mandel ile birlikte), *Zur Kritik der Sowjetökonomie,* Berlin (Wagenbach, Rotbuch 11) 1968.
C. Bobrowski, *Formation du systeme soviétique du planification,* Paris 1956
A. Bordiga, «Dialogue avec Staline», *Programme communiste,* Nr. 8 (Marseille 1959), s. 1 ve devamı.
A. Bordiga, *Dialogato coi morti,* Milano 1956.
A. Bordiga, «L'économie soviétique de la révolution a nos jours», *«Programme communiste»,* Nr. 40-42 (1967-68), s. 111 ve devamı.
J. Burnham, *Das Regime der Manager,* Stuttgart 1949.
L. Cafagna, *L'economia dell'Unione sovietica,* Milano 1960.
B. Ciofi, «Riforme economiche», *Critica Marxista,* Nr. 1 (1967), s. 17 vd.
I. Deutscher, *Trotzki* (Biographie) c. III, Der verstossene Propher, Stuttgart (Kohlhammer) 1963, s. 470 vd.
I. Deutscher, *Die unvollendete Revolution,* Frankfurt/M (EVA) 1967.
R. Di Leo, *Operai e sistema sovietico,* Bari (Laterza) 1970.
R. Di Leo, «Controllo del capitale nello stato sovietico», *Classe operaia,* Nr. 1 (1966), s. 24 ve devamı.
M. Djilas, *Die Neue Klasse,* München (Kindler), 1958.
M. Dobb, *Soviet Economic Development since 1917,* 6. ed., London, 1966.
A. Erlich, *Die Industrialisierungsdebatte in der Sowjetunion 1924-28,* Frankfurt/M (EVA) 1972.
L. Foa, «Pianificazione centrale e decentramento nella gestione economica in URRS» *Problemi del Socialismo,* Nr. 3, s. 573 ve devamı.
L. Foa, «Il carattere socialista delle riforme in URSS», *Critica marxista,* Nr. 5-6 (1965), s. 269 vd.
G. Gaddi, *Mezzo secolo di agricoltura sovietica,* Milano 1966.
A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective,* Cambridge, Mass. 1962.
J. Kuron, K. Modzelewski, *Monopolsozialismus. Offener Brief an die Mittglieder der Grundorganisation der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei,* Hamburg (Hoffmann — Campe) 1969.

Lanzardo, «Note sul problema dello sviluppo del capitalismo e rivoluzione socialista», *Quaderni rossi,* Nr. 6, s. 285 vd, s. 329, 340 vd.
M. L. Lavigne, *Le Capital dans l'économie sovietique,* Paris (SEDES), 1961.
A. Levi, *Il potere in Russia. Da Stalin a Brezhnev,* Bologna (Il Mulino) 1967.
E. Liberman ve diğerleri, *Piano e profitto dell'economia sovietica,* Roma (Ed. Ri.) 1965 (Orijinali Rusça).
A. Maddison, «Le realizzazioni dell'economia sovietica», *Moneta e Credito,* vol. XVIII, Nr. 70 (Roma 1965), s. 156 vd.
E. Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie,* Frankfurt/M (Suhrkamp) 1968, s. 576 vd.
H. Marcuse, *Die Gesellschaftslehre des sowietischen Marxismus,* Neuwied (Luchterhand, ST 22) 1964.
M. Miller ve diğerleri, *Le economie comuniste in via di transformazione,* Milano (Rizzoli) 1963.
M. Mouskhély (yayınlayan), *L'U.R.S.S. Droit, économie, sociologie, politique, culture,* 2 Bde., Paris (CNRS) 1965.
P. Naville, *Le nouveau Léviathan,* Bd. I, Paris 1967, s. 99 vd.
J. P. Nettl, *Le bilan de l'URSS,* Paris (Seuil) 1967.
Notkin, Pervuchin, Heimann ve Wenjer'in çeşitli yazıları, *Recherches internationales a la lumiere du marxisme,* Nr. 56 (Paris 1966) içinde.
A. Nove, *Die sowjetische Wirtschaft,* Wiesbaden 1962.
Novozhilov, Strumilin ve diğerleri, *La riforma economica in URSS,* Roma (Ed. Ri.) 1969.
P. Pietrucci, «Il cammino del profitto», *Classe operaia Nr.* 4-5, (1965), s. 26 vd.
E. Preobrazhenskij, *Die neue Ökonomik* (1926 yılı 2. genişletilmiş Rusça baskının çevirisi, Berlin (Verlag neuer Kurs) 1971 — *keza* EVA Frankfurt/M.
E. Preobrazhenskij, N. Bucharin, *Das ABC des Kommunismus,* Frankfurt/M (Neue Kritik) 1969.
S. N. Prokopovicz, *Russlands Volkswirtschaft unter den Sowjets,* Zürich/New York 1944.

B. Rizzi, *Il collettivismo burocratio,* Imola 1967 (İlk kez 1938' de yayınlandı).
H. Schwartz, *Russia's Soviet Economy,* New York 1950.
E. Sicco, «A che punto é la riforma economica in URSS?», *Quaderni piacentini,* Nr. 38 (1969), s. 203 ve devamı.
P. Sorlin, *La Société soviétique 1917-1967,* Paris 1967.
J. W. Stalin, *Ökonomische Probleme des Socialismus in der* UdSSR, Berlin (Dietz) 1953.
St. G. Strumilin, *L'economia sovietica,* Roma (Ed. Riuniti) 1961.
St. G. Strumilin, *Il passaggio dal socialismo al comunismo,* Torino (Einaudi) 1961.
Sweezy, Huberman, Dobb ve Lanzardo'nun çeşitli yazıları, *Monthly Review,* Edizione Italiana, Nr. 1 (1968) ve Nr. 2 (1968) [Derginin İtalyanca baskısı, Amerika'da yayınlanan İngilizce baskıdan iki-üç ay sonra çıkıyor. Çev. notu.]
L. Trotzki, *Die verratene Revolution,* Frankfurt/M. (Neue Kritik) 1968.
L. Trotzki, *Ecrits 1928-1940,* Bd. 1: *L'exil,* Paris 1955.
L. Trotzki, *Stalin (Biographie),* Reinbek (Rororo Klassiker Nr. 283/84) 1971.
K. A. Wittfogel, *Die orientalische Despotie. Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht,* Köln/Berlin 1962.
Yazar topluluğu, «La base sociale del revisionismo», *Lavoro politico,* Nr. 2 (1967), s. 8 ve devamı.
Yazar topluluğu «Il revisionismo in URSS», *Lavoro politico,* Nr. 8 (1968), s. 16 ve devamı.

ANTONIO CARLO

Sovyetler Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Karakteri

"Sovyet gerçeğinde, üretim araçlarının mülkiyeti,
bir bütün halinde sınıf olarak görülmesi gereken
bürokrasinin ellerindedir.
Bu nedenle tek tek bürokratların
hiç bir bireysel tasarruf kudretlerinin olmayışı,
bir karşı-kanıt oluşturmaz.
Sovyet toplumunda, bütün malların,
aynı zamanda bütün ekonomik aygıtın kollektif sahibi,
ekonomiyi belli üretim ilişkilerine göre
yöneten bürokrasidir."